

**YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

**AYDIN'IN MYKALE (DİLEK / SAMSUN) DAĞI'NDA
BİR BİZANS MANASTIRI:
KURŞUNLU MANASTIR**

Erkan BORA

**F.B.E. Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programında
Hazırlanan**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Uğur TANYELİ

İSTANBUL, 2009

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ŞEKİL LİSTESİ	iv
HARİTA LİSTESİ.....	x
PLAN LİSTESİ	xi
ÖNSÖZ.....	xii
ÖZET	xiii
ABSTRACT	xiv
1. GİRİŞ.....	1
2. MYKALE COĞRAFYASI ve TARİHİ	4
2.1 Bölge Coğrafyası	4
2.2 Bölgenin Bizans Dönemi Tarihi	5
3. MANASTIRLARIN KÖKENİ ve BİZANS DÖNEMİ MANASTIRCILIĞI.....	10
3.1 Manastırlarda Örgütlenme Tipleri	12
3.1.1 Lavra Tipi Örgütlenme	12
3.1.2 Koinobitik Tipi Örgütlenme	13
3.2 Bizans Dönemi Manastırcılığı	14
3.2.1 Erken Bizans Dönemi	14
3.2.2 İkonoklast Dönem.....	18
3.2.3 Orta ve Son Bizans Dönemi	19
3.2.3.1 Hibrid (Lavra-Koinobion) Sistem	20
3.2.3.2 Kharistike Sistemi	22
3.2.3.3 Manastır Reformu.....	22
4. KURŞUNLU MANASTIR.....	25
4.1 Konumu ve Genel Durumu.....	25
4.2 Mimarisi.....	26
4.2.1 Çevre Duvarı.....	26
4.2.1.1 Manastır Girişi.....	26
4.2.1.2 Kuzey Duvarı.....	26
4.2.1.3 Doğu Duvarı	27
4.2.1.4 Güney Duvarı	28
4.2.1.5 Batı Duvarı	28

4.2.2	Kilise.....	28
4.2.2.1	Naos.....	29
4.2.2.2	Bema ve Apsis.....	33
4.2.2.3	Pastophorion Odaları.....	34
4.2.2.4	Batı Giriş Mekanı.....	35
4.2.2.5	Duvar Tekniği.....	36
4.2.3	Kule.....	37
4.2.3.1	Duvar Tekniği.....	40
4.2.4	Yemekhane.....	40
4.2.4.1	Duvar Tekniği.....	41
4.2.5	Üç Numaralı Mekan (Mutfak ?).....	42
4.2.6	Hücreler.....	42
4.2.7	Mezar Şapeli.....	43
4.2.7.1	Duvar Tekniği.....	45
5.	DEĞERLENDİRME.....	46
5.1	Çevre Duvarı.....	47
5.2	Kilise.....	49
5.3	Yemekhane (Trapeza).....	53
5.4	Kule.....	56
5.5	Keşiş Hücreleri.....	56
5.6	Mezar Şapeli.....	58
	SONUÇ.....	59
	KAYNAKLAR.....	61
	ÖZGEÇMİŞ.....	201

ŞEKİL LİSTESİ

- Şekil 1 - Dilek Yarımadası ve Mykale (Dilek / Samsun) Dağı
- Şekil 2 - Mykale Dağı kuzeydoğu bölümü
- Şekil 3 - Mykale Dağı kuzey yamacı
- Şekil 4 - Güney çevre duvarı, güneydoğudan görünüm
- Şekil 5 - Güney çevre duvarı, batı bölümü
- Şekil 6 - Kuzey çevre duvarı, doğu bölümü
- Şekil 7 - Kuzey çevre duvarı, aynı zamanda yemekhane duvarı olan batı bölümü
- Şekil 8 - Kuzeydoğu çevre duvarı
- Şekil 9- Doğu çevre duvarı, güney tarafı dışarıdan görünüm
- Şekil 10 - Doğu çevre duvarı, kuzey bölümü dışarıdan görünüm
- Şekil 11 - Doğu çevre duvarı, güney duvarıyla birleşen bölümü
- Şekil 12 - Batı çevre duvarı, kuzey tarafı, yemekhanenin batı duvarı ile ortak bölümü
- Şekil 13 - Doğu çevre duvarındaki giriş, içeriden görünüm
- Şekil 14 - Doğu çevre duvarı, manastırın bugünkü girişi, dışarıdan görünüm
- Şekil 15 - Manastırın bugünkü girişi, içeriden görünüm
- Şekil 16 - Kuzey çevre duvarı, batı bölümü, aynı zamanda yemekhanenin de kuzey duvarı
- Şekil 17 - Kuzey duvarındaki birinci duvar payandası
- Şekil 18 - Kuzey çevre duvarındaki birinci duvar payandası, detay
- Şekil 19 - Kuzey çevre duvarındaki ikinci duvar payandası
- Şekil 20 - Kuzey çevre duvarındaki üçüncü duvar payandası
- Şekil 21 - Kuzey çevre duvarındaki dördüncü duvar payandası
- Şekil 22 - Kuzey çevre duvarı önündeki ikinci kademe alçak duvar (set)
- Şekil 23 - Kuzey çevre duvarı, dış duvarın yıkık olduğu bölüm
- Şekil 24 - 3, 9 ve 10 no.lu mekanların kuzeydeki ortak duvarı
- Şekil 25 - 3 no.lu mekan, iç duvarın yemekhanenin doğu duvarıyla birleşen kısmı
- Şekil 26 - Kuzey duvarı, detay
- Şekil 27 - Doğu çevre duvarı, detay
- Şekil 28 - Güney çevre duvarı, kuzeye kıvrılan bölüm
- Şekil 29 - Güney çevre duvarı, detay
- Şekil 30 - Güney çevre duvarı, içten görünüm
- Şekil 31 - Batı çevre duvarı, aynı zamanda yemekhanenin batı duvarı, detay
- Şekil 32 - "Kurşunlu Manastır" kilisesi (katholikon)
- Şekil 33 - Naos, batıdaki büyük kemer

- Şekil 34 - Naos, batıdan görünüm
- Şekil 35 – Kilise, yüksek kasnaklı kubbe, kuzeyden görünüm
- Şekil 36 - Naos, kuzeybatıdaki pendentif
- Şekil 37 - Naos, kuzey duvarı, sivri kemerler ve duvar payesi
- Şekil 38 - Naos, kuzey duvarı, duvar payesinin hatıl yuvaları
- Şekil 39 - Naos, kuzey duvarı, pencere
- Şekil 40 - Naos, kuzey duvarı, yuvarlak kemerli giriş
- Şekil 41 - Naos, kuzey duvarı, kırık küp
- Şekil 42 - Naos, kuzey duvarı, kırık küp
- Şekil 43 - Naos, batı duvarı, kırık küp
- Şekil 44 - Kilise, kuzey duvarı
- Şekil 45 - Kilise, kuzey duvarı, özgün doku
- Şekil 46 - Kilise, kuzey duvarı, yıkılan bölüm
- Şekil 47 - Kilise, kuzey duvarı, yıkılan bölüm
- Şekil 48 - Kilise, kuzey duvarı, kapatılan kemerli açıklık
- Şekil 49 - Batı giriş mekanı, kuzey duvarı, kapatılan kemerli açıklık
- Şekil 50 - Kilise, kuzey duvarı, yuvarlak kemerli pencereler
- Şekil 51 - Kilise, kuzeydoğu köşesi, detay
- Şekil 52 - Naos, doğudaki iki paye
- Şekil 53 - Kilise, kuzeydoğudaki paye
- Şekil 54 - Kilise, kuzeydoğudaki paye, detay
- Şekil 55 - Kilise, güneydoğudaki paye
- Şekil 56 - Kilise, güneydoğudaki paye, detay
- Şekil 57 - Kilise, doğudaki iki payenin üzerine oturan kemer, gergi ve ahşap hatıl yuvaları
- Şekil 58 - Kilise, güneydoğudaki paye, ahşap hatıl yuvaları
- Şekil 59 - Kilise, kuzeydoğudaki paye, ahşap hatıl yuvaları
- Şekil 60 - Kilise, doğudaki iki paye üzerine oturan kemer, alçı süsleme
- Şekil 61 - Kilise, apsis cephesi
- Şekil 62 - Kilise, apsis cephesi, kuzeydoğu köşesi
- Şekil 63 - Kilise, apsis cephesi, kuzeydeki pencere, üzerinde testere dişli motif
- Şekil 64 - Kilise, apsis cephesi, kuzeydeki pencere, detay
- Şekil 65 - Kilise, apsis cephesi, ana apsisteki üçlü pencere düzeni
- Şekil 66 - Kilise, apsis cephesi önündeki kaçak kazı çukuru
- Şekil 67 - Kilise, apsis cephesi, güneydoğu köşesi

- Şekil 68 - Kilise, apsis cephesi, üst kısım
- Şekil 69 - Naos, güney duvarı, sivri kemerler ve duvar payesi
- Şekil 70 - Naos, güney duvarındaki giriş
- Şekil 71 - Kilise, güney duvarı, doğu tarafı
- Şekil 72 - Kilise, güney cephesi, özgün duvar dokusu
- Şekil 73 - Kilise, güney cephesi, batı tarafındaki özgün duvar dokusu
- Şekil 74 - Kilise, güney cephesi, batı taraftaki içten kapalı pencere
- Şekil 75 - Kilise, güney cephesi, batı tarafı
- Şekil 76 - Kilise, kubbenin üstündeki basık külah
- Şekil 78 – Kilise, kubbe kasnağı, güneye bakan pencere
- Şekil 79 - Kilise, kubbe kasnağı, kuzeye bakan pencere
- Şekil 80 – Kilise, batı giriş mekanı tonozu
- Şekil 81 – Kilise, kubbedeki alçı süslemeler
- Şekil 82 – Kilise, kubbedeki alçı süslemeler
- Şekil 83 – Kilise, pandantifteki fresko
- Şekil 84 – Kilise, pandantifteki sıva katmanları
- Şekil 85 – Kilise, naosun batısındaki büyük sivri kemer
- Şekil 86 – Kilise, bema, apsisten görünüm
- Şekil 87 – Kilise, bema ile prothesis arasındaki kemer
- Şekil 88 – Kilise, apsis tonozu
- Şekil 89 – Kilise, prothesisteki pencere
- Şekil 90 – Kilise, diakonikondaki pencere
- Şekil 91 – Kilise, prothesisteki beşik tonoz
- Şekil 92 – Kilise, diakonikondaki beşik tonoz
- Şekil 93 – Kilise, batı giriş mekanı, zemindeki toprak ve moloz yığını
- Şekil 94 – Kilise, batı giriş mekanı, kuzey duvarındaki silme ve takviye kemerleri
- Şekil 95 – Kilise, batı giriş mekanı, kuzey duvarındaki omurgalı çapraz tonoz kalıntısı
- Şekil 96 – Kilise, naosa açılan büyük sivri kemer ve üst yüzeyi
- Şekil 97 – Kilise, batı giriş mekanı, kuzey duvarı ve üzerindeki hatıl delikleri
- Şekil 98 – Kilise, batı giriş mekanı, güney duvarı
- Şekil 99 – Kilise, batı giriş mekanı, güney duvarındaki tonoz başlangıcı
- Şekil 100 – Kilise, naosa açılan büyük sivri kemer
- Şekil 101 – Kilise, batı duvarı ve ana giriş
- Şekil 102 – Kilise, batı duvarı, detay
- Şekil 103 – Kilise, batı duvarı, özgün duvar dokusu

- Şekil 104 – Kilise, kuzey duvarı, detay
- Şekil 105 – Kilise, güney paye, detay
- Şekil 106 – Kilise, güney duvar payesi
- Şekil 107 – Kule, güneybatıdan genel görünüm
- Şekil 108 – Kule, giriş platformu, güneyden görünüm
- Şekil 109 – Kule, platforma çıkan rampa, kuzeydoğudan görünüm
- Şekil 110 – Kule, platforma çıkan rampa, kuzeyden görünüm
- Şekil 111 – Kule, zemin kat girişi
- Şekil 112 – Kule, zemin kat, kuzey duvarındaki nişler ve hatıl yuvaları
- Şekil 113 – Kule, zemin kat, batı duvarı
- Şekil 114 – Kule, zemin kat, batı duvarındaki niş
- Şekil 115 – Kule, zemin kat, doğu duvarı
- Şekil 116 – Kule, giriş duvarı, içeriden görünüm
- Şekil 117 - Kule, güney duvarı, batı taraftaki mazgal pencereler
- Şekil 118 - Kule, güney duvarı, doğu taraftaki mazgal pencereler
- Şekil 119 - Kule, doğu duvarı, içeriden görünüm
- Şekil 120 - Kule, kuzey duvarı, doğu tarafı, içeriden görünüm
- Şekil 121 - Kule, kuzey duvarı, batı tarafı, içeriden görünüm
- Şekil 122 - Kule, kuzey duvarı, içeriden görünüm
- Şekil 123 - Kule, batı duvarı, üstteki mazgal pencere, içeriden görünüm
- Şekil 124 - Kule, batı duvarı, içeriden görünüm
- Şekil 125 - Kule, platformla birleştiği yerdeki set ve kanal
- Şekil 126 - Kule, alttaki ahşap hatıl izi
- Şekil 127 - Kule, kuzey duvarı, üstteki tonoz başlangıcı
- Şekil 128 - Kule, üstteki ahşap hatıl izi, içeriden
- Şekil 129 - Kule, kuzey duvarı, ahşap hatıl yuvaları
- Şekil 130 - Trapeza, batıdan genel görünüm,
- Şekil 131 - Trapeza, batı duvarı, yapı girişi
- Şekil 132 - Trapeza, güney duvarı, kat izi
- Şekil 133 - Trapeza, kuzey duvarı, kat izi
- Şekil 134 - Trapeza, batı duvarı, kat izi
- Şekil 135 - Trapeza, kuzey duvarı, pencere ve giriş yuvaları
- Şekil 136 - Trapeza, kuzey duvarı, pencereler ve giriş yuvaları
- Şekil 137 - Trapeza, güney duvarı, pencere, giriş yuvaları ve hatıl delikleri
- Şekil 138 - Trapeza, güney duvarı, pencere ve giriş yuvaları
- Şekil 139 - Trapeza, batı duvarı, mazgal pencere

- Şekil 140 - Trapeza, batı duvarı, beşik tonoz izi
Şekil 141 - Trapeza, girişin önünden devam eden batı duvarı
Şekil 142 - Trapeza, duvar dokusu, içeriden görünüm
Şekil 143 - 3 no.lu mekan, doğudan görünüm
Şekil 144 - 3 no.lu yapı, güneybatıdan görünüm
Şekil 145 - Güney çevre duvarındaki beşik tonoz izi
Şekil 146 - 5 no.lu hücre, güneybatıdan görünüm
Şekil 147 - 5 no.lu hücre, batıdan görünüm
Şekil 148 - 6 no.lu hücre, güneybatıdan görünüm
Şekil 149 - 6 no.lu hücre, kuzey duvarı, güneyden görünüm
Şekil 150 - 7 no.lu hücre, batıdan görünüm
Şekil 151 - 7 no.lu hücre, kuzey duvarı, güneydoğudan görünüm
Şekil 152 - 8 no.lu hücre, güneybatıdan görünüm
Şekil 153 - 8 no.lu hücre, kuzeydoğudan görünüm
Şekil 154 - 9 no.lu hücre, güneybatıdan görünüm
Şekil 155 - 9 no.lu hücre, güneydoğudan görünüm
Şekil 156 - 10 no.lu hücre, batıdan görünüm
Şekil 157 - 10 no.lu hücre, güneyden görünüm
Şekil 158 - Batı hücrelerinin ortak duvarı, batıdan görünüm
Şekil 159 - 11. no.lu hücre, güneydoğudan görünüm
Şekil 160 - 11 no.lu hücre, güneyden görünüm
Şekil 161 - 12 no.lu hücre, güneydoğudan görünüm
Şekil 162 - 13 no.lu hücre, kuzeydoğudan görünüm
Şekil 163 - 13 no.lu hücre, doğudan görünüm
Şekil 164 - 14 no.lu hücre, batı duvarı, batıdan görünüm
Şekil 165 - 15 no.lu hücre, batı duvarı, batıdan görünüm
Şekil 166 - 16 no.lu hücre, kuzeydoğudan görünüm
Şekil 167 - 17 no.lu hücre, kuzeydoğudan görünüm
Şekil 168 - 17 no.lu hücre, kuzeybatıdan görünüm
Şekil 169 - 18 no.lu hücre, kuzeyden görünüm
Şekil 170 - 18 no.lu hücre, kuzeydoğudan görünüm
Şekil 171 - 19. no.lu hücre, kuzeyden görünüm
Şekil 172 - 19 no.lu hücre, kuzeybatıdan görünüm
Şekil 173 - Mezar şapeli, batıdan genel görünüm
Şekil 174 - Mezar şapeli, apsis, güneydoğudan görünüm
Şekil 175 - Mezar şapeli, apsis, kuzeydoğudan görünüm

- Şekil 176 - Mezar şapeli, üst kat, kuzeydoğudan görünüm
- Şekil 177 - Mezar şapeli, üst kat, kuzeyden görünüm
- Şekil 178 - Mezar şapeli, güney duvarı
- Şekil 179 - Mezar şapeli, batı duvarı, alt kat girişi
- Şekil 180 - Mezar şapeli, alt kat, batıdan genel görünüm
- Şekil 181 - Mezar şapeli, alt kat kuzey duvarı, batıdan birinci mezar nişi
- Şekil 182 - Mezar şapeli, alt kat kuzey duvarı, batıdan ikinci mezar nişi
- Şekil 183 - Mezar şapeli, alt kat kuzey duvarı, batıdan üçüncü mezar nişi
- Şekil 184 - Mezar şapeli, alt kat kuzey duvarı, batıdan dördüncü mezar nişi
- Şekil 185 - Mezar şapeli, alt kat güney duvarı, nişin iç duvarındaki pencere
- Şekil 186 - Mezar şapeli, alt kat güney duvarı, batıdan birinci mezar nişi
- Şekil 187 - Mezar şapeli, alt kat güney duvarı, batıdan ikinci mezar nişi
- Şekil 188 - Mezar şapeli, alt kat güney duvarı, batıdan üçüncü mezar nişi
- Şekil 189 - Mezar şapeli, alt kat güney duvarı, batıdan dördüncü mezar nişi
- Şekil 190 - Mezar şapeli, güney duvarı, batıdan birinci mezar nişinin penceresi
- Şekil 191 - Mezar şapeli, alt kat kuzey duvarı, ahşap kiriş yuvaları
- Şekil 192 - Mezar şapeli, alt kat kuzey duvarı, ahşap kiriş yuvaları
- Şekil 193 - Mezar şapeli, alt kat, apsis
- Şekil 194 - Mezar şapeli, giriş cephesi
- Şekil 195 - Mezar şapeli, üst kat apsis duvarı
- Şekil 196 - Mezar şapeli, güney duvarı, detay

HARİTA LİSTESİ

Harita 1 – İustinianos Devri Bizans İmparatorluğu (Ostrogorsky, 1981)

Harita 2 – 7.-9. yüzyıllarda Anadolu (Ostrogorsky, 1981)

Harita 3 – 1025 Yılı ve Sonrasında Bizans İmparatorluğu (Ostrogorsky, 1981)

Harita 4 – Latin Hakimiyeti Dönemi'nde İznik Devleti (Ostrogorsky, 1981)

PLAN LİSTESİ

- Plan 1 – Kurşunlu Manastır Vaziyet Planı (Mercangöz, 1998)
- Plan 2 – Kurşunlu Manastır Vaziyet Planı (Lohmann, 2006)
- Plan 3 – Kurşunlu Manastır Genel Vaziyet Planı
- Plan 4 – Kurşunlu Manastır Vaziyet Planı
- Plan 5 – Kurşunlu Manastır Kilisesi Planı
- Plan 6 – Kurşunlu Manastır Kilisesi A-A Kesiti
- Plan 7 – Kurşunlu Manastır Kilisesi B-B Kesiti
- Plan 8 – Kurşunlu Manastır, Kule, Zemin Kat Planı
- Plan 9 – Kurşunlu Manastır, Kule, Birinci Kat Planı
- Plan 10 – Kurşunlu Manastır, Mezar Şapeli, Zemin Kat Planı
- Plan 11 – Kurşunlu Manastır, Mezar Şapeli, Birinci Kat Planı
- Plan 12 – Stylos Manastırı Vaziyet Planı (Kirby ve Mercangöz, 1997)
- Plan 13 – Kellibaron Manastırı Vaziyet Planı (Kirby ve Mercangöz, 1997)
- Plan 14 – Karakallou Manastırı Vaziyet Planı (BurrIDGE, 1997)
- Plan 15 – Kisleçukuru Manastırı Vaziyet Planı (Tiryaki, 2007)
- Plan 16 – Manastır Girişleri – Planlar (Popovic, 1997)
- Plan 17 – Manastır Girişleri – Görünümler (Popovic, 1997)
- Plan 18 – Kahve Hisar 8 no.lu Kilise Planı (Mercangöz, 1985)
- Plan 19 – İkiz Ada 4 no.lu Kilise, Mevcut Durumun Plan ve Kesiti, Restitüsyon Plan ve Kesiti (Mercangöz, 1985)
- Plan 20 – Tirilye, Kemerli Kilise Planı (Mango ve Sevchenko, 1973)
- Plan 21 – Kisleçukuru Manastırı, Kilise Planı (Tiryaki, 2007)
- Plan 22 – Hagios Ioannes Kilisesi Planı (Tiryaki, 2007)
- Plan 23 – 32, 39 ve 43 no.lu Manastır (Ramsay ve Bell, 1909)
- Plan 24 – 44 no.lu Manastır (Ramsay ve Bell, 1909)
- Plan 25 – Khilandari Manastırı Vaziyet Planı (BurrIDGE, 1997)
- Plan 26 – Kisleçukuru Manastırı, -L- Planlı Mezar Şapeli (Tiryaki, 2007)

ÖNSÖZ

Öncelikle danışmanım Prof. Dr. Uğur Tanyeli'ye ve ikinci danışmanım Doç. Dr. Engin Akyürek'e bana bu konuda çalışma fırsatı verdikleri ve çalışmamın başından beri her türlü desteği ve yönlendirmeyi sağladıkları için sonsuz teşekkürler.

Tezin literatür çalışması ve yazılması esnasında bilgileriyle ve yardımlarıyla bana destek olan Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Zeynep Mercangöz'e, İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Baha Tanman'a ve Bochum (Almanya) Ruhr Üniversitesi Arkeoloji Bilimleri Enstitüsü'nden Prof. Dr. Hans Lohmann'a teşekkür borçluyum.

İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi'nde çalışma olanağı sağlayan ve yardımlarını esirgemeyen M. Özalp Birol'a; anlayışı, sabrı ve yardımlarıyla bana hep destek olan, değerli çalışma arkadaşım Gülru Tanman'a ve Zeynep Ögel'e; ayrıca beni hiç yalnız bırakmayan, kadim dostum Habibe Güngör'e içtenlikle teşekkür ederim.

Çalışmam boyunca desteğini hiç esirgemeyen ablam Zerrin Turak McWilliams'ın şahsında, sevgili aileme, gösterdikleri sabır ve anlayış için minnettarım. Ayrıca bilgi ve becerileriyle çalışmama katkıda bulunan Ayça Tiryaki'ye, Doğanbey'de bize kapılarını açan Tanman ailesine, arazi çalışmalarım boyunca benimle birlikte çalışan Bülent İşler, Süleyman Memioğlu ve Burcu Ciner'e teşekkür ederim.

Bu çalışma, 2 Mart 2009 tarihinde kaybettiğim, canım annemin aziz anısına ithaf edilmiştir.

ÖZET

Aydın'ın Kuşadası ilçesine bağlı Davutlar Beldesi'nin yaklaşık 12 km. güneyinde, Mykale (Dilek / Samsun) Dağı üzerindeki, 690 m. yüksekliği olan Kurşunlu Tepe'nin yaklaşık 520 metredeki kuzey yamacında bir Bizans manastırı yer almaktadır. Bizans manastırlarının genel planına uygun olarak, manastırı oluşturan yapılar, çevresi duvarlarla çevrilmiş ve merkezinde kilisenin yer aldığı bir avlu etrafında düzenlenmiştir. Yemekhane, mutfak (?), keşiş hücreleri gibi binalar bu avlunun etrafında, çevre duvarına bitişik olarak dizilmişlerdir. Manastırı çevreleyen duvar, üzerinde bulunduğu tepenin topografyasına göre biçimlenmiştir. Kompleksin güney ve kuzey duvarları bazı yerlerinden yıkılmış olmasına rağmen büyük ölçüde ayakta; doğu duvarı belli bir yüksekliğe kadar görülebilirken, batıda çevre duvarına ait belirgin bir veriye rastlanmamıştır. Manastırın merkezinde yer alan kilise, muhtemelen 19. yüzyıl sonlarındaki tamir edilmiş haliyle, batıdaki giriş mekanı hariç tamamen ayakta. Kilisenin bazı duvarlarında belli bir yüksekliğe kadar özgün doku görülebilmektedir; bunlar, taşların tuğlalarla çevrelendiği “çerçevele teknik” olarak bilinen bir teknikle örülmüş duvarlardır. Kilisenin doğu duvarında, dışa taşkın üçlü apsis düzenlemesi görülmektedir; ortadaki apsis beş, iki yandaki küçük apsisler üç cephelidir. Yapının kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerinde, litürjik amaçlar için kullanılan *pastophorion* odaları yer almaktadır. Kilisenin özgün plan şeması mevcut verilerle anlaşılammamaktadır, bu nedenle üç farklı plan tipi ihtimali üzerinde durulmuştur; tek nefli beşik tonozlu bazilikal plan, üç nefli ve neflerin üzeri beşik tonozlu bazilikal plan ve “uzatılmış veya genişletilmiş (extended) kare içinde haç plan”. Kilisenin batısındaki giriş mekanı, 19. yüzyıldaki inşaatta, farklı bir kullanım için yeniden düzenlenmiş olmalıdır. Manastırın kuzeybatı köşesinde, duvarlardaki kat izlerinden iki katlı olduğu anlaşılan dikdörtgen yapının yemekhane ve erzak deposu olarak kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir. İkinci katın başlangıcına kadar ayakta olan yapının girişi, güney cephesinden sağlanmaktadır. Manastırın üç tarafına dağılmış 13-14 mekanın keşiş hücreleri olduğu söylenebilir. Bunların bir bölümü kuzey ve güney çevre duvarına, geri kalanlar ise manastırın batısında, yemekhanenin önündeki kuzey-güney eksenli taraça duvarına bitişik olarak inşa edilmişlerdir. Manastırın yaklaşık 100 m. doğusunda, üzerindeki kemer ve duvar izlerinden iki katlı olduğu anlaşılan bir mezar şapeli yer almaktadır. Kilisenin özgün duvar tekniğinin, tamamı Laskarisler Dönemi'ne (1204-1261) atfedilen, Kahvehisar Adası'ndaki 8 no.lu kilise, İkiz Ada'daki 4 no.lu kilise ve Sardes'teki E kilisesiyle, muhtemel plan tipinin de Bursa Tirilye'deki Kemerli Kilise'yle benzerlikleri dikkate alınarak, Kurşunlu Manastır'ın 13. yüzyıla ait olduğu öne sürülebilir.

Anahtar Kelimeler: Aydın, Mykale, Davutlar, Bizans, manastır, kilise, mimari, kathedikon.

ABSTRACT

A Byzantine monastery is situated on the 520 m high northern slope of Kurşunlu Tepe, which rises 690 m on Mount Mykale (Dilek / Samsun), located 12 km south of Davutlar-Kuşadası, Aydın. Matching with the general layout of Byzantine monasteries, buildings which constitute the complex are placed around a courtyard enclosed by walls, with the church at the center. The refectory, kitchen (?), monks' cells are aligned around this courtyard and adjoins the enclosure, which took its shape from the topography of the hill. Although the southern and northern walls of the complex are ruined at some parts, most of it is still standing. While the eastern wall is observed at a certain height, no trace of the western wall can be achieved. Apart from its entrance on the west side, the church situated at the center of the complex is still standing wholly after its restoration probably in the late 19th century. On some walls of the church up to certain heights, one can observe the original structure due to the "recessed brick" technique of Byzantine architecture. On the eastern wall of the church three apses are protruding, of which the middle has five and the smaller ones on both sides have three façades. *Pastophoria*, which are used for liturgical purposes are located on the northeast and southeast corners of the building. Although original layout of the church is hard to define with the existing data, thus there are three possible layouts to be discussed-basilical plan with one nave and barrel vaults, basilical plan with three naves covered with barrel vaults and extended cross-in-square plan. The entrance on the west side of the church seems to have been replanned during the 19th-century renovation due to a different use. The rectangular building on the northwestern corner of the monastic complex shall be the refectory and has two stories as understood from the traces on its walls. The building stands up to the second story and its entrance is on the southern façade. 13 or 14 structures scattered around the complex can be monks' cells, of which some adjoins the northern and southern walls of the enclosure and the rest are attached to the terrace wall of north-south axis in front of the refectory on the west of the monastery. Approximately 100 m east to the monastery, a funerary chapel is situated. Traces of arches and walls indicates a two-story building. 13th century can be suggested as the date of the Kurşunlu Monastery, in consideration with its wall technique which is similar to the church no. 4 at İkiz Ada, church no. 8 at Kahvehisar and church E at Sardes, as well as its plan similar to the Kemerli Kilise at Tirilye, Bursa.

Keywords: Aydın, Mycale, Davutlar, Byzance, monastery, church, architecture, katholikon.

1. GİRİŞ

Sunulan tez çalışmasının konusunu, Aydın ili Dilek Yarımadası'ndaki Mykale (Samsun / Dilek) Dağı'nın kuzey yamacında, Davutlar Bucağı'na yaklaşık 12 km. uzaklıkta bulunan Orta Bizans Dönemi'ne ait Kurşunlu manastır yerleşimi oluşturmaktadır. Çalışmanın amacı, bugünkü haliyle günümüze ulaşan bu yapılar topluluğunu ayrıntılı biçimde tanımlayıp belgelemek, yapıların tek tek işlevlerini belirleyerek manastır yerleşimini bir bütün olarak değerlendirmek, böylece Anadolu'daki Bizans manastırcılığı konusuna katkıda bulunmaktır. Ayrıca manastırın bulunduğu alanda yaptığımız çalışmalar sonucu, yapının kaçak kazıcılar ve defineciler tarafından her geçen gün biraz daha tahrip edildiğini tespit ettik. Bu nedenle yerleşimin detaylı olarak incelenmesi ve tanımlanarak belgelenmesi büyük bir önem taşımaktadır.

Kompleksteki *katholikonun* (manastır kilisesi), 19. yüzyıl sonları – 20. yüzyıl başlarında büyük bir restorasyon geçirdiği ve bölgede yaşayan Rumlar tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bugün kilisenin orijinal planı çıkarılamamaktadır, ancak post-Bizans inşaatıyla kilise, günümüze kadar iyi durumda gelebilmiştir.

Anadolu, erken dönemlerden itibaren Bizans manastırcılığı için bir merkez konumundadır. Birçok manastır halen araştırılmayı beklemektedir; tanımlanmış olan manastırlar da mimari düzenlemeleri hakkında bilgi verecek kadar iyi durumda değildirler. Bu açıdan bakıldığında bu çalışma, Anadolu'da bir manastırın mimari programının ne olduğu ve nasıl şekillenmiş olduğu konusunda fikir verebilecek niteliktedir. Ayrıca manastır yerleşimini oluşturan yapıların bugünkü durumu, mimari programının kolaylıkla tanımlanabilmesini mümkün kılmaktadır. Bu özellikler, az çalışılan bir alan olan Anadolu manastırcılığının bir parçasını oluşturan bu yerleşimin önemini daha da arttırmaktadır.

Araştırılıp tanımlanmış olan Anadolu'daki bazı manastır örnekleri, Latmos* ve Kapadokya'daki** manastır topluluklarıdır. Latmos'taki örneklerin çoğu, düzensiz şekilde

* Latmos'taki manastırlar, yüzyılın başında Theodor Wiegand tarafından çalışılmıştır. Fakat bu çalışmalar, manastırların mimari programları veya yapıların manastırın örgütleniş biçimine göre nasıl şekillenmiş olabileceği hakkında bilgi vermez. Daha sonra bu bölgede, ayrı ayrı Antony Kirby, Zeynep Mercangöz ve Urs Peschlow çalışmıştır. Ancak yine de manastırların detaylı olarak çalışılması ve yapıların ayrıntılı bir biçimde tanımlanmaları gerekmektedir.

** Kapadokya'daki manastırlar detaylı olarak Lynn Rodley tarafından incelenmiştir. Ancak bazı araştırmacılar, Rodley'in kitabındaki bazı yapı topluluklarının manastır olmadığını belirtmektedirler. Bu bölge manastırlarında, topografya elverdiğince bir mimari düzenleme oluşturulmuştur. Kayaya oyulmuş bu örneklerde koinobionun gelenekselleşmiş şemasını (çevre duvarı ile çevrelenmiş yapı toplulukları, merkezde kilise ve genellikle batısında

kurulmuş manastır topluluklarıdır, dolayısıyla da mimari düzenlemeleri farklıdır. Ancak yine de, Kurşunlu Manastır'la karşılaştırma yapabilmemize az da olsa olanak verebilmektedir. Kapadokya'daki örnekler, taştan duvarlarla şekillenmemiş ve kayaya oyulmuş oldukları için, koinobitik bir mekan düzenlemesi mümkün olamamıştır. İstanbul'daki manastırların sadece kiliseleri günümüze gelebilmiş, diğer yapılar yıkılmıştır. Anadolu'daki Bizans manastırlarının çoğu da ya yıkılıp yok olmuş, ya da henüz bulunamamışlardır.

Kurşunlu Manastır'ın özgün adı ve tarihçesiyle ilgili bir kaynağa henüz rastlanamamıştır. Yakın bir zamana kadar bu bölgede yaşayanların iyi bildiği manastır, Rumlar tarafından *Panaghia Kursuniotissa* olarak anılmaktadır (Mercangöz, 2001: 139). Manastırın ve yer aldığı tepenin, 20. yüzyılın başından itibaren neden "Kurşunlu" adıyla adlandırıldığı konusunda bir bilgi bulunmamaktadır, sadece T. Wiegand bu adın, muhtemelen yapıların üstünü örten kurşundan geldiğini öne sürmektedir (Wiegand ve Schrader, 1904: 487). H. Kiepert'in 1890'lara ait haritasında bulunmayan manastır, G. Phillipson'un daha geç tarihli, 1910-1913 yıllarına tarihlenen haritasında "Korschuniatissa" adıyla gösterilmiştir (Mercangöz, 1998: 42). Ramsay, Kuşadası ve çevresine değinmiş (Ramsay, 1890: 110-111), Tomaschek ise Mykale dağlarından söz etmiştir (Tomaschek, 1891: 35), ancak her iki araştırmacı da –muhtemelen Kiepert'in haritasını dikkate aldıklarından- manastıra işaret etmemişlerdir. Z. Mercangöz, İngiltere'de New Castle ve Queens Üniversitelerinde verdiği konferanslarda Kadı Kalesi ve Kurşunlu Manastır'ı konu edinmiştir. Daha sonra Mercangöz'ün, II. Uluslararası İzmir Sempozyumu'nda verdiği, vaziyet planı (Plan 1) ile birlikte yapı hakkında ayrıntılı bilgiler içeren bildirisi 1998 yılında, Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu'nda verdiği, Kadı Kalesi ile birlikte manastırını konu edinen bildirisi ise 2001 yılında yayınlanmıştır*. Bunların dışında, 2001 yılından beri Mykale'de yüzey araştırması yapmakta olan, Almanya Ruhr Üniversitesi'nden Prof. Dr. Hans Lohmann, 2004 yılında bütün olarak manastırın plan şemasını çıkarmıştır** (Plan 2).

Sunulan tez çalışması beş ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, tezin konusuyla ilgili önceki çalışmalara değinilerek bir giriş yapılmış, ikinci bölümde, manastırın konumlandığı Mykale (Dilek / Samsun) Dağları'nın coğrafyası ele alınmış, bölgenin Bizans dönemi tarihine, ilgili kaynakların azlığından dolayı kısıtlı olarak değinilmiştir. Manastırın tarihi ile

yemekhanenin bulunması gibi) görmek mümkün olmamaktadır.

* Bkz., Mercangöz, 1998: 31-56; Mercangöz, 2001: 139-147.

** Bkz., Lohmann, 2006: 249, Fig. 2.

ilgili herhangi bir kaynak bulunamamıştır.

Üçüncü bölümde, manastır hareketinin oluşumu, nedenleri ve bu çerçevede şekillenen erken manastır topluluklarının oluşturdukları mimari yapılanma üzerinde durulmuştur. Erken Hristiyanlık döneminden itibaren manastırların kuruluş koşulları, mimarilerinin neye göre biçimlendiği ve belirleyici özelliklerin neler olduğu anlatılmıştır. Bu bölümde ayrıca, Bizans döneminde –ilk ortaya çıkışından itibaren- manastırcılığın gelişimi ve manastır hareketleri ele alınmış, bu dönem içinde manastır yaşamıyla ilgili kurallara ve zaman zaman imparatorların çıkarmış oldukları manastırlarla ilgili emir ve kanunlara da değinilmiştir. Bu bölümdeki – manastırcılığa dair- gelişim çizgisi, Bizans döneminin son devriyle sınırlandırılmıştır.

Dördüncü bölümde, bu çalışmanın ana konusu olan Kurşunlu Manastır'ın mimarisi ayrıntılı bir biçimde tanımlanmıştır. Bu amaçla yapının ölçümleri yapılmış, rölöveleri çizilmiş, çok sayıda dijital fotoğraf çekilerek yapıların ayrıntılı bir biçimde görsel olarak belgelenmesi sağlanmıştır.

Beşinci bölümde manastır kompleksinin değerlendirmesi yapılmıştır. Buradaki yapılar topluluğunun işlevlerine ve mimari özelliklerine dair sorunlar tartışılmış, kilisenin planı ve tahmini yapılış dönemi üzerinde fikir öne sürülmüştür. Manastır, yapım tekniği, bölgenin tarihsel koşulları ve kilise cephe bezemesinden yola çıkılarak tarihlendirilmeye çalışılmıştır.

Sunulan tezin literatür çalışması, öncelikle Suna ve İnan Kıraç Vakfı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü ve İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü kütüphanelerinde yapılmış, İstanbul Üniversitesi ve İstanbul Teknik Üniversitesi kütüphanelerinden de yararlanılmıştır.

2. MYKALE COĞRAFYASI ve TARİHİ

2.1 Bölge Coğrafyası

Tezin konusu olan Kurşunlu Manastır, bugün milli park olan Dilek Yarımadası'nın kuzeydoğusunda, yarımada boyunca uzanan Mykale (Dilek / Samsun) Dağı'nın kuzey kesimindeki ormanlık bir alanda yer almaktadır (Şekil 1-3).

Dilek Yarımadası, Ege Bölgesi'nde, Aydın ili sınırları içerisinde kalmaktadır. Batı Anadolu şehirlerinden Aydın, Büyük Menderes'in denize döküldüğü yerden 70 km. kadar içerdedir; şehir, Büyük Menderes nehrinin meydana getirdiği uzun ve geniş alüvyon bir ovanın kuzey kenarında, nehrin yatağının 10 km. kadar kuzeyine rastlayan geniş bir büküntü konisinin üzerindedir. Batısı Ege Denizi, doğusu Denizli, kuzeyi İzmir ve Manisa, güneyi de Muğla illeri ile çevrilidir (Kısa, 1960:3).

Milli park, Dilek Yarımadası ve Menderes Deltası olmak üzere iki farklı coğrafik oluşumdan meydana gelmektedir. Yarımadanın kuzey, güney ve batı yönleri Ege Denizi ile çevrelenmiştir. Kuzey-batı ucunda Sisam Adası bulunmaktadır. Doğu ve kuzey-doğu yönlerinde Güzelçamlı yerleşmesini dışarıda bırakacak şekilde, Panionion antik kentinin bir kısmını ve Zeus mağarasını da içine alan milli park sınırı, ormanlar arasında vadiler hattını ve sırt çizgisini takip ederek güney yönünde Tuzburgazı köyünün batısından geçerek Söke-Yenihisar karayolunu takip etmektedir. Karayolu, Batıköy'e kadar Menderes Deltasının doğu yönündeki milli park sınırını oluşturmaktadır. İkiyemiş ve Çelebi tepenin güneyinden Karakol tepeye devam eden milli park sınırı, tekrar doğuya dönerek tepe sınırlarını takip etmektedir. Fener tepe ve Zeytinlik tepeleri içine alarak güneye inen milli park sınırı, Kabahayıt tepeyi dışarıda bırakacak şekilde devam edip Taşburun balıkçı barınağının bitiminde son bulmaktadır. Toplam alanı 26.675 hektar olan milli parkın, Dilek Yarımadası bölümünün kuzey-doğusunda Güzelçamlı, güney-doğusunda Tuzburgazı yerleşmeleri yer almaktadır. Milli parkın Menderes Deltası bölümünün doğusunda da Batıköy, Balat ve Akköy yerleşmeleri yer almaktadır. Milli park sınırları içinde kalan tek yerleşim olan Doğanbey köyü, yarımada ile deltanın birleştiği kesimdedir.

Dilek Yarımadası 1966 yılında milli park ilan edilmiş, 1994 yılında da Menderes Deltası milli park alanına dahil edilmiştir.

Mykale Dağı, içinde bulunduğu Ege Denizi ve Batı Ege Bölgesi ile birlikte jeolojik geçmişte kayaların yaşı 700 milyon yılı aşan bir yerkaşu evriminden şimdiye kadar süren

gelişimin sonucunda günümüzdeki biçimini kazanmıştır. Mykale Dağı, Dilek Yarımadası'nın kuzey bölümünü oluşturmaktadır. Kuzeyde Mykale Dağı yükselip şekillenirken, güneyde Büyük Menderes çöküntü ovası, jeomorfolojik tanımı ile grabeni, onu dengelemek için çukurlaşmıştır. Mykale Dağı'nda jeolojik-jeomorfolojik evrim yükseklerden eteğe doğru olmuş, önce Orta Miyosen aşınım yüzeyleri oluşmuş, ondan sonraki seki sistemleri merdiven basamakları gibi yüzeyleri etrafında onu çevreler şekilde oluşmuşlardır. Böylece Mykale Dağı'nın evrimi yukarıdan aşağıya doğru olmuş, sonunda etekteki en son oluşumlarına erişilmiştir*.

Mykale Dağı, fazla yüksek olmayan bölgenin en belirgin engebésidir. Hititler'in olasılıkla *Arinnanda* olarak adlandırdığı bu dağ Lydia'yı Karia'dan ayıran doğu-batı uzantılı Messogis silsilesinin (Aydın Dağları) güneybatı uzantılarını oluşturur ve batıda Troglion (Dip) Burnu'ndan Samos (Sisam) Adası'na doğru uzanır. Her iki yandan tırmanılması çok güç yamaçları, sık akdeniz bitki örtüsü ve yabanıl hayvanlarla dolu olan bu dağ 1.237 metreye (bugün Dilek Tepesi) kadar yükselmektedir (Sevin, 2001: 84). Mykale Dağı, uzandığı Samos Adası ile Anadolu arasında dar bir boğaz yapmaktadır (Gökbel ve Şölen, 1936: 9; Gün ve Özdemir, 1943: 11; Kısa, 1960: 3). Bu dağ, Manisa'ya (Magnesie) akan Lethaeus ve Tralles'e akan Eudon gibi döneminde ünlü olan küçük ırmakları meydana getiren derin vadilerle sınırlandırılmıştır (Texier, 2002: 59).

2.2 Bölgenin Bizans Dönemi Tarihi

Batı Anadolu, özellikle İustinianos döneminden (527-565) sonra Bizans dönemi açısından çok az bilgiye sahip olduğumuz bir coğrafyadır. İkonoklast dönemden (726-843) sonra yoğunlaşan Arap akınları bölgede huzursuzluk yaratmış, sosyal ve kültürel bir buhrana yol açmıştır. Malazgirt Savaşı sonrasında Anadolu'da ivme kazanan Türkleşme hareketinin, I. Aleksios Komnenos (1081-1118) zamanında biraz olsun önüne geçilmişse de, Batı Anadolu'da tam bir Bizans birliği, 1204 yılında İznik'te kurulan yeni bir devletle sağlanmıştır. 1204-1261 yılları arasındaki Latin işgali süresince Bizans İmparatorluğu'nu ayakta tutan Laskarisler, bu dönemde batı Anadolu'daki farklı etnik gruplardan oluşan Hıristiyanları tek bir idare altında toplamışlar ve bölgedeki inşaat faaliyetlerinin mimarı olmuşlardır (Mercangöz, 1985: 1).

* Coğrafi bilgi, Dilek Yarımadası'nın resmi sitesinden alınmıştır. Bölge hakkında detaylı bir tanım için bkz., www.dilekyarimadasi.gov.tr.

4. yüzyılın ilk çeyreğinden I. İustinianos devrinin sonlarına kadar batı Anadolu bölgesi tamamıyla Bizans idaresi altındadır (Ostrogorsky, 1981: Harita I)*. Bu tarihlerde Yunanistan'daki bir çok şehir önemini yitirmiş, Miletos, Ephesos, Pergamon gibi Anadolu yerleşimleri önem kazanmıştır (Rice, 1962: 37). Herakleios (610-641) döneminden itibaren Araplar, Suriye, Filistin ve Mısır'ı ele geçirdikten sonra, Anadolu'da yaklaşık iki yüz yıl boyunca sürecek saldırılara başladılar. İki kez Konstantinopolis'i kuşatan Arapların saldırıları, 656 yılında Halife Osman'ın (644-656) öldürülmesiyle çıkan iç savaş nedeniyle bir süre kesilir. Bu zaman zarfında Bizans Devleti, tahrip olan eyaletlerini yeniden kurma fırsatı bulur. 660 yılından sonra Sardes'te böyle bir imar faaliyeti söz konusudur (Foss, 1976: 56-57).

İç savaştan sonra kısa sürede toparlanan Arapların saldırıları, 8. ve 9. yüzyıllar boyunca devam eder. Bu saldırılar sebebiyle nüfus, çok iyi korunan kentlerde ve kalelerin etrafındaki kırsal kesimde yoğunlaşır. Geç Antik dönemde, Konsantinopolis'ten doğuya uzanan ticaret yolu üzerindeki merkezler askeri yollar üzerine kayar. Bu yollar üzerindeki Dorylaion (Eskişehir), Kotygeum (Kütahya) ve Ankyra (Ankara) gibi başlıca kentler arasında Sardes, az da olsa adını duyurur (Foss, 1976: 63).

Arap işgalleri, yollar ve şehirler kadar Anadolu'daki idari bölünme üzerinde de etkisini gösterir. Herakleios döneminde Anadolu, otoritenin *strategos*larla sağlandığı *thema* adı verilen eyaletlere bölünmüştür. Bu dönemde ve sonrasında Batı Anadolu, *Thrakesion theması* sınırları içindedir (Ostrogorsky, 1981: Harita II-III)**.

Arap işgallerini takip eden dönemde Anadolu'da manastır hareketleri başkent dışına taşarak Olympos, Apameia (Dinar), Ephesos ve Miletos'a kadar yayılır (Vryonis, 1967: 104). Bunların arasında Latmos da (Bafa) önemli bir manastır merkeziydi. Bu bölgedeki manastırlar, 7. ve 8. yüzyıllarda Arap akınlarıyla Sina yarımadasından kaçan keşişlerce kurulmuş olmalıdır. T. Wiegand'a göre, Latmos bölgesinde 10. yüzyılda varlığını sürdüren on üç manastır vardır (Wiegand, 1913: 178-180). Latmos manastırları, 11. yüzyıldan itibaren Türk akınlarına maruz kalması nedeniyle bölgeden uzaklaşan keşişlere rağmen, 13. yüzyıl sonlarına kadar faaliyetlerine devam etmişlerdir. Hatta Stylos Manastırı, 14. yüzyıl sonlarına kadar etkinliğini sürdürmüştür (Janin, 1975: 217-220; Mercangöz, 1985: 187-188, dipnot 13).

Bizans İmparatorluğu'nun bunalım devri olan İkonoklazma Dönemi'nde, *Thrakesion theması*

* Bkz., s. 166, Harita 1.

** Bkz., s. 167, Harita 2; s. 168, Harita 3.

komutanı Mikhael Lakhanodrakon'un bölgede büyük bir zulüm yaptığı bilinmektedir*. 1071'deki Malazgirt Savaşı'nın Bizans ordularının yenilgisiyle sonuçlanması, Anadolu'da Selçuklu istilalarının kapılarını açmış, batı Anadolu'da bağımsız Türkmen beylikleri kurulmaya başlamıştır (Mercangöz, 1985: 7). Bölgedeki Türk gücünün 1. Haçlı Seferi (1095) ile kırılmasından sonra, 1098 yılında I. Aleksios'un generali Doukas, batı Anadolu'da Bizans egemenliğini yeniden kurar (Foss, 1976: 72; Ostrogorsky, 1981: 336). 1176 yılındaki Myriokephalon Savaşı yenilgisi, bölgede yeniden bağımsız Türkmen beyliklerinin kurulmasına sebep olur. 1177 yılında II. Kılıçarslan'ın gönderdiği bir ordu, Menderes kıyılarını baştan başa katederek, bölgedeki önemli kalelerle birlikte ilk kez Aydın'ı da ele geçirir (Gökbel ve Şölen, 1936: 78).

4. Haçlı Seferi sırasında (1199-1204) Latinler, özellikle iç karışıklıklar nedeniyle zayıf düşmüş Bizans İmparatorluğu'nun bu savunmasız durumundan yararlanarak, 1204 yılında Konstantinopolis'i işgal eder ve burada bir Latin Devleti kurarlar. İmparator III. Aleksios Angelos (1195-1203) ve önemli sayıda devlet erkanı Anadolu'ya kaçarlar. Bunlar arasında yer alan ve III. Aleksios'un damatlarından biri olan Theodoros Laskaris (1204-1222) daha İstanbul'da iken, III. Aleksios'un yerine imparator olan V. Aleksios Murtzuphlos (1204) kentten kaçınca halk tarafından imparator ilan edilmiş, ancak kabul etmemiştir. Theodoros Anadolu'ya geçtikten sonra, etrafında toplanan Bizans kuvvetlerinin ve bölge halkının desteği ile İznik'te yeni bir devlet kurar, 1208 yılında da imparator olarak taç giyer (Ostrogorsky, 1981: 393-394; Mercangöz, 1985:8-9).

18 yıllık imparatorluk süresi savaşlarla geçmiş olan Theodoros Laskaris, özellikle ilk yıllarında devlet sınırlarını genişletmek için uğraşmıştır. 1211 yılında, Menderes Nehri kıyısındaki Antiokheia'da yapılan savaşta Selçukluları yenilgiye uğratar. Bu zafer, İznik Devleti'ne toprak kazandırmasa da, psikolojik etkisi oldukça büyük olmuştur (Ostrogorsky, 1981: 397).

Laskarisler'in Latinlerle mücadelesi bundan sonra tekrar alevlenmiş, özellikle Batı Anadolu'da genelde Latin imparatorunun lehine sonuçlanan küçük çaplı çatışmalar vuku bulmuştu. Ekim 1211'de, Rhyndakos (Orhaneli Çayı) kenarındaki savaşta kazanan Heinrich Bergama ve Nymphaion'a (Kemalpaşa) kadar ilerlemiş, 1214 yılında Nymphaion'da yapılan antlaşmayla iki devlet arasındaki sınırlar kesinleştirilmiştir. Bu süreçte Laskarislerin kaybı büyük olmamış, hatta bu antlaşmanın sonuçları, sınırların tesbit edilmesi ve Latinlere karşı

* Bkz., s.18.

belli bir statü elde etmiş olmaları açısından yarar da sağlamıştır (Ostrogorsky, 1981: 397-398).

III. İoannes Vatatzes (1222-1254) zamanında, kuzeyde Karadeniz kıyılarıyla, batıda Edremit'ten Bodrum Mandalya körfezine kadar tüm Ege kıyıları tekrar Laskarisler'in idaresi altına girer. 1225 yılında Poimanenon'da (Manyas) yapılan savaşta Latinlere karşı ilk zaferini kazanan imparator, daha sonra yapılan antlaşmayla Latinlerin Anadolu'daki arazisinin neredeyse tamamını ele geçirmiş oldu, yalnızca İstanbul'un karşısındaki kıyıları ile Nikomedia (İzmit) Latin idaresinde kaldı. 13. yüzyılın ikinci çeyreğinde Vatatzes, donanmasıyla Ege denizindeki Lesbos (Midilli), Chios (Sakız), Samos (Sisam) ve İkaria (Nikaria) adalarını işgal ederek, imparatorluğun karada ve denizde gücünü artırır (Ostrogorsky, 1981: 402, Harita V; Mercangöz, 1985: 11-12)*.

Vatatzes, yerel halkın çağrısıyla Trakya'ya bir ordu göndererek Edirne'ye girer, ancak Epiros Devleti imparatoru Theodoros Angelos (1224-1230) ordusuyla Edirne üzerine yürüyerek kenti ele geçirir ve İstanbul üzerine yürür. Böylece, merkezi İstanbul olan bir Bulgar-Bizans imparatorluğunu kurmayı amaçlayan Bulgar çarı II. İvan Asen (1218-1241) ile yolları kesişir. Theodoros, daha önce Asen ile Vatatzes'e karşı yaptığı ittifakı bozarak Bulgar hükümdarına savaş açar. 1230 yılında, Meriç kenarındaki Klokotnitsa'da yapılan savaşta yenilen Angelos, Asen tarafından esir edilir. Bu savaş, Epiros Devleti'ni ortadan kaldırmasa da, hızlı ve kararlı yükselişine son verir ve Bulgar Devleti'nin Balkanlarda tam bir üstünlük kurmasını sağlar. Bu süreçte akıllıca bir politika izleyen Vatatzes, hem Klokotnitsa Savaşı'ndaki tarafsızlığı, hem de Bulgar patrikliği kurulmasını olumlu karşılamasıyla Asen ile 1235 yılında ittifaka girer (Angold, 2008: 742; Ostrogorsky, 1981: 402-404). 1241'de II. İvan Asen ölür, bir süre sonra da Moğol istilasıyla Bulgar Devleti dağılmaya başlar. Böylece Vatatzes'in karşısında esaslı bir rakibi kalmaz. Balkanların büyük bir kısmını hakimiyeti altına alan imparator, Anadolu'daki mülkü de artık sağlama almıştır (Ostrogorsky, 1981: 405, 408).

Bu dönemde, Batı Anadolu'daki kilise ve manastırlar devletin güvencesi altına alınmıştır. İmparatorun restore ettirdiği manastırlar arasında, 1252 yılında İzmir yakınlarındaki Monoikos piskoposunu ve kardeşini onarımıyla görevlendirdiği Amanariotissa Manastırı da vardır (Angold, 1975: 54). Vatatzes'in bu dönem imar faaliyetleri arasında, Magnesia (Manisa) yakınlarındaki Spylos Dağı'nın (Manisa Dağı) Sosandra mevkiinde yaptırdığı ve İsa'ya ithaf ettiği manastır ile, İzmir yakınlarında bulunan Lembos Dağı'ndaki Theotokos

* Bkz., s. 169, Harita 4.

Manastırı'nın yeniden inşası da yer almaktadır (Mercangöz, 1985: 12).

1261 yılında Konstantinopolis'in tekrar ele geçirilmesiyle, dönemin imparatoru VIII. Mikhael Palaiologos kente girmiş ve Aya Sofya'da ikinci kez imparatorluk tacını giymiştir. Böylece batı Anadolu'da, İznik Devleti zamanında sağlanan Bizans otoritesi zayıflamaya başlamıştır.

İmparatorluğun tüm savunma ve koruma çabalarına karşın, 13. yüzyıl sonlarında Menteşe Beyliği Aydın'ı (ve Sultanhisar'ı) zapteder, böylece kent, bir kez daha Türkler'in eline geçmiş olur (Gökbel ve Şölen, 1936: 84)*. Daha sonra Aydınogulları Beyliği'ne geçen kent, 1426 yılında II. Murad'ın, beyliğin topraklarını ilhak etmesiyle kesin olarak Osmanlı Devletine geçmiştir.

* Bu bölümde Aydın'ın zaptını tartışmaya açan yazar, C. Texier'nin, "kentin Aydın emiri tarafından zaptedildiğini ve 1310 tarihinde bu havalinin Aydın emirine ait olduğunu" kaydettiğini belirtmektedir. Yaptığımız incelemede yazarın kaydını doğruladık, ancak Texier'nin metninde bu ya da başka bir tarihe rastlayamadık. Bkz., Texier, 2002: 100.

3. MANASTIRLARIN KÖKENİ ve BİZANS DÖNEMİ MANASTIRCILIĞI

“Manastır” terimi, Yunanca *monē* (mesken, mekan) köküne dayanmaktadır (Johnson ve Talbot, 1991: 1391; Lampe, 2007a: 880) ve *monazō* (tek başına yaşamak) fiilinden türemiştir (Talbot, 1999: 163; Lampe, 2007b: 876-877). Nitekim Hristiyanlık’ın en erken dönemlerinde, dünyadan el etek çekip, dua ve ibadet yoluyla Tanrı’ya ulaşmak isteyen münzevilerin* çölde inzivaya çekilmesi olarak tanımlanabilecek *asketizm* (zahitlik)** (Ahunbay, 2008: 990; Koch, 2007: 92), zamanla özellikle Mısır’da ortaya çıkan Hristiyan manastır hareketini başlatmış, bu hareket de Bizans manastırcılığına dayanak olmuştur (Talbot, 1999: 163).

Münzevilerin çöle çekilmelerinin ardında çeşitli nedenler yatmaktaydı. 3. yüzyılda gerek rahatsız edilmeden çilekeş bir yaşam sürebilmek için, gerekse İmparator Decius (249-251) dönemi baskı ve zulmünden kurtulmak için bir çok Hristiyan çöle çekilmiş ya da dağlara kaçmıştır (Evelyn-White, 1932: 12; Talbot, 1999: 163). Hristiyanlık hoş görülmeye başlandıktan sonra bile münzeviler geri dönmemiş, hatta çöle çekilen keşişlerin sayısında artış olmuştur (Evelyn-White, 1932: 12; Talbot, 1999: 164). İnançlarının yeterince sınanmadığı hissine kapılan keşişler, kendi zorlu sınavlarını yaratmak için çölün uygun bir ortam sağladığını farketmişlerdi (Walters, 1974: 3; Talbot, 1999: 164).

Bazı uzmanlar, manastırcılığın doğuşu ve hızlı gelişimine şüpheyle bakmış, bu hareketi Hristiyanlık öncesi prototiplerine bağlamaya çalışmışlardır (Walters, 1974: 3). Fakat yaklaşık M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan bu paganist münzevi toplulukların, gerek Hristiyan münzevilerle olan benzerliklerinin azlığı, gerekse manastır hareketinin ortaya çıkmasından önce ortadan kalkmış olmaları sebebiyle, M.S. 3. yüzyılda ve sonrasında gelişen Hristiyan münzeviliği üzerindeki etkilerine dair bir kanıt bulunmamaktadır (Tiryaki, 2007: 15).

Manastır toplulukları kurulmadan önce, *apotaktikos* olarak adlandırılan kent münzevileri, çöle çekilerek topluluktan fiziksel olarak ayrılmak yerine, yalnızca aile ve seks gibi insanın belli sosyal yönlerini bırakmayı tercih etmişlerdi (Goehring, 1999: 20-26). Bazı uzmanlar, “apotaktik hareket” adı verilen bu tarzın, *lavra* ve *koinobion* sistemlerine ek olarak, üçüncü bir manastır yaşam biçimi olduğunu ve her iki sistemden de daha önce ortaya çıkmış

* Bunlar *anachoretēs* (münzevi) ya da *eremites* (çölde yalnız yaşayan) olarak adlandırılır (Yunanca *anachoresis*: münzevilik; *erēmos*: çöl). Bkz., Ahunbay, 2008: 990. Ayrıca bkz., Timbie ve Cutler, 1991, 1: 613; Lampe, 2007c: 548.

** Asketizm’de temel tavır, ihtiyaç duygularının tamamen köreltilmesi, servetten ve cinsellikten kesin feragat, kişisel ihtiras ve yarışma duygularının yok edilmesidir. Bkz., Ahunbay, 2008: 990. Ayrıca bkz., Talbot, 1991a: 203-204; Lampe, 2007d: 244.

olabileceğini belirtmektedirler (Judge, 1977: 72-89; Goehring, 1999: 20-26). Günümüze ulaşabilmiş yazılı kaynaklarda *apotaktikos*ların varlığından söz edilmemektedir. Ancak bulunan papirüs örneklerinde ve bazı dökümanlarda ise bunların varlığı doğrulanmaktadır. Bulunan bu önemli dökümanlarla *apotaktikos*ların varlığı desteklenmekte, bu hareketin kent ortamında ve diğer iki manastır sisteminden de önce ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Fakat 4. yüzyılın ikinci yarısından sonraki gelişmeler *apotaktik* hareketin yerini almış ve bu hareket unutulmuştur (Judge, 1977: 72-89; Goehring, 1999: 20-26, 54-55).

Tebli Paulos (d. 234) (Watterson, 1988: 56) , geleneksel anlatıya göre yaşamı hakkında bilgi sahibi olduğumuz ilk Hristiyan münzevi olmasına rağmen, Doğu Çölü'nde inzivaya çekildiği 86 yıl boyunca hiçbir insan görmemiş ve böylece kimse kendisini mürit olarak izleyememiştir. Halbuki manastırcılığın kurucusu olarak kabul edilen Antonios (251-356), çölün olanaklarını ortaya çıkarıp göstermiş ve müritlerinin akınına uğramıştır. (Evelyn-White 1932a: 12; Talbot, 1999: 163; Timbie ve Kazhdan, 1991: 125-126).

Athanasios'a göre oldukça zengin bir Hristiyan ailenin çocuğu olan (Budge, 1907: 5) Antonios (250-355) (Budge, 1907: xxxix), ailesinin ölümünden sonra evini terkeder. Doğu Çölü yakınlarında, Pispir denilen yerde terkedilmiş bir kalede inzivaya çekilir ve yirmi yıl boyunca kendisine yılda iki kez ekmek getiren kişi dışında hiç kimseyle görüşmez. Zamanla ünü yayılmaya başlar ve yaşam biçimini taklit etmek isteyen birçok kişi, yaşadığı kalenin etrafına yerleşir (Evelyn-White, 1932a: 13).

Bir süre sonra Antonios, müritlerinin baskısıyla yirmi yıllık inzivasına son verir, böylece yeni bir sosyal hareket başlatmış olur. Bundan sonra *Vita Antonii*'de ilk kez karşımıza çıkan ve daha önce hiç kullanılmamış olan *monakhos* terimi dikkate alındığında (Judge, 1977: 77; Goehring, 1999: 25), daha önce “münzevi” olarak adlandırılan Antonios'un, bir topluluk içinde yaşamaya başladıktan sonra *monakhos* (keşiş) olarak adlandırıldığı sonucuna varılabilir (Tiryaki, 2007: 18).

Zamanla iki tip topluluk gelişmeye başlar; biri tamamen yalnız yaşayan münzevilerden, diğeri ise ayrı ayrı hücrelerde tek başlarına kalan ve sadece belli aralıklarla dua etmek için toplanan keşişlerden oluşuyordu (Watterson, 1988: 60; Talbot, 1999: 163).

Münzevilerin sayısı arttıkça manastır toplulukları da yayılmaya başladı. Antonios'un manastır sisteminde belli bir düzen ve itaat etme gibi kurallar olmamasına rağmen, zamanla Mısır'da gelişen yeni bir manastır sisteminde, son derece örgütlü bir düzen görülüyordu ve manastırın yönetimini elinde bulunduran başkeşişe itaat etme zorunluydu (Talbot, 1999: 164-165; Koch,

2007: 92-93).

Keşişlerin sayısı arttıkça manastır toplulukları da yayılmaya başlamıştır. Merkezde kurucu münzevinin hücresi veya mağarası, etrafında ise her biri birbirinden uzak olacak şekilde, etrafa yayılmış hücreler bulunuyordu.

Antonios'un hayatını kaleme alan Büyük Athanasios (295-373) (Baldwin vd., 1991a: 217-218; Talbot, 1999: 163), 335-365 yılları arasında beş kez İskenderiye başpiskoposluğu görevinden alınmış ve sürgüne gönderilmiştir. Yıllarını Roma'da ve İtalya'nın diğer kentlerinde geçiren Athanasios ile, Antonios'un ve Mısırlı keşişlerin yaşamları da Batı'ya aktarılmış olur. Böylece, zamanla Güney Galya ve İrlanda'da bile, Mısır manastırcılığını örnek alan manastırlar kurulur (Meinardus, 1989: 1).

3.1 Manastırlarda Örgütlenme Tipleri

3.1.1 Lavra Tipi Örgütlenme

*Lavra**, Yunanca'da "bir kentteki dar yol, geçit" anlamına gelmektedir. Büyük olasılıkla manastır hücreleri arasında geçişi sağlayan dar yol da böyle adlandırıldığından, kilise ve yemekhane etrafında şekillenen ve bir başmünzevinin yönetiminde olan bu tür topluluklara da *lavra* denilmiştir (Talbot ve Kazhdan, 1991a: 1190; Patrich, 1995: 3).

Erken dönem küçük manastır topluluklarında, merkezde kurucu münzevinin hücresi yer alırken, 4. yüzyılın sonlarında bu manastır topluluklarında, merkeze kilise inşa edilmeye başlandı. Ayrı ayrı kendi hücrelerinde kalan keşişler, haftasonları burada toplanarak hem ayinlerini yapar (Talbot, 1999: 163), hem de *agape* olarak bilinen ve geçmişi Yahudilik'e kadar uzanan ortak yemeğe katılırlardı (Popovic, 1998: 282-283). Ancak daha sonra manastırın merkezine yemekhane ve bir çeşit mutfak da eklenmiş olmalıydı (Evelyn-White, 1932b: 6). Yaşlı bir keşişin rehberliğinde, belli uzaklıktaki hücre gruplarında yaşayan keşişlerin günlük yaşantılarına dair herhangi bir kural yoktu. Herkes kendi yemeğini kendisi yapmak ve yaşamını sürdüreceği şekilde çalışmak zorundaydı. Hasırdan şilte ve/veya sepet yapmak gibi el emeğine dayalı işlerle geçimlerini sağlarlar, kalan zamanısa çoğunu okuyarak ya da dua ederek geçirirlerdi (Talbot, 1999: 163,165).

Lavra tipi örgütlenmeye ait en önemli manastır kuruluşları, Aşağı Mısır'da yer alan Nitria Dağı, Kellia ve Wadi Natrun'da (Sketis) konumlanmıştı (Patrich, 1995: 11). İskenderiye'nin

* *Lavra* için bkz., Lampe, 2007e: 794.

yaklaşık 60 km güneyinde yer alan (Watterson, 1988: 71) Nitria Dağı, Antonios'un müritlerinden Amoun'un buraya yerleşmesinden sonra (Patrich, 1995: 11), yavaş yavaş çok sayıda keşiş ile dolmuş ve başını Amoun'un çektiği bir manastır topluluğu oluşmuştur (Evelyn-White, 1932a: 47-48).

Yunanca "hücreler" anlamına gelen Kellia (Talbot, 1991b: 1119-1120, Patrich, 1995: 11) manastır yerleşimi, Nitria'nın 17 km batısındadır (Watterson, 1988: 72) ve adını, burada çok sayıda bulunan manastır hücrelerinden almıştır (Patrich, 1995: 11). Zamanla gitgide kalabalıklaşan Nitria'dan sonra, münzeviler için daha uygun bir inziva yeri olarak Antonios tarafından seçilen Kellia manastır yerleşimi, 338 yılında Nitrialı Amoun tarafından kurulmuştur (Evelyn-White, 1932a: 49-50; Patrich, 1995: 11). Kellia yerleşimleri, duvarlı manastır yerleşimlerinin en erken örnekleridir, ancak bu duvarların etkili bir koruma duvarı olmadığı vurgulanmalıdır.

Adını, vadideki göllerde bulunan doğal sodyum karbonat maddesinin Arapça isminden (natrun) alan ve Aşağı Mısır manastırcılığının merkezi olan Wadi Natrun (Yunanca adıyla *Sketis*) (Evelyn-White, 1932b: 3; Watterson, 1988: 73), Nitria'nın yaklaşık 75 km, Kellia'nın da 60 km güneydoğusunda yer almaktadır (Watterson, 1988: 72). Babil'den (Fustat-Kahire) kuzey-batıya uzanan bir kervan yolu üzerinde bulunan (Patrich, 1995: 12) Wadi Natrun'da manastırcılık, genç yaşında sodyum karbonat nakliyatı yaparken buraya gelen ve buradaki münzevi yaşamından etkilenerek inzivaya çekilen Büyük Makarios (300-390) (Timbie, 1991: 1271) tarafından başlatılmıştır (Watterson, 1988: 73; Patrich, 1995: 12).

3.1.2 Koinobitik Tipi Örgütlenme

Adını, Yunanca *koinos bios**, yani "ortak yaşam"dan alan bu manastır sisteminin** (Talbot, 1999: 164) kurucusu olarak kabul edilen Pakhomios (290-346) (Trilling ve Kazhdan, 1991: 1549; Patrich, 1995: 17), Yukarı Mısır'daki manastır hareketine yeni bir yön vermiş, son derece örgütlü bir yapıyla geliştirdiği bu manastır sistemi ile manastırcılığa esas şeklini kazandırmıştır (Delehay, 1948: 137; Talbot, 1999: 164).

Pagan bir aileden gelen Pakhomios, ordudaki görevi esnasında Hristiyan olduktan sonra, münzevi bir hayatı tercih eder ve çilekeş bir hayat süren yaşlı münzevi Palamon'un yanında yedi yıl kalır (Watterson, 1988: 61; Trilling ve Kazhdan, 1991: 1549). Daha sonra

* *Koinos* için bkz., Lampe, 2007f: 761-762; *Bios* için bkz., Lampe, 2007g: 297.

** Bu manastır sistemine ait olan manastırlar *koinobion* olarak adlandırılmaktadır. Bkz., Talbot, 1991c: 1136; Lampe, 2007h: 760; Ahunbay, 2008: 991.

yolculuğuna devam ederek, Nil'in yaklaşık 16 km gúneyindeki terk edilmiş bir kúy olan Tabennese'yi keşfeder (Goehring, 1999: 94) ve ilk manastırını 323 yılında burada kurar (Kazhdan, 1991a: 1549; Patrich, 1995: 18).

Pakhomios, müritlerini kapalı duvarlar arkasında ortak bir yaşam biçimine soktuğu bu tarikat manastırı ile, Doğu ve Batı manastır kurumunun temelini atmıştır (Delehay, 1948: 137; Ahunbay, 2008: 991). Bu tarz manastır, özellikle Doğu Ortodoksluđuna özgü Basileios ve Batı'daki Benedikt manastırlarının gelişimini etkilemiştir (Talbot, 1999: 165; Doğan, 2003: 74). Ólümüne kadar, ikisi kadınlar manastırı olmak üzere on bir manastır kurulmuş (Watterson, 1988: 62-63; Trilling ve Kazhdan, 1991: 1550, Patrich, 1995: 18), böylece *Pakhomios Koinonia** yani "Pakhomios Federasyonu" oluşmuştur. Bu federasyon, Teb Bölgesi'nde Nil nehri boyunca yaklaşık 280 kilometrelik uzun bir araziye yayılmıştı (Patrich, 1995: 18, Tiryaki, 2007: 24).

3.2 Bizans Dönemi Manastırcılığı

Anadolu'daki manastır hareketinin lideri, ayrıca manastır reformcusu olarak kabul edilen ve Doğu Kilise Babaları'ndan biri olan Büyük Basileios'un, klasik gelenek ile Hıristiyan inancı arasında yarattığı sentez, sonraki Bizans teolojisinin temel dayanağı olmuştur (Talbot, 1999: 165-166). Koyduğu kurallar Bizans manastır geleneğinin temelini oluşturmuş, Ortaçağ'da bile Bizans manastırları Basileios'un temel ilkelerini uygulamıştır. Manastırdaki günlük yaşamı ve ritüeli belirleyen manastır kuralları, Basileios Kuralları'nı uygulayan Bizans manastırlarının mimari biçimlenişinde de önemli bir yer tutar (Tiryaki, 2007: 29).

3.2.1 Erken Bizans Dönemi

Aristokrat bir ailenin oğlu olarak, Kapadokya'nın metropolisi Kaisareia'da doğan Basileios (330-379), Konstantinopolis ve Atina'da eğitim görmüştür (Baldwin vd., 1991b: 269). Kızkardeşinin etkisiyle benimsediği manastır yaşamının sırlarını öğrenmek üzere, manastırcılığın şekillendiği yerler olan Mısır, Filistin, Suriye ve Mezopotamya'ya gider. Dönüşünün ardından sahip olduğu malları dağıtır ve Iris Nehri kıyısındaki ailesine ait topraklarda inzivaya çekilir (Delehay, 1948: 141; Patrich, 1995: 28). Beş yıllık münzevi hayatının ardından, diğer keşişler onun etrafında toplanmaya başlayınca düzenli bir ortak yaşama ihtiyaç duyulduğunu anladı (Patrich, 1995: 29). Pakhomios tarzı manastır sistemini Anadolu'ya uyarlamaya çalışan Basileios'a göre, bir münzevinin kendi kendisine yetmesi

* *Koinonia* için bkz., Patrich, 1995: 18, dipnot 11; Lampe, 2007: 762-764.

zordu; günlük ihtiyaçları için keşiş, ziyaretçilerin yardımına muhtaçtı. Ayrıca keşişlerin çoğunun münzevi olmaya yetecek disiplini taşımadığını, bu yüzden de komunal bir manastır yaşamına ihtiyaç olduğunu düşünüyor, bu yüzden tarikat manastırlarını sonuna kadar destekliyordu (Talbot, 1999: 166).

Basileios kuralları, yani “Kısa Kurallar” ve “Uzun Kurallar”, daha sonraki manastır kurallarının tersine, öğrencilerinin sorularına Basileios’un verdiği cevaplardan oluşur. Elli beş bölümden meydana gelen Uzun Kurallar, çoğunlukla manastır ve manastırcılık üzerine sorunlar ile ilgilidir (Thomas ve Hero, 2000: 22). Basileios, genelde bu soruları Kutsal Kitap’a dayanarak cevaplar. Kısa Kurallar’daki sorular ise, keşiş yaşamından ziyade, büyük oranda İncil’e dair zorluklarla ilgilidir. Burada, Uzun Kurallar’dan farklı olarak soruların sayısı daha fazlayken, Basileios’un cevapları daha kısadır (Thomas ve Hero, 2000: 26).

Dördüncü yüzyılın sonuna bile gelmeden, Basileios’un monastik doktrini Latinceye çevrilerek hızlı bir şekilde yayılmış, tüm Hristiyan dünyası içinde birçok manastır topluluğu tarafından benimsenmiştir (Patrich, 1995: 30-31).

Basileios koinobizmi, birçok bakımdan Pakhomios manastırcılığından ayrılır. Mısır’da bulunan manastırlardaki keşiş sayısının fazlalığı, başkeşişin sorumluluğu altındaki keşişleri tanımasını ve onları etkili bir biçimde yönlendirmesini imkansız kılıyordu. Pakhomios manastırının bu yöndeki güçsüzlüğünü farkederek Basileios, her manastırdaki keşiş sayısını makul bir sayıda tutarak koinobitik sistemdeki bu yanlışlığı düzeltti (Delehay, 1948: 141-142). İtaatkarlığı en önemli erdem sayan Basileios, çilekeşlik ve nefsin köreltilmesinde aşırıya kaçmayı yasakladı; özel olarak oruç tutmak isteyen keşiş, başkeşişten izin almak zorundaydı. Ayrıca Basileios manastırları çöllerde değil, kentlerde kurulmuştu. Böylece keşişler toplumdan kopuk yaşamak yerine, hayır işleri yaparak insanlara yardım edebilecekler ve kendi davranışlarıyla, kardeşlerine yani insanlara gerçek Hristiyan yaşantısı konusunda örnek olabileceklerdi (Talbot, 1999: 166-167).

Bizans’taki manastır hareketini etkileyen bir diğer önemli faktör de, bu hareketi yakından takip eden Bizans imparatorlarının, dönem dönem çıkardıkları kanunlarla manastırlara karşı sergiledikleri olumlu veya olumsuz tavırları olmuştur.

I. Theodosius’un (379-395), dördüncü yüzyıl sonlarında Hristiyanlığı imparatorluğun resmi dini yapması üzerine, manastır ve münzeviler şehirlere yakınlaşmışlardı. İmparator, 390 tarihli emirnamesiyle, keşişlerin şehre gelmelerini veya şehrin sınırları içersinde yaşamalarını yasaklamak durumunda kaldı. Ancak keşişlerin yoğun baskısı üzerine, iki yıldan az bir zaman

içersinde emirnameyi feshetti (Tiryaki, 2007: 37).

Konstantinopolis'te ilk Ortodoks manastırı, 382 yılında Suriyeli münzevi İsaakios tarafından kurulmuştur. İmparatorluk alayında muhafız olan müridi Dalmatios, İsaakios'un burada oluşturduğu topluluğa bir ikametgah vermiş, 406 yılında İsaakios'un ölümü üzerine bu topluluğun başına geçmiş ve manastıra da kendi adını vermiştir (Talbot, 1991d: 579). Bunun yanında, Ermeni bir asker olan Jonas da Trakya'da Halmyrissos Manastırı'nı kurar. İsaakios ve Jonas, Konstantinopolis'te manastırcılığın gerçek kurucuları olarak kabul edilmişlerdir (Delehay, 1948: 144).

II. Theodosius (408-450) zamanında başkentteki manastır hareketi iyice güç kazanmıştır. Uzun hükümdarlığı süresince, dinine bağlı olduğu görülen bu imparatorun en önemli icraatı Roma kanunlarını toplatmak olmuştur. Kanunların sadece bir bölümü manastır yaşamına değinmektedir ve ölen keşişlerin ve rahibelerin mal-mülklerinin idaresi ile ilgilidir (Tiryaki, 2007: 38).

Konstantinopolis'in en erken manastır topluluklarından bir diğeri de, II. Theodosius zamanında ortaya çıkan *Akoimetoı** olarak bilinen keşişler topluluğudur. Bu topluluğun kurucusu olan Aleksandros, Konstantinopolis'te eğitim almış ve burada hükümet için çalışmıştır. Suriye'ye atandıktan sonra oradaki Hristiyan münzevilerin yaşamından etkilenmiş ve bir süre münzevi olarak yaşamaya başlamıştır. 420 yılında ise, yanında bir grup Suriyeli keşiş ile beraber Konstantinopolis'e döner ve müritleriyle birlikte Mangana bölgesindeki Aziz Menas Kilisesi'nin civarına yerleşir. Topluluğa çok sayıda münzevi katılmış, ancak Aleksandros'a yönelik sapkınlık suçlamasından ötürü kenti terk etmek zorunda kalmışlardır. Dönemin Doğu Konsülü olan Studios, Altın Kapı yakınındaki arazisine Vaftizci Yahya'ya adanmış bir kilise inşa ettirmişti. Bu kiliseye, keşişlerin kalacağı yerleri ekleyerek *Akoimetos*ların bu komplekse yerleşmelerini istemiş, bunun üzerine 463 yılında tekrar Konstantinopolis'e gelmişlerdir. *Akoimetos*lar, asıl adı Prodromos Manastırı olan ve halk arasında Studios Manastırı olarak bilinen bu komplekste 8. yüzyıla kadar rahatsız edilmeden yaşamışlardır (Kazhdan, 1991b: 59, Talbot ve Taft, 1991: 46).

Markianos (450-457), 451 yılında Khalkedon'da, Hristiyan tarihinde o zamana kadar yapılmış en önemli toplantı olan 4. ekümenik konsili topladı. Khalkedon Konsili olarak da

* *Akoimetoı* (hiç uyumayanlar) adı, müritlerin aralıksız olarak dua etmelerinden gelir; kesintisiz olarak günde sekiz saat üç koro halinde ayin yapıyor olmaları, kent halkına keşişlerin hiç uyumadığı ve devamlı ayinde oldukları izlenimini vermişti. Bkz., Talbot ve Taft, 1991: 46.

bilinen bu toplantıyla imparator, manastırların kilise yetkilileri tarafından düzen altına alınmalarını ve onlara tabi olmalarını hedefliyordu. Piskoposlar sivil memurlar olarak tanınacak ve manastırlar imparatorluğun dini bürokrasisinin gözetimi altında toplanacaktı. Ayrıca imparator, yerel piskoposun onayı dışında hiç bir yeni kuruluşa izin verilmeyeceğini belirtti (Mango, 2008: 127). Böylece Khalkedon Konsili, manastır hareketini kilise hayatının ayrılmaz bir parçası olarak tanıırken, manastır tarihinde de yeni bir sayfa açılmış oldu.

Iustinianos, 535 yılında manastır yaşamının düzeniyle ilgili ilk kanununu yayınladı. Bu kanunla imparator, manastır yaşamının kutsallığını kabul ederken, piskoposun izni olmadan hiçbir manastırın kurulamayacağını ve manastırın başrahibini piskoposun atayacağına ilişkin konuları hükme bağladı. Kanun, tüm keşiş adaylarının üç yıllık bir sınama sürecinden geçmelerini şart koştukla beraber, manastırcılığın fazlasıyla akışkan, fazlasıyla dağınık ve etkili yapısı içinde titizlikle uygulandığını varsaymanın zor ve gereksiz olduğu düzenlemeleri de kapsıyordu (Patrich, 1995: 33; Mango, 2008: 127-128).

539 yılında manastır güvenliği ile ilgili yayınladığı bir bildiriden sonra Iustinianos, bir ay içinde manastır yaşamına ilişkin daha geniş kapsamlı bir kanunu yürürlüğe soktu. Bunda koinobitik sistemin tek manastır normu olduğu tekrarlanıyor ve keşiş sayısının sınırlı olması gerektiği vurgulanıyordu (Tiryaki, 2007: 41). Bir duvarla çevrili olması gereken manastıra, topluluktaki hiyerarşinin en üst kademesinde bulunan *hegoumenosun** izni olmadan giriş ve çıkış yasaktı (Patrich, 1995: 33; Delehay, 1948: 146).

II. Iustinianos (685-695), 692 yılında topladığı Trullo Konsili ile, manastırlarla ilgili bir başka önemli kanuna imza atmıştır. Iustinianos'un kanunlarında bazı değişiklikler yapan bu konsil, keşişlerin sayılarındaki sınırlamayı ortadan kaldırırken, koinobitik düzendeki üç yıllık deneme süresini yeniden hükme bağlar ve keşişin inzivaya çekilebilmesi için dördüncü bir seneyi de şart koşar. Ayrıca bu konsilde, Khalkedon Konsili'nin, "manastırlara ait arazi ve malların kesinlikle satılamayacağı"na dair hükmü de tekrar onaylanır (Tiryaki, 2007: 42).

Erken dönemin sonlarına yaklaşırken patlak veren iki büyük kriz, manastırcılığı doğrudan ve büyük ölçüde etkilemiştir. Yedinci yüzyıl ortalarında Araplar'ın, Suriye, Filistin ve Mısır'ı ele geçirmesiyle, bu bölgelerin imparatorlukla bağı tamamen koptu (Ostrogorsky, 1981: 103; Avcı, 2003: 61). Böylece Bizans manastırcılığı da köklerini kaybetti. Sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda ise, Konstantinopolis'te ve Anadolu'da Araplara karşı önemli zaferler kazanan

* Bir manastırın başrahibi. Bkz., Talbot ve Kazhdan, 1991: 907-908.

imparator III. Leon (717-741), dini resimlerin Hıristiyanlarca kullanılmasının yanlış olduğunu ve yok edilmeleri gerektiğini ilan etti (Ostrogorsky, 1981: 145-153; Hollingsworth ve Cutler, 1991: 975). Böylece, yüzyılı aşkın bir süre keşişlerin yüzleşmek zorunda kaldıkları ikinci bir buhran olan ikonoklazma dönemi başlamış oldu.

3.2.2 İkonoklast Dönem

Bizans tarihinde yeni ve kendine özgü bir dönem açmış olan tasvir karşıtı mücadele, devleti yüzyıldan fazla bir süre ağır iç mücadelelere maruz bırakan büyük bir buhrana yol açmakla birlikte, Doğu kilisesinde manastırcılığa karşı en ciddi meydan okuma olarak döneme damgasını vurmuştur (Ostrogorsky, 1981: 149). Keşişleri, (özellikle tasvir sorunu konusunda) imparatorluk politikasını eleştiren sinsi bir güç olarak gören V. Konstantinos'un, imparatorluğu döneminde en büyük zulüm dönemini yaşattığı bir çok tarihçi tarafından kabul edilmektedir. Başkentin büyük manastırlarından keşişler kovulmuş, manastır mallarına el konulmuş, Hipodrom'a götürülen rahip ve rahibeler, sürgün ya da kör edilme tehditiyle evlenmeye zorlanmış, kutsal kitapları yangından kurtarmaya çalışanlar türlü işkencerle ya da ölümle cezalandırılmışlardır (Morris, 1995: 12).

V. Konstantinos'un yürüttüğü bu manastır karşıtı sert mücadele, Konstantinopolis dışında da tüm şiddetiyle kendini göstermekteydi. Özellikle İmparatorun en hararetli destekçilerinden, Thrakesion teması kumandanı Mikhael Lakhanodrakon, kendi bölgesi içinde bulunan keşişleri ve rahibeleri Efes'te toplatarak, onları ya evlilik ya da kör edilerek sürülme (veya öldürülme) seçeneklerinden birini seçmeye zorlamış (Foss, 1976: 63; Ostrogorsky, 1981: 162), yönetimi altındaki tüm manastırları, kutsal eşyaları ve kitapları ile birlikte satmış, birçok keşişi idam ettirmiş, işkenceden geçirmiş veya sürgüne göndermiştir. Anlatılanlara bakılırsa görevini öyle bir başarıyla ifa etmişti ki, eyalette hiç keşiş kalmamıştı (Foss, 1976: 63-64).

Manastır karşıtı saldırılar imparatorun ölümüyle azalmıştır, ancak tasvir yanlısı hareketin tam anlamıyla canlanması Eirene'nin devlet işlerine el koymasıyla gerçekleşmiştir. Eirene (797-802), 787 yılında Niceae'de (İzmit), Doğu kilisesinin tanıdığı sonuncu konsil olan 7. ekümenik konsili topladı (Ostrogorsky, 1981: 165). Konsil, bütün manastırların eski haline getirilmesini ve mallarının iade edilmesini emretti. Böylece ikonoklazmanın birinci evresi kapanmış oldu. İkonoklast hareket, V. Leon (813-820) ile tekrar canlanmış, ancak beş yıl sonra öldürülmesiyle bu canlanış kısa sürmüştür. Oğlu III. Mikhail'in yerine tahta geçen Theodora'nın, 843 yılında topladığı bir başka konsil ile ikonoklast dönem sona erdi (Tiryaki, 2007: 44).

Stoudios Manastırı'nın başrahibi Theodoros Studites*, dokuzuncu yüzyıl ve sonrasında, manastır yaşamının önemli reformcularından biri olmuştur. Theodoros, 759 yılında Konstantinopolis'te doğmuş, 780 yılında Sakkoiduon'daki aile manastırına girerek manastır yaşamını kabul etmiştir. 794 yılında, amcası Platon'un başrahipliğini yaptığı manastırın *heguomenos* olur. 798'de, imparatoriçe Eirene'nin isteğiyle Konstantinopolis'e gelir ve şehre gelen diğer büyük din adamları ile birlikte buradaki Stoudios Manastırı'na yerleşir. Zamanla manastır büyür ve oldukça güçlü bir koinobitik topluluk haline gelir** (Tiryaki, 2007: 46).

Theodoros'a göre, koinobitik manastırcılık münzevilikten önce gelmekte ve münzeviliği hazırlık evresi olarak düşünülmemesi gerekmektedir. Bu anlamda, koinobitik manastırcılığın canlandırılması yanında Stoudios reformunun diğer önemli özellikleri çalışma, idari görevlerin tanımlanması ve litürjik yaşam olmuştur (Miller, 2000b: 85-87). Manastır hiyerarşisinin farklı rütbelerini saptayan ve her birine özel görevler yükleyen Theodoros, böyle bir düzeni kurmak için eski kilise babalarından yararlanmış, ancak özellikle Gaza'lı Dorotheos'un (500-560/580) (Baldwin, 1991: 654) büyük oranda etkisi altında kalmıştır. Filistin manastırcılığında önemli bir isim olan Dorotheos'un, Theodoros üzerinde Basileios'dan daha fazla etkili olduğu anlaşılmaktadır (Morris, 1995: 16; Miller, 2000b: 87).

3.2.3 Orta ve Son Bizans Dönemi

9. yüzyılda sona eren İkonoklast Dönem, büyük ölçüde güç kazandırdığı manastırcılığın lehine bir sonuç doğurmuş gibi görünse de (Mango, 2008: 130), bazı Bizans tarihçileri, bu dönemden en kazançlı çıkan tarafın imparator olduğunu, özellikle 9. ve 10. yüzyılların, imparatorluk yılları olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu görüşe göre Bizans kilisesi imparatorluk gücüne boyun eğmiştir. Ayrıca, VI. Leon'un (886-912) kardeşi Stephanos'u, I. Romanos Lakapenos'un da (920-944) oğlu Theophylaktos'u patriklik tahtına oturtmaları ile, imparatorların patrikliği imparatorluk ailesine dahil ettikleri görülmektedir. Öte yandan bu yüzyılların imparatorları, yedinci ve sekizinci yüzyıllardaki kargaşa ortamından sonra, imparatorluğun yeniden yapılandırılması ve güçlendirilmesi konusunda oldukça önemli bir rol oynamışlardır (Kazhdan ve Epstein, 1990: 14).

İkonoklazma sonrası dönemde, özellikle 8. yüzyıl sonlarından itibaren, imparatorun onay ve

* Theodoros Studites'in hayatı için bkz., Delehaye, 1948: 136-165; Kazhdan, 1991: 2044-2045; Morris, 1995: 13-18; Miller, 2000a: 67-83.

** Stoudios Manastırı hakkında daha detaylı bilgi için bkz., Miller, 2000b: 84-119.

desteğiyle, manastır yapımında artış görülmüş, bu inşaat faaliyetleri 9. yüzyılda doruğa çıkmıştır (Charanis, 1971: 67).

9. ve 11. yüzyıllara kıyasla, 10. yüzyılda daha az sayıda manastır inşa edildiği görülmektedir. II. Nikephoros Phokas'ın (963-969), daha sonra II. Basileios'un (976-1025) da bazı farklılıklarla tekrarlayacağı gibi, yeni manastır yapımını yasaklaması bu azalmanın nedenlerinden biri olarak düşünülebilir (Charanis, 1971: 67). I. Romanos'un, sonrasında VII. Konstantinos'un (913-959) emirleri ile, manastırların ne şekilde olursa olsun toprak almaları yasaklanmıştı. II. Nikephoros Phokas ise, birçok manastırın harap durumda olduğunu belirtmiş, yeni manastırların kurulması yerine, harap durumdaki bu manastırların bağış yoluyla yeniden değerlendirilmesini emretmiştir. Bu, tamamen ekonomik ve politik bir stratejiydi; ekili topraklarını işlemek için manastırların ne malzemesi ne de parası vardı. Bu toprakların işlenmesi vergi gelirini canlandırarak, böylece ordu da kalkınabilecekti (Charanis, 1948: 55-59; Thomas, 1987: 149-153; Mango, 2008: 130).

Bizans manastırcılığında Batı'daki gibi bir tarikat düzeni bulunmamasına bağlı olarak, çıkarılan sayısız kanunlara rağmen, keşişlerin bir manastırdan diğerine geçişlerinin kolay olması, manastırların terkedilip harap durumda bırakılmalarının en önemli nedenlerinden biri olmuş, bu yapıların mütevazı inşaatı ve niteliksiz yapım tekniği de bu bozulmalara ivme kazandırmıştır*. Ayrıca her manastır kendi başına örgütlenmişti ve yaşamını, kurucusunun belirlediği kurallara** göre düzenliyordu (Ahunbay, 2008: 992).

3.2.3.1 Hibrid (Lavra-Koinobion) Sistem

Dokuzuncu yüzyıl sonunda, manastır sisteminin nasıl olduğuyula ilgili kesin tanımların olmaması ve geleneklerin karma bir biçimde sürdürülmesi, Orta Bizans Dönemi manastır sistemini *koinobion* ya da *lavra* olarak tanımlamayı oldukça güçleştiriyordu. Hem ortak yaşamdan, hem de münzevilikten bir çok şey içeren bu yarı *lavra*-yarı *koinobion* karışımı manastır sistemi, özellikle 10. ve 11. yüzyıllarda yaygınlık kazanmıştı (Tiryaki, 2007: 54).

* Bu nedenle mimari kalıntılar, Anadolu'daki Bizans manastırlarının mekan işlevi ve programı hakkında aydınlatıcı nitelik taşımamaktadır. Bkz., Ahunbay, 2008: 992.

** Bu kurallar bütününe *typikon* adı verilir. Bkz., s. 22.

Bizans yaşamının birçok alanında olduğu gibi, hibrid sistem manastırların oluşumu, manastırcılıktaki hiyerarşi olgusuna dayanmaktaydı. Koinobitik ortamda belli bir süre* yaşamaları gereken keşişler, münzeviliğe uygun hale geldikleri düşünüldüğünde ve ancak *hegoumenos*ların izni ile, bir anlamda terfi ederek inzivaya, son olarak da münzeviliğe kadar yükselirdi (Morris, 1995: 33).

Yarı *lavra*-yarı *koinobion* karışımı manastırcılık, Batı Anadolu'nun "kutsal dağları" olarak bilinen İda, Latros**, Kyminas (muhtemelen Bithynia ve Paphlagonia sınırları üzerinde, kesin olarak yeri belli değil) (Tiryaki, 2007: 57), Mykale (Priene üzerindeki Samsun Dağı), Auksentios ve Olymos*** dağlarında gelişmiş ve yayılmıştır. Bu dağların hepsine, onuncu yüzyıl yazılı kaynaklarında rastlamak mümkündür. 10. ve 11. yüzyılın hagiograflarına (aziz yaşamlarını anlatanlar) göre, bu dağlık bölgedeki manastır nüfusu, Sasani ve Müslüman akınlarından kaçan doğulu keşişlere dayanmaktadır. Bir diğer açıklamaysa, ikonoklast dönemin ağır baskısıyla Konstantinopolis'in büyük manastırlarından ve Mikhael Lachanodrakon'un Tharakesion temasındaki büyük zulmünden kaçanlar olduğu yönündedir (Morris, 1995: 22-23).

Bu kutsal dağların ortak noktaları, bu karışık manastırcılığın iki önemli özelliğini ortaya koyar: ilki, bölgenin topografyasıdır ve hangi tür manastırcılığın uygulandığını belirlemede esaslı bir rol oynamaktadır. Çünkü dağlık bölgeler, keşişin yaşamında önemli bir yer tutan münzevi yaşam biçimi için oldukça uygun yerlerdi. İkinci olarak da, keşişlerin ve keşiş adaylarının gittikleri ve yerleştikleri yerlerin gelişigüzel seçilmemiş olduğu söylenebilir. Kutsal insanların namı çabuk duyuluyor ve ardından çevrelerinde müritleri toplanıyordu. Bu müritler de zamanla bu geleneği imparatorluğun diğer bölgelerine taşıdılar. Koinobitik keşişler ve ikonoklast zulümden kaçanlar, münzevilerin yaşamlarından tecrübe kazanacakları yerlere yerleştirdiler. Komünal ve münzevi keşişler topluluğu fikri de böylece, birleştirici bir nokta olan Olymos'tan**** Latros, Mykale ve Kyminas'a, son olarak da Galesion'a*****

* Bu süre, 692 yılındaki Trullo Konsili kararları ile en az dört yıl olarak belirlenmiştir. Bkz. Morris, 1995: 33.

** Antik dönemde Latmos adıyla bilinen bölge, Karia Bölgesi'nde Miletos'un kuzeydoğusunda yer alır. Bkz., Talbot ve Wharton, 1991: 1188-1199; Kirby ve Mercangöz, 1997 :51-77; Peschlow, 2005: 161-202.

*** Bursa'nın güneydoğusunda yer alan, bugünkü adıyla Uludağ. Bkz., Talbot, 1991f: 1525.

**** Olymos manastırları, ikonoklazmaya karşı mücadelede çok önemli bir rol oynamıştı. Bkz. Angold, 1995: 266.

***** Bu dağ, Efes'in kuzeyinde, Küçük Menderes Irmağı'nın sağ kıyısında yer alır. Bkz., Talbot, 1991g: 817.

geçmiştir (Morris, 1995: 42; Tiryaki, 2007: 58).

3.2.3.2 Kharistike Sistemi

10. yüzyılın ikinci yarısında, tamamen farklı bir manastır yönetim biçiminin (*kharistikion*)* ortaya çıktığı görülmektedir. Bu sisteme göre manastırlar, tüm taşınmazlarının ve gelirlerinin tam denetimini elde eden sivil bir hamiye (*kharistikarios*) ömür boyu tahsis ediliyor ve bu hak, üçüncü kuşağa kadar kolayca varislerine geçebiliyordu. Harap durumdaki manastırların, onarılabilmesi veya tekrar inşa edilebilmesi açısından zengin hamilere devri her ne kadar yararlı gibi görünse de, sistemin yaratabileceği tehlikeler ortadaydı: *kharistikarios*lar, manastırlarına ait tüm mallara ve gelirlere el koyuyor, manastıra yapılacak harcamalar için ise çok küçük bir pay ayırıyorlardı. Bununla birlikte manastırlar, takas ve ticarete konu olabilen taşınır ve taşınmaz değerlere dönüşmüştü. Yeni sahiplerine tamamen bağlı hale gelen manastırlarda, haminin onayı olmadan yortu günlerinin bile seremoni ile kutlanması imkansızdı. Manastırların yararına olduğu düşünülen bu önlem, manastır yaşamı için tam bir felakete dönüşmüş, hatta ikonoklazmadan sonraki ikinci büyük darbe olarak değerlendirilmiştir. 11. yüzyılın sonuna doğru, neredeyse tüm manastırlar, *kharistikarios*ların yönetimine geçmişti. Kilise de bu sistemi düzeltmek için hiçbir girişimde bulunmamıştır, çünkü bir çok manastırı kendi yetkileri altına almayı başaramamışlardı ve bunların tümüyle denetimsiz kalmalarından büyük rahatsızlık duyuyorlardı. Bu uygulama zamanla zayıflamış, ama imparatorluğun sonuna kadar varlığını sürdürmüştür (Delehay, 1948: 156; Thomas, 1987: 167; Mango, 2008: 132). 10. yüzyıldan sonra manastırlar için gerçek bir tehdit oluşturan *kharistikiona* karşı manastır kurucuları, en erken örneği 5. yüzyıla kadar inen ve çoğunda manastırların bağımsız olduğu vurgulanan manastır *typikon*larını kullanmışlar, bu kuruluş belgeleriyle bu tehditi manastırlarından uzak tutacaklarına inanmışlardır. *Typikonlar*** , 10. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar, *kharistikionun* yol açtığı tehlikelere karşı manastırların en önemli savunmalarından biri olmuştur (Galatariotou, 1987: 87-88).

3.2.3.3 Manastır Reformu

Hiçbir Bizans kaynağı, örgütlenmiş bir manastır reformu hareketinden bahsetmemektedir. Ancak reform konusu üzerinde yoğunlaşmış çok sayıda belge bulunmaktadır. Manastır

* Bkz., Bartusis, 1991: 412-413. Charanis, orijini belli olmayan bu sistemin köklerini Trullo Konsili'deki 49. *kanona* (Schminck, 1991: 372-374) dayandırmaktadır. Bkz., Charanis, 1948: 74-75.

** Manastırın nasıl işleyeceğini, yönetimini, dua ve ibadet düzenlerini ve kurallarını içeren yazılı metinler, vakfiyeler. Bkz., Taft, 1991: 2132. Günümüze ulaşabilenler İngilizce'ye çevrilerek, Dumbarton Oaks tarafından 5 cilt halinde yayınlanmıştır. Bkz., Thomas ve Hero, 2000.

çevresinden din adamlarının eleştirel yazıları, patriklerin yürüttüğü karşıt kampanyalar ve hatta manastır *typikon*ları gibi dökümanlar, böyle bir hareketin başlangıcını işaret etmektedirler. Özellikle Antakya Patriği İoannes'in 1089'da yazmış olduğu belge, *kharistikionu* eleştiren en önemli belgelerden* biridir. İoannes burada *kharistikionu* eleştirirken, bu uygulamanın yol açtığı zararlara ve manastır yaşamının içinde bulunduğu tehlikelere dikkat çeker (Thomas ve Hero, 2000: 442).

Bu tür çabalarla birlikte, Konstantinopolis patrikleri de *kharistikionun* manastır üzerindeki gücünü kısıtlamak için uğraşıyorlardı. Manastır çevrelerinin ve patriklerin baskısıyla I. Aleksios Komnenos (1081-1118), 1084 yılında çıkardığı emirle, önceden patriklik manastırlarına ait olan tüm malların geri verilmesini, 1096 yılında çıkardığı bir kanunla da patriğin manastırlar üzerindeki gözetim ve denetimini emretmiştir. Böylece patrik, gerektiğinde manastır zararlarının karşılanması veya harap haldeki yapıların onarımı için *kharistikarios*ları zorlayabiliyorlar, onları yapmaya mecbur bırakabiliyorlardı (Thomas, 1987: 199-213; Thomas ve Hero, 2000: 441-453).

Başkentteki manastır reformunun önemli merkezlerinden biri olarak kabul edilen, 11. yüzyıla ait Evergetis Manastırı, *kharistike* sistemine karşı radikal bir biçimde koinobitizmi savunmuştur. Evergetis *typikonunda* tamamen kendi kendini yöneten bir manastır olduğu ve hiçbir otoriteye bağlı olmadığı vurgulanmıştır. *Hegoumenos*ların, bütün keşişlerin ruhani lideri olduğunu ve ona büyük bir saygı ve itaatkarlık gösterilmesi gerektiğini vurgular (Jordan, 2000a: 476-478). Evergetis *typikonu*, 12. yüzyılın sonlarına kadar etkili olmuştur. II. İoannes Komnenos (1118-1143), kurucusu olduğu 12. yüzyıla ait Pantokrator Manastırı için Evergetis kurallarını benimsemiştir (Angold, 1995: 276). İmparator tarafından kaleme alınan ve Bizans manastır belgeleri arasında en kapsamlısı olan Pantokrator *typikonu*, 12. yüzyıl koinobionundaki manastır yaşamı hakkında detaylı bilgiler vermektedir (Tiryaki, 2007: 64).

Kommenos hanedanı, manastırlara büyük destek ve bağışlarda bulunmuşlardır. Özellikle, 11. yüzyılın sonunda Aleksios Komnenos ve ailesinin manastırlara verdiği destek oldukça fazladır. I. Manuel Komnenos (1143-1180) ise bu durumu sona erdirmiş ve yeni kurulan veya tekrar kurulmuş manastırlara kısıtlı bir destek vermiştir. Yeni manastırlar yaptırmak yerine, eski kilise ve manastırların restore edilmesini emretmiştir. İmparator, hükümdarlığının sonlarına doğru II. Nikephoros Phokas'ın kanununu yeniden gündeme getirir (Angold, 1995: 287).

* Bu belge için bkz., Thomas, 1987: 186-192.

Laskarisler döneminde özellikle Batı Anadolu'daki manastır kuruluşlarında yeniden bir canlanma görülmektedir. 1453'te düşmesinden önce Konstantinopolis'te en az 18 manastır olduğu bilinmektedir. Bu dönemde imparatorluğun nüfusundaki ve ekonomik kaynaklarındaki ciddi azalma, Konstantinopolis'teki birçok manastırın neden ortadan kalktığına dair bilgi vermektedir (Charanis, 1971: 68-69).

4. KURŞUNLU MANASTIR

4.1 Konumu ve Genel Durumu

Kurşunlu Manastır, bugün milli park olan Dilek Yarımadası'nın kuzeydoğusunda, yarımada boyunca uzanan Mykale (Samsun) Dağı'nın kuzey kesimindeki 690 m. yüksekliği olan Kurşunlu Tepe'nin kuzey yamacında, 520 metredeki ormanlık bir alanda yer almaktadır (Şekil 1-3). Aydın il merkezine yaklaşık 70 km. uzaklıkta bulunan Davutlar Beldesi sınırlarına girildikten sonra, Kurşunlu tabelasının bulunduğu yerden içeri girilir. Yaklaşık 12 km. orman yolundan yukarı doğru çıkılır. Manastır yerleşimi, dağdan gelen bir su kaynağının olduğu yerdeki piknik alanını geçince, metruk bir av kulübesinin tam karşısındaki yamaçta yer almaktadır. Manastırın bulunduğu alan, düzenlenen turlarla turistler tarafından gezilebildiğinden, manastıra dar bir patikadan inilebilmektedir. Bugünkü girişinin hemen önünde, manastırı tanıtan bir tabela bulunmaktadır. Orman yolundan bakıldığında, sık ağaçlıkların içindeki manastırın güney duvarı zorlukla görülebilmektedir.

Bir çevre duvarıyla sınırlanmış manastırın merkezinde, biraz doğuya kaymış halde kilise bulunmaktadır. Kilisenin hemen batısında, girişine taş örgüden bir platformla ulaşılan kule yer alır. Manastırın kuzeybatı köşesinde iki katlı dikdörtgen bir mekan yer almaktadır, yıkılmış olan üst katı yemekhane, alt katı da erzak deposu olarak kullanılmış olabilir. Bu yapının doğu taraf bitişiğindeki mekan belki de mutfak olarak kullanılıyordu. Manastırın güney duvarına bitişik altı, kuzey duvarına bitişik dört keşiş hücresi görülebilmektedir. Ayrıca kulenin hemen batısında ve daha alt kotta, yan yana sıralanmış beş keşiş hücresi daha yer almaktadır. Manastırın batı duvarına dair herhangi bir ize rastlanmamıştır. Yerleşimin yaklaşık 100 m. kadar doğusunda, içinde –kuzey ve güney duvarlarında yan yana sıralanmış halde- dörder arkosolium (mezar nişi) bulunan iki katlı bir mezar şapeli yer almaktadır (Plan 3).

Manastır yapılarından kilise nispeten korunmuştur; batı tarafı ve apsis pencerelerinin çevresi yıkılmış, içinden geçen ağaç kökleri yüzünden diğer duvarlar zarar görmüş ancak yıkılmamıştır. Kilisenin kubbesi ve batıdaki büyük sivri kemere kadar üst örtüsü sağlamdır. Kule ve yemekhanenin üst örtüleri yıkılmıştır, ancak beden duvarları büyük oranda ayakta kalabilmiştir. Mezar şapeli, içine dolan toprak ve kurumuş çamur ile, üst örtüsü -yıkılmış girişi dışında- sağlam görülmektedir, ancak ikinci katı tamamen yıkılmıştır.

4.2 Mimarisi

4.2.1 Çevre Duvarı

Manastırı çevreleyen duvar, üzerinde bulunduğu tepenin topografyasına göre şekillenmiştir (Plan 4). Manastırın güney tarafındaki duvar, yer yer 2-3 metreye varan yükseklikleri ile ayaktadır (Şekil 4-5). Kuzeydeki duvarın büyük bir kısmı sağlam kalabilmiş, ancak ortasına doğru yaklaşık 19,5 metrelik bölümü yıkılmıştır (Şekil 6) . Bu duvarın batı tarafı, aynı zamanda buradaki dikdörtgen mekanın kuzey duvarını oluşturmaktadır (Şekil 7). Kuzey doğu köşesinde ise duvar, belli bir seviyeye kadar sadece dıştan görülebilmektedir (Şekil 8). Manastırın doğu tarafındaki duvar dıştan yaklaşık 2,00 m. yüksekliğe kadar korunmuştur (Şekil 9-10). Bu duvarın güney çevre duvarıyla birleşen tarafı 1-1,50 m. kadardır (Şekil 11). Manastırın batı tarafında ise, batı duvarına ait kalıntılara rastlanmamıştır; yalnızca kuzey tarafında, aynı zamanda buradaki dikdörtgen mekanın batı duvarını da teşkil eden duvar ayaktadır (Şekil 12). Hans Lohmann, 2004 yılında yapının planını çıkarırken burada bir duvar izine rastlamış, bu iz doğrultusunda duvarı tamamlayarak batı çevre duvarı hakkında bir görüş sunmuştur (Plan 2).

4.2.1.1 Manastır Girişi

Manastırın doğu duvarının ortaya yakın kesiminde, yaklaşık 1,50 metrelik bir açıklık bulunmaktadır ve bitki yoğunluğu nedeniyle güçlükle seçilmektedir (Şekil 13). Ancak bugün manastıra, bu duvarın güney tarafındaki yaklaşık 2,00 metrelik bir açıklıktan girilmektedir (Şekil 15-16). Güney duvarında bir açıklık bulunmamakta, kuzey duvarda ise bir giriş olup olmadığı tespit edilememektedir. Kuzey duvarda bir giriş varsa bile, bu yöndeki arazinin fazla eğimli olmasından dolayı, bunun ana giriş olması mümkün görünmemektedir. Kompleksin batı tarafındaki duvar görülemediğinden, buradan bir giriş olup olmadığı, varsa da bu girişin nerede olduğu saptanamamaktadır.

4.2.1.2 Kuzey Duvarı

Kuzey çevre duvarı, aynı zamanda kendisine yaslanmış olan mekanların da çoğunun kuzey duvarını oluşturmaktadır (Şekil 6). Bu duvarın batı tarafı, 17 m. boyunca burada bulunan dikdörtgen mekanın kuzey duvarı olmuştur (Şekil 8, 16). Mekan boyunca kalınlığı 1 m. olan bu duvar, yamacın üzerinde yapıldığından olsa gerek, dıştan farklı kalınlıklarda 4 adet duvar payandası ile desteklenmiştir. Doğuya doğru sıralarsak, batı taraftaki dikdörtgen kesitli ilk payanda 2,00 x 1,00 m. (Şekil 17-18), buna yaklaşık 8,20 m. mesafedeki kareye yakın kare kesitli ikinci payanda 1,00 x 1,20 m. (Şekil 19), buna yaklaşık 2,60 m. mesafedeki kare kesitli

üçüncü payanda 1,00 x 1,00 m. (Şekil 20), buna 2,10 m. mesafedeki dikdörtgen kesitli dördüncü payanda yaklaşık 1,90 x 1,20 m. ölçülerindedir (Şekil 21). Birinci ve ikinci payandalar arasında, 0,50 m. genişliğinde, yaklaşık 1,20 m. yüksekliğinde; ikinci ve üçüncü payandalar arasında 0,90 m. genişliğinde ve yaklaşık 1,30 m. yüksekliğinde, üçüncü ve dördüncü payandalar arasında yine 0,90 m. genişliğinde ve yaklaşık 1,30 m. yüksekliğinde; dördüncü payandadan sonra yine 0,90 m. genişliğinde ve yaklaşık 1,50 m. yüksekliğinde setler yer almaktadır (Şekil 22). Bu setin de duvar boyunca uzunluğu yaklaşık 4,50 metredir. Belli ki kuzey duvarı, yamacın üzerine yapıldığından, alt kısmında bu setlerle bir kademe daha oluşturularak ve payandalarla desteklenerek güçlendirilmeye çalışılmıştır. Bu son payandanın bulunduğu yerde kalınlığı 1,50 m. olan duvar, payandanın bittiği yerden başlayarak ve gittikçe incelerek 8,70 m. uzunluğunda devam eder. Buradan sonrası yıkılmıştır ve yıkıldığı yerde duvar kalınlığı 1,30 metredir (Şekil 23). Bu duvar üzerinde yaklaşık 0,40 m. genişliğinde bir pencere açıklığı bulunmaktadır, ancak bu açıklığın 3 numaralı mekanın kuzey duvarındaki karşılığı görülememiştir. Bu açıklık dördüncü duvar payandasına 2,00 m. mesafededir. Kuzey çevre duvarı, yıkıldığı noktadan sonra yaklaşık 19,50 metre boyunca yıkık durumdadır, ancak içten bu duvara bitişik olan ve 3, 9 ve 10 numaralı mekanların kuzey duvarlarını oluşturan bir duvar yaklaşık 11,50 m. boyunca devam eder (Şekil 24). Bu duvarın kalınlığı düzensizdir; yemekhanenin doğu duvarıyla birleştiği yerde 0,40 m. iken (Şekil 25), 9 numaralı mekanın kuzey-doğu dış köşesinde sonlanan ucunda 1,00 m. kadardır (Şekil 24). Batı ucundan yaklaşık 47 m. mesafeden tekrar görülebilen çevre duvarı, artık burada bulunan 5, 6, 7 ve 8 numaralı mekanların da kuzey duvarını oluşturmuştur (Şekil 6). Bu taraftaki duvarın kalınlığı yaklaşık 0,65 metredir ve 13,60 metrede çok az içe kıvrılarak toplam 31,90 m. boyunca devam eder. Bu noktadan sonra, manastırın kuzey-doğusunda, kompleksin kuzey duvarı ile doğu duvarını birbirine bağlayan ve 12,30 m. boyunca uzanan duvar yer almaktadır; bu duvar yer yer 1,00 metreye kadar yalnızca dışarıdan görülebilmektedir (Şekil 8).

Manastırın kuzey duvarının yapısında moloz taş kullanılmış, aralarına ise düzensiz olarak bol miktarda küçük taşlar ile, taş ve tuğla kırıkları konulmuştur. Bu duvar üzerinde çok sayıda hatıl yuvaları yer almaktadır (Şekil 26).

4.2.1.3 Doğu Duvarı

Manastırın doğu tarafındaki duvar 32,60 m. uzunluğundadır ve dış taraftan yer yer 1,50-2,00 m. yüksekliğe kadar görülebilmektedir (Şekil 9-11). Kuzey ucundan güneye doğru, 29,50 metreye kadar duvarın kalınlığı 0,90 metredir. Duvarın –yine kuzey taraftan ölçüldüğünde- 16,30 metresinde, 1,50 metrelik bir açıklık yer almaktadır (Şekil 13). Yoğun bitkiler arasında

zorlukla seçilen bu girişin, manastırın orijinal girişi olması olasıdır, ancak ne açıklığın iki tarafında, ne de yakın çevresinde söve ve/veya lento taşı olabilecek büyüklük ve formda bir taşa rastlanmıştır. Dolayısıyla bu sav, sadece bir olasılık olarak öne sürülebilmektedir. Bundan sonra yaklaşık 6,60 m. mesafede, manastırın bugünkü girişi olan 2,00 metrelik açıklık yer alır (Şekil 14-15). Bu açıklıktan sonraki 7,00 metre boyunca duvarın kalınlığı 1,10 metredir.

Manastırın doğu duvarının yapısında da irili ufaklı moloz taş kullanılmış, aralarına yine bol miktarda taş ve tuğla kırıkları konulmuştur. Bu duvar üzerinde birkaç tane hatıl yuvası bulunmaktadır (Şekil 27).

4.2.1.4 Güney Duvarı

Manastırın güney duvarı, doğu taraftan başlayarak, yaklaşık 9,50 m. mesafede içe doğru çok hafif kırılır ve bu noktadan sonra yaklaşık 14,50 m. devam eder. Burada duvar, 1,50 m. boyunca içe doğru girer ve tekrar batıya dönerek 38,20 m. boyunca devam eder. Burada duvar, yerden yaklaşık 1,70 m. yüksekliğe kadar görülebilmektedir, üzeri yıkılmıştır (Şekil 28). Bu noktadan sonra duvar, dışa doğru hafif bir açığı yaparak yaklaşık 16,90 m. boyunca uzanır. Güney duvarının tamamı yaklaşık 1,00 m. kalınlığındadır.

Bu duvarın yapısında moloz taş kullanılmış, aralara nispeten az sayıda taş ve tuğla kırıkları konulmuştur (Şekil 29). Manastırın güney duvarı, içten çok büyük kayaların üzerine oturmakta, arazideki eğim yüzünden bu kayalar dışarıdan toprak altında kalmaktadır (Şekil 30).

4.2.1.5 Batı Duvarı

Manastırın batı tarafında duvar kalıntısına rastlanamamıştır. Yalnızca manastırın kuzey-batı köşesindeki dikdörtgen planlı mekanın batı duvarı, aynı zamanda batı taraftaki çevre duvarının bir parçası olmalıdır (Şekil 12). Bu duvarın kuzey köşesinde, 1,00 x 0,80 m. ölçülerinde dikdörtgen kesitli bir duvar payandası bulunmaktadır (Şekil 17).

Bu duvarda yine taş ve tuğla kırıklarıyla birlikte moloz taş kullanılmıştır. Duvarın alt kısmındaki taşlar döküldüğünden, içindeki bol miktarda harç ve moloz görülebilmektedir (Şekil 31). Duvarın üst seviyelerinde duvarın içinden geçen ve bunları muhtelif yerlerde dik kesen hatıl yuvaları görülmektedir.

4.2.2 Kilise

Manastır kompleksinin merkezinde bulunan kilise, post-Bizans dönemi inşaatıyla bugün

ayaktadır ve nispeten iyi korunmuştur (Plan 5, Şekil 32). Yapının özellikle beden duvarlarında belli bir seviyeye kadar Bizans dönemi dokusu görülebilmektedir. Üzeri yüksek kasnaklı basık bir kubbe ile örtülü *naos*^{*}, dıştan ortada beş cepheli büyük, iki yanında üçer cepheli birer küçük apsis nişleri, *pastophorion*^{**} odaları, *bema*^{***} ve apsis tonozu ile, batı tarafta *naostan* büyük sivri bir kemerle ayrılan kareye yakın dikdörtgen bir mekan bulunmaktadır. Mekanın üst örtüsü yıkılmıştır, ancak kuzey duvardaki takviye kemerlerinden, bu kısmın kaburgalı çapraz tonozla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Batı girişteki bu mekan, daha sonraki inşaatta, kubbeyi batıdan taşıyan büyük sivri kemerle bölünerek –aslında batı duvarına kadar uzanan- *naostan* ayrılmış ve farklı bir amaca hizmet edecek biçimde yeniden düzenlenmiş olmalıdır.

Kilisenin içi, muhtelif yerlerde yaklaşık 1,00 metreye kadar toprak ve molozla doludur, bu yüzden kilisenin orijinal zeminine ait herhangi bir veri bulunmamaktadır. *Naosun* ortasında bulunan çukurun tabanı, en derin yer olması sebebiyle zemin kotu yani “0” olarak kabul edilip, diğer kotlar buna göre alınmıştır.

4.2.2.1 Naos

Bugünkü plan şemasıyla yaklaşık 9,30 x 7,40 m. boyutlarında dikdörtgen bir alandır (Plan 5, Şekil 33-34). *Naosu* örten yüksek kasnaklı basık kubbe (Şekil 35), altı paye ile, doğudaki iki paye arasındaki bir yuvarlak, kuzey ve güney duvarlardaki ikişer sivri ve batıdaki büyük bir sivri kemere oturmaktadır. Kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır (Şekil 36). Yapının dört duvarındaki -belli bir seviyeye kadar görülebilen- özgün duvar dokusu dikkate alındığında, aslında özgün plandaki *naos*, batı duvarına kadar uzanan ve 12,70 x 7,40 m. ölçülerinde olan dikdörtgen bir mekan olmalıydı.

Naosun kuzey duvarında, ortasında kareye yakın kesitli ve 1,00 x 0,70 m. ölçülerinde bir duvar payesi bulunan, her biri 4,50 x 2,50 m. ölçülerinde iki sivri kemer yer almaktadır (Plan 6, Şekil 37). Bu paye büyük ölçüde tahrip olmuş, özellikle zeminden biri yaklaşık 1,00 m. ve diğeri yaklaşık 2,00 m. yükseklikte bulunan ve payeyi üç yönden kuşattığı anlaşılan iki hatıl yuvasının bulunduğu yerlerden yıkılmıştır (Şekil 38). Batıdaki büyük kemeri taşıyan kuzey duvar payesi ile bu paye arasındaki kemerin açıklığının içinde ve sağ tarafa daha yakın bir

* Tapınağın ana mekanı olan *naos* için bkz., Curcic, 1991a: 1436.

** Ayinde kullanılacak kutsal eşyaların saklandığı yer olan *pastophorion* için bkz., Taft vd., 1991: 1594.

*** Kiliselerde, sunak masasının bulunduğu, apsisin önündeki bölüm olan *bema* için bkz., Johnson, 1991: 281.

konumda, yaklaşık 3,00 m. yükseklikte, 0,90 x 0,40 m. ölçülerinde yuvarlak kemerli bir pencere yer almaktadır, ancak bu pencere dışarıdan kapalıdır (Şekil 39). Kuzey duvarındaki orta payenin doğusunda bulunan kemer açıklığının içinde, *naostan prothesis** geçişi sağlayan küçük kemerle bitişik konumda, ayrıca yine bu kemerle aynı yükseklik ve genişlikte, 2,85 x 1,20 m. ölçülerinde yuvarlak kemerli bir giriş bulunmaktadır (Şekil 40). Tüm duvar yüzeyinde ve payede çok sayıda hatıl delikleri görülmektedir. Ayrıca duvar içlerine, çeşitli ebatlarda çömlükler ve küpler konulduğu dikkati çekmektedir (Şekil 41-43).

Kuzey duvarı dış cephesinde, özellikle girişin batı tarafındaki yüzeyde, zeminden yaklaşık 2,30 m. yüksekliğe kadar özgün duvar görülebilmektedir (Şekil 44-45). Duvarın diğer yüzeylerinde moloz taş ve yassı taşlar ile tuğla, güney duvara oranla daha dengeli ama yine de düzensiz olarak kullanılmıştır. Duvarın batı tarafı, hemen hemen kubbeyi batı yönde taşıyan büyük sivri kemerin oturduğu kuzey paye hizasından başlayarak, yaklaşık 3,50 m. boyunca yıkılmıştır (Şekil 46-47). Bu yıkıntıyla birlikte daha sonraki döneme ait iç duvar görülebilmüş ve bu duvar üzerinde yine sonradan doldurularak kapatılmış, ölçüleri yaklaşık 2,80 x 1,30 m. olan yuvarlak kemerli bir giriş tespit edilmiştir (Şekil 46-47). Kuzey cephede ortaya çıkan bu kemerli açıklık bu yönden görülmeyeceği için oldukça özensiz bir biçimde kırık taşlar, tuğla parçaları ve harçla doldurularak kapatılmıştır (Şekil 48). Bu dolgunun içerideki karşılığı ise harç, moloz taş, yassı taş ve tuğla parçalarıyla daha özenli bir biçimde örülerek kapatıldığı için ilk bakışta dikkati çekmemektedir (Şekil 49). Bu kemerli giriş, daha kalın olan dış duvarda da böyle kemerli bir açıklık olduğunu akla getirmektedir. Muhtemelen içteki Bizans sonrası duvar yapılırken bu giriş devam ettirilmiş, ancak daha sonra bu mekanın kullanım amacındaki değişiklik vb. gibi sebeplerle vazgeçilerek bu yöndeki giriş tamamen kapatılmış olmalıdır. Kuzey cephenin doğu tarafındaki girişten sonra, girişe yaklaşık 0,95 m. mesafede, 1,40 x 0,70 m. ölçülerinde yuvarlak kemerli bir açıklık yer almaktadır, bu açıklığın içerideki karşılığı özenli bir biçimde örülerek kapatıldığından görülememektedir (Şekil 50). Dış cephedeki bu açıklığa, doğuya doğru yaklaşık 0,60 m. mesafede, 1,50 x 0,85 m. ölçülerinde bir pencere yer almaktadır, içindeki molozlardan bu pencerenin de daha önce örülerek kapatılmış olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 50). Kuzey cephenin bu bölümü, yapının üzerindeki ağaç ve köklerinin duvarın tam içinden geçmesi nedeniyle büyük oranda tahrip olmuş, duvarın dış kısmı yıkılarak iç dokusu ortaya çıkmıştır. Bu bölümde de moloz taş, taş ve tuğla kırıkları ile harç kullanılmıştır (Şekil 51).

* Kuzey *pastophorion* odası.

Naosun doğu tarafında, kubbenin oturduğu kemeri taşıyan, dikdörtgen kesitli ve 1,10 x 0,80 m. ölçülerinde iki paye yer almaktadır (Şekil 52). Kuzey taraftaki payenin güneye bakan yüzeyinde ve ortasına yakın bir konumda, yaklaşık 0,20 m. genişliğinde bir oyuk bulunmaktadır. Bu oyuk, mevcut zeminden 0,60 m. yukarıdan başlayıp, 2,00 metreye kadar uzanmaktadır. Bu oyuğa bitişik farklı yüksekliklerde bulunan 3 delik, bu iki paye arasında bir *ikonostasis (templon)** olabileceğini akla getirmektedir; oyuk oturduğu yer, delikler de bu unsurun çakma yuvaları olmalıdır (Şekil 53-54). Karşısında bulunan güney paye, büyük oranda tahrip ve üzerindeki sıvalar dökülmüş olduğundan oyuk görülememektedir, ancak tam karşısına denk gelen yerde ve neredeyse aynı uzunlukta bir çatlak olduğu dikkati çekmektedir (Şekil 55-56). Bu çatlak, *ikonostasis* yerleştirilirken meydana gelmiş olmalıdır. Her iki payenin üzerinde karşılıklı ikişer hatıl yuvası bulunmaktadır; bunlar, kemer açıklığına yerleştirilen gergi hatılları için olmalıdır (Şekil 57). Yine her iki payede de, mevcut zeminden yaklaşık 1,00 m. yükseklikte bulunan ve payeleri çepeçevre kuşatan, yaklaşık 0,70 m. genişliğinde hatıl yuvaları görülmektedir. Bu hatıl yuvalarını dikine kesen, kareye yakın kesitli ikişer hatıl yuvası, payelerin tahkimatını artırırken, bir anlamda esneklik de kazandırmaktadır (Şekil 58-59). Yine bu iki payenin taşıdığı ve kubbenin doğu yönde üzerine oturduğu yuvarlak kemerin iç yüzeyindeki sıvalar yer yer dökülmüştür, ancak yine de kemerin tam ortasında yer alan, içiçe iki kabartma çerçevesi ve oval formlu bir madalyon görülebilmektedir. Kemer iç yüzeyinin bir tarafında, bu yüzey boyunca payelere kadar uzanan ve madalyonun arkasından geçen bir kabartma şerit daha bulunmaktadır (Şekil 60). Kemer, iç yüzeyine dik olarak yerleştirilmiş, düzensiz taş ve tuğla sıralarıyla örülmüştür.

Kilisenin doğu cephesi, aynı zamanda yapının en hareketli cephesidir (Şekil 61). Kuzeydeki küçük apsis, duvarın içinden geçen ağaç ve kökler nedeniyle büyük oranda tahrip olmuştur. Yaklaşık 1,00 x 0,35 m. ölçülerindeki penceresinin alt kısmı yıkılmıştır (Şekil 62). Bu pencerenin üst kısmında, yaklaşık 0,65 m. açıklığı olan iki tuğla dizisinin arasına, üçgen formda kesilmiş tuğlalardan “testere dişi” motifi konulmuştur (Şekil 63-64). Bu apsisin, ortadaki ana apsisle birleştiği yerde, zeminden yaklaşık 2,65 m. yüksekliğe kadar özgün duvar takip edilebilmektedir. Ana apsisteki üçlü pencerelerin yanlardaki ikisi daha sonraki dönemde özenli bir biçimde örülerek kapatılmıştır (Şekil 65). Ortadaki büyük pencerenin daha da büyütülmüş olması muhtemeldir, ama bugün bu pencerenin etrafı tamamen yıkıldığı için bunu kesin olarak söyleyebilmek mümkün değildir. Yine bu duvarda birkaç tane hatıl deliği

* *Naos* ile *bemayı* birbirinden ayıran unsur olan *ikonostasis* için bkz., Bouras, 1991: 2023-2024.

bulunmaktadır. Yapının güneydoğu köşesinden, ana apsis kadar uzanan ve yaklaşık 1,60 genişlikte, 4,00 m. uzunlukta ve 1,50 m. derinlikteki kaçak kazı çukuru, güneydeki küçük apsisle ana apsisin alt kısımlarının yuvarlak olduğunu görmemize imkan vermektedir. Apsis cephesindeki köşeli form, alt kısımdaki bu yuvarlak formdan üç sıra tuğla dizisi ile ayrılmaktadır. Aynı çukurdan, ana apsisin güneydeki küçük penceresinin bulunduğu cephede, çukurun zemininden yaklaşık 0,60 m. seviyeye kadar yükselen özgün duvar görülebilmektedir (Şekil 66). Her iki küçük pencerenin de kenarları, ana apsisin başladığı köşeye yaklaşık 0,35 m. mesafededir. Güneydeki küçük apsis de, duvarın içinden geçen ağaç ve kökler nedeniyle büyük ölçüde yıkılmıştır (Şekil 67). Doğu cephesindeki apsislerin seviyeleri, içerideki *bema* tonozunun dışarıdaki seviyesinden daha alçaktır; apsisin en öndeki üst kısmının yüksekliği 4,00 m. civarındayken, ardındaki *bema* tonozunun dıştan yüksekliği 5,50 metreden fazladır (Şekil 68). Bu cephede de, özgün duvarların dışında kalan büyük bir bölümde moloz taş, tuğla, taş ve tuğla kırıkları ve harç kullanılmıştır.

Naosun güney duvarında, tıpkı kuzey duvarında olduğu gibi, ortada 1,00 x 0,80 m. ölçülerinde ve iyi durumda bir duvar payesi ve iki yanında birer sivri kemer yer almaktadır (Şekil 69). Buradaki kemer açıklıkları da yaklaşık olarak birbirine eşittir. Payenin batı tarafındaki kemer açıklığının içinde ve bu payeye bitişik olarak, 1,30 m. genişliğinde bir giriş yer almaktadır. Bu kemerin iç yüzeyini oluşturan dış duvarın bu kısmı, üst örtü seviyesine kadar yıkıldığından, girişin yüksekliği anlaşılamamaktadır (Şekil 70). Bu duvarın yüzeyinde, nispeten daha az sayıda hatıl delikleri görülmektedir.

Kilisenin güney duvarının dış cephesine bakıldığında, doğuya yakın tarafın, duvar içlerinden geçen ağaç ve kökler yüzünden bir bölümünün yıkıldığını, büyük bir bölümününse dışa doğru bombe yaparak ayakta kalabildiğini görürüz (Şekil 71). Bu yöndeki girişin doğusunda kalan bölümün ortalarında, yerden yaklaşık 0,50 m. yüksekliğe kadar özgün duvar, yani taşların tuğlalarla çevrildiği “çerçeveli teknik” adı verilen doku görülebilmektedir. Bu seviyeden sonra, moloz taş ile, bol miktarda yassı taş ve tuğlanın düzensiz olarak üst üste yığılmasıyla duvarın tamir edilmiş olduğu görülmektedir (Şekil 72). Girişin bu yöndeki köşesi üst örtü hizasına kadar tamamen yıkılmış, içteki sivri kemer dışarıdan görülebilir hale gelmiştir. Duvarın batı tarafında özgün duvar, yaklaşık 3,30 m. yüksekliğe kadar ayakta kalabilmiş, üzerinde ise düzensiz olarak tuğla ve taş kırıkları kullanılmıştır (Şekil 73). Bu duvarda, girişin yaklaşık 1,80 m. mesafede batısında ve zeminden yaklaşık 2,00 m. yükseklikte, 1,25 x 0,40 m. ölçülerinde bir pencere yer almaktadır, ancak bu pencere, içeriden batıdaki büyük kemeri taşıyan payeye ve daha sonra eklenen duvar katmanına denk geldiğinden kapalıdır (Şekil 74).

Pencerenin iki yanında düzensiz olarak ama alt alta üçer, altında ise zeminden yaklaşık 1,00 m. yükseklikte bir hatıl yuvası bulunmaktadır. Kalınlığı 1,10 m. olan güney duvarın batı tarafı, tam duvar aksında bulunan ağaç yüzünden tamamen yıkılmıştır (Şekil 75).

Naosun üst kısmı, dışarıdan yüksek kasnaklı, sivri ve basık bir külah ile örtülmüştür (Şekil 76). Bu üst örtü, içten bakıldığında yarım yuvarlağa yakın bir kubbe şeklindedir (Plan 7). Kubbenin içten en üst noktasının zeminden yüksekliği yaklaşık 9,00 metredir. Bu kubbenin kasnağında, doğu, kuzey ve güney yönlerine bakan, zeminden yaklaşık 6,00 m. yükseklikte bulunan ve her biri yaklaşık 1,35 x 0,80 m. ölçülerinde olan üç adet yuvarlak kemerli pencere bulunmaktadır (Şekil 77-79). Pencere kemerlerinin iç yüzeyinde yer yer sıvalar görülebilmektedir. *Naosun* batısındaki çapraz tonozlu mekanın üst örtüsü, kemer üzerindeki izlerden de anlaşıldığı gibi yaklaşık 7,00 m. yüksekliğe ulaştığından, kasnak üzerinde batıya bakan pencere bulunmamaktadır (Şekil 80). Kubbenin alt tarafında, pencerelerin aralarına yerleştirilmiş ve hepsi birbiriyle bağlantılı devam eden, kabarık şeritlerden üstleri yuvarlak çerçeveli kartuşlara benzeyen alçı süslemeler görülmektedir (Şekil 81); bunlar, kuzey ile doğu ve doğu ile güney pencereleri arasında üçer, kuzey ile güney pencereleri arasında yedi adet olmak üzere toplam on üç adettir. Kubbenin üst kısmında ise, aynı teknikle yapılmış yuvarlağa yakın oval madalyon formlu alçı süslemeler yer almaktadır; bunlardan altı tanesi görülebilmektedir, ölçüler dikkate alındığında sıvası dökülen bölümde iki tane, toplamda da sekiz tane olmalıdır. Kubbenin tam ortasında yaklaşık 0,20 m. çapında, kenarları düzgün olmayan bir delik görülmektedir. Bu kısım dahil kubbe, iki bordürle üç bölüme ayrılmıştır. Bordürlerden birinde harflere benzer şekiller görünmekte, ancak okunamamaktadır (Şekil 82). Kubbeye geçiş unsuru olan pandantiflerden kuzey-batıda olanın üzerinde üç kat sıva ve bu sıvaların üzerinde boyalar görülmektedir. En üst katmanda, kubbedeki gibi yine alçı süslemeler mevcuttur. Yer yer pandantiflerdeki freskolardan bazı mimari şekiller ya da başı çevreleyen bir hare görülebilmekteyse de, figürler ya da kompozisyonlar anlaşılammamaktadır (Şekil 83-84).

Naosun batı tarafındaki büyük sivri kemer, bütünüyle büyük ve daha kalın tuğlalarla, daha sağlam olarak örülmüştür (Şekil 85). Buradaki tuğlaların ölçüleri yaklaşık 0,50 x 0,22 x 0,4 m. şeklindedir.

4.2.2.2 Bema ve Apsis

Bema, ana apsis tonozunun hemen önündeki yaklaşık 2,10 x 3,30 m. ölçülerindeki dikdörtgen alandır (Plan 5, Şekil 86). *Bema* tonozunun, kuzey ve güneyde üzerine oturduğu kemerlere yakın yerlerde nispeten büyükçe moloz taşlar kullanılmışken, kalan tüm yüzeylerde moloz taş,

kırık tuğla parçaları ve harç birlikte kullanılmıştır. Tonozun en üst noktasında, plakaya benzeyen ancak kenarları düzensiz, “kayrak taşı” adı verilen koyu renkli yassı taşlar görülmektedir. Bahsi geçen ve *pastophorion* odalarına geçişi sağlayan kemerler, *naos* tarafında *bema* kemerini taşıyan iki payenin doğu tarafında, apsis tarafında ise apsis duvarında bulunan, hepsi dışa doğru 0,3-0,4 m. çıkıntı yapan yassı taştan kemer bingilerine oturmaktadırlar (Şekil 87).

Apsis, *bemanın* hemen önünde, kilisenin doğu duvarının tam ortasında bulunan yarım yuvarlak alandır; nişin başlangıç köşelerinin birbirine olan uzaklığı yaklaşık 2,80 m., apsinin derinliği ise yaklaşık 1,30 metredir. Apsis tonozunda üçlü pencere düzenlemesi varken, iki yandaki birer küçük pencere örülerek kapatılmış, ortadaki büyük pencere de büyük oranda tahrip olmuştur (Şekil 88). İçeriden yaklaşık 0,95 m. genişlikte olan pencere dışa doğru daralmaktadır ve ölçülebildiği yerde 0,70 m. genişlikte son bulmaktadır. İki yandaki küçük pencereler de içeride genişken dışa doğru daralmaktadır; kuzeydekinin içeriden ölçüsü alınamazken, güney taraftaki küçük pencerenin içeriden genişliği 0,45 metredir ve dışa doğru daralmaktadır, ancak dışarıdan genişlik almak mümkün değildir (Şekil 89-90). Bu pencerenin kemerinin ortasında mermerden bir kilit taşı görülmektedir. Büyük pencerenin yıkılmış olan alt tarafı, zeminden yaklaşık 0,80 m. yüksekliktedir. Kuzeydeki küçük pencerenin alt kısmı ise zeminden 1,58 m., güneydeki ise 1,30 m. yüksekliktedir. Apsis yuvarlağında, büyük pencerenin çevresinde çatlaklar bulunmaktadır. Buradaki pencerelerin kemerlerinde kullanılan tuğlalar, uzunluk 0,27 m., genişlik 0,15 m. olacak şekilde düzgün bir biçimde kesilmiştir. Tonozda taş ve tuğla sıraları düzensiz olarak kullanılmıştır; yer yer bir sıra tuğla bir sıra taş görülürken, yer yer birkaç sıra tuğla ve bir sıra taş görülmektedir (Şekil 88). Burada tam boy tuğla birkaç taneyken, çok sayıda kırık ya da kesilmiş tuğla kullanılmışken, apsis tonozunun bemaıyla birleştiği yere daha büyük boyutlu tuğlalar koyulmuştur. Apsis tonozunda genişçe iki hatıl yuvası bulunmaktadır.

4.2.2.3 Pastophorion Odaları

Yaklaşık 2,10 x 1,30 m. ölçülerinde bir mekan olan *prothesiste*, apsis nişinin tam ortasında, zeminden yaklaşık 1,50 m. yükseklikte, 1,15 x 0,35 m. ölçülerinde yuvarlak kemerli bir pencere bulunmaktadır (Şekil 89). Apsis tonozunda az miktarda küçük taş, kırık/kesik tuğlalar ve harç, kuzey duvarda ise yoğun olarak tuğla ve harç kullanılmıştır. Üstündeki beşik tonozun yer yer sıvaları dökülmüştür (Şekil 91) . Bu duvardaki yaklaşık 1,40 x 0,85 m. ölçülerindeki pencerenin içinde molozlar görülmektedir ve alt kısmı yıkılmıştır. Kemerinde bir taş bir tuğla kullanılmıştır. Bu mekanın apsis nişinin başlangıç köşelerinin mesafesi yaklaşık 1,00, apsinin

derinliği ise yaklaşık 0,50 metredir.

Yaklaşık 2,20 x 1,30 m. ölçülerinde bir mekan olan *diakonikondaki** apsis tonozu tamamen yıkılmıştır, bu yüzden penceresi anlaşılammaktadır (Şekil 90). Tonozun üst kısmında yer yer sıvalar görülmektedir. Üstteki beşik tonoz büyük ölçüde tahrip olmuştur, yine de çok az sıva görülebilmektedir (Şekil 92). Mekanın güney duvarında moloz taş, tuğla ve harç kullanılmıştır. Bu mekanın apsis nişinin başlangıç köşelerinin mesafesi yaklaşık 1,00 m., apsisin derinliği ise yaklaşık 0,50 metredir.

4.2.2.4 Batı Giriş Mekanı

Burası, yaklaşık 6,50 x 5,80 m. ölçüleriyle kareye yakın dikdörtgen bir mekandır. Bu birimin kuzey ve güney tarafına, dıştaki kalın duvarın içe bakan kısmına, sonraki dönemde daha ince birer duvar örölmüştür (Plan 5). Bu duvarda, bol miktarda moloz taş, kırık ve kesik tuğlalar kullanılmıştır. Zemin, yaklaşık 1,20 metreye kadar toprak ve molozla doludur (Şekil 93). Kilisenin dört tarafındaki duvarlarda, dışarıdan belli bir seviyeye kadar “çerçeveli teknik” görölmektedir ve burada bir *narteksin*** varlığına işaret edebilecek herhangi bir kalıntıya ve/veya ize rastlanmamıştır. O halde bu bölüm, özgün planda aslında naosa dahilken, daha sonraki inşaatta, kubbeyi batı yönden taşıyan büyük sivri kemer ile bölünerek ayrı bir mekan yaratılmak istenmiş olmalıdır. Dolayısıyla bu mekan, farklı amaçlar için kullanılmak istenmiş olabilir.

Mekanın kuzey duvarında, zeminden yaklaşık 2,80 m. yükseklikte ve 0,7 m. kalınlığında, duvardan yaklaşık 0,5 m. çıkma yapan bir silme yer almaktadır; bu silme ortalama 0,50 m. kalınlığında yassı taşlardan oluşturulmuştur. Aynı duvarın üzerinde, bu silmenin üzerine binen yaklaşık 0,50 m. genişliğinde takviye kemerleri görölmektedir, bu kemerlerden mekanın üst örtüsünün kaburgalı çapraz tonoz olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 94). Zeminden yaklaşık 2,50 metreye kadar düz devam eden duvar, bu noktadan sonra silmeye kadar zeminden hafif bir kıvrımla kemeri takip eder, silmeden sonra tekrar geriye doğru bir açı yaparak daha geniş olarak büyük kemerin üzerindeki, dışarıdan kırma çatı gibi görünen üst örtüyü oluşturur (Şekil 95). Bu üst örtü de moloz taş, tuğla kırıkları ve harç ile örölmüştür. Mekanın doğusundaki, *naosa* geçişi sağlayan büyük sivri kemerin üzerindeki yüzey tamamen moloz taş ve ve kırık/kesik tuğlalarla örölmüştür (Şekil 96). Kuzey duvarın üst kısmı, bu

* Güney *pastophorion* odası.

** Bizans kiliselerinde, batıda yer alan ve *naostan* önce gelen giriş mekanı. Bkz., Curcic, 1991b: 1438-1439.

kemerin üzerinden, takviye kemerleriyle birlikte bir tonoz oluşturacak biçimde içe doğru kıvrılmaktadır. Bu tonozun ayakta olan kısmı, kemer yüzeyine bitişik olduğu yerde yaklaşık 6,60 m., batı duvarına en yakın olduğu yerde yaklaşık 3,00 m. yüksekliktedir. Bu duvar üzerinde, ikisi yıkılarak genişlemiş yedi hatıl yuvası görülmektedir, bunlar muhtelif yüksekliklerdedir (Şekil 97).

Mekanın güney duvarındaki doku, kuzeydekiyle aynıdır (Şekil 98). Bu duvar yaklaşık 2,50 metreye kadar düz devam etmekte, ancak kemere bitişik olan yaklaşık 0,50 metrelik kalıntıdan, 2,50 metreden sonra içe doğru kıvrılarak, yaklaşık 2,80 metre yüksekliğe kadar büyük sivri kemeri takip ettiği görülebilmektedir; buradan sonrası yıkılmıştır (Şekil 99). Bu duvarın bitişik olduğu dıştaki kalın duvar, dışarıdan tamamen yıkılmıştır ve duvar örgüsü görülememektedir (Şekil 98-99). İçeriden ise bu kalın duvarın, içteki ince duvarla aynı dokuda oldukları görülür; buna göre her iki duvar da –özgün duvar yıkılmış olduğundan- daha sonraki kullanımda aynı dönemde yapılmış olmalıdır. Bu duvarlarda moloz taş, bol miktarda kırık tuğla ve küçük taş ile harç kullanılmıştır. İçteki duvarda üç, dıştaki kalın duvarda iki hatıl yuvası görülmektedir (Şekil 98).

Mekanın doğu tarafındaki büyük sivri kemer, diğerlerine kıyasla daha tahkimatlı örülmüştür. Mekanın çapraz tonozlu üst örtüsü, dışarıdan kırma çatı gibi görünmektedir ve bu çatının en yüksek noktası, zeminden yaklaşık 6,80 m. yüksekliktedir. Kubbe kasnağının önemli bir kısmını kapattığından, kasnakta bu yönde pencere bulunmamaktadır (Şekil 100).

Mekanın batı, yani girişin bulunduğu duvarı, yine içinden geçen büyük ağaç ve kökler sebebiyle büyük oranda yıkılmıştır. Yer yer 2,50 metreye kadar ayakta kalan bölümlerden, özellikle alt taraflarda özgün duvar görülebilmektedir. Yaklaşık 8,00 m. uzunluğu bulunan bu batı duvarının tam ortasında, 1,50 metrelik bir açıklık görülmektedir, burası kilisenin batı girişidir, ancak söve ya da lento olabilecek büyüklükte ve formda herhangi bir taş rastlanmamıştır (Şekil 101-102).

4.2.2.5 Duvar Tekniği

Kilisenin, özellikle kuzey ve güney duvarlarında, ayrıca batı duvarının alt kısmında, muhtelif yüksekliklere kadar, taşların tuğlalarla çevrelendiği özgün duvar görülebilmektedir (Şekil 103). Literatürde “çerçeveli teknik” olarak geçen bu duvar tekniği, özellikle 11. ve 12. yüzyıllarda ve sonrasında, Yunanistan ve Balkanlardaki Bizans yapılarında, ayrıca Laskarisler Dönemi (1204-1261) yapılarında da karşımıza çıkmaktadır (Mercangöz, 1998: 38) . Bu duvarların dışında, daha sonraki dönemde restore edilerek kullanılan yapının duvarları, çeşitli

boylarda ve şekillerde moloz taş, taş ve tuğla kırıkları ve harç ile örülmüştür. Bu taşların aralarında, dolgu olarak bol miktarda daha ufak taş ve ince tuğlalar kullanılmıştır. Bu taş ve tuğla kırıkları, çoğu yerde düzensiz olarak, gelişigüzel biçimde derzlere sıkıştırılmıştır (Şekil 104). *Naosun* doğusundaki iki serbest payede taş ve tuğla kırıkları birlikte kullanılmış, buna karşılık kuzey ve güney duvarlarındaki iki duvar payesinde yalnızca büyük boyutlu kalın tuğlalar kullanılmıştır (Şekil 105-106). *Naosun* batısındaki büyük sivri kemer ise, tamamı büyük boyutlu kalın tuğlalarla ve sıkı bir harçla, nispeten daha tahkimatlı bir biçimde örülmüştür. Buradaki tuğlalar, en-boy-kalınlık olarak, yaklaşık 0,22 x 0,45 x 04 m. ölçülerindedir (Şekil 85). Yapının, sonraki döneme ait duvarları, dıştan ince tuğla ve moloz taş kullanılarak örülmüş, özellikle dıştaki kalın duvarların içinde, özensiz bir biçimde bol miktarda tuğla ve taş kırıklarından oluşan moloz ve harç kullanılmıştır (Şekil 71).

Kilise duvarlarını içten boydan boya geçen ahşap hatıl yuvalarına rastlanmaktadır. Yapının yıkılan duvarlarından ve payelerinden, bu hatıl izleri açıkça görülebilmektedir. Ayrıca boyuna yerleştirilmiş bu hatılların hizasında rastlanan bol miktarda hatıl delikleri de, boyuna hatıllara tutturulmuş, bunları duvar kalınlığı boyunca dik kesen enlemesine hatıllara işaret etmektedir. Duvar yapımında kullanılan malzemenin tamamen küçük boyutlu biçimsiz moloz taş ve bol miktarda küçük tuğla olması ve bunların özensiz örgüsü, enlemesine ve boylamasına bu kadar çok ahşap hatılların kullanılmasını, duvarların statığı açısından gerekli kılmıştır. Kilise duvarlarının özellikle üst kısımlarında daha düzensiz bir doku görülmektedir.

Sıvaların döküldüğü yerden anlaşıldığı kadarıyla kubbede, muhtelif büyüklükte taşlar, aralarında da harç kullanılmıştır. Bu taşların görünen yüzleri düzgün kesilmiştir ve harçla birlikte doku, daha düzenli ve özenli görünmektedir.

4.2.3 Kule*

Kilisenin yaklaşık 19 m. kuzey-batısında yer alan, çevre ölçüleri 8,50 x 6,50, yüksekliği ise yaklaşık 10,25 m. olan, kareye yakın dikdörtgen planlı ve üç katlı olduğu anlaşılan bir yapıdır (Şekil 107). Yapının bütün duvarları genel olarak oldukça iyi korunmuş durumdadır. Kulenin, güney tarafından, doğu tarafının yaklaşık 1,35 metresine kadar iki yanını bir platform dolanmaktadır (Şekil 108). Kulenin girişine bu platformdan ulaşılırken, bu yükseltiye kulenin doğusundaki yaklaşık 1,50 m. genişliğinde ve 5,50 m. uzunluğunda bir rampa ile çıkılır (109). Kule ile bu rampa arasında yaklaşık 2,00 metrelik bir alan bulunmaktadır (Şekil 110).

* Bu yapının alt katı, kilisenin "0" kotundan daha alçakta bulunmaktadır. Bu yüzden metin içerisinde geçen bu mekana ait yükseklikler, bugün görülen moloz dolgu zeminden alınan ölçülerdir.

Kulenin alt katı, 6,50 x 4,30 m. ölçülerinde, üstü beşik tonozla örtülü dikdörtgen bir mekandır (Plan 8). Bu bölümün zemini, kilisedeki “0” kotu dikkate alındığında, -2,20 m. kotta bulunmaktadır. Buraya, 1,50 x 1,20 metrelik bir açıklıktan girilmektedir; bu giriş, kulenin kuzey-doğu köşesine dıştan 1,50 m. mesafededir (Şekil 111). Alt katın doğu duvarındaki yer yer yıkıntılardan bu duvarın içinden geçen hatıl yuvaları görülmektedir. Biri duvarın iç, diğeri dış kısmına yakın olan bu hatıl yuvaları, kuzey güney doğrultusunda duvar boyunca uzanmaktadır.

Mekanın kuzey duvarında, en-boy-derinlik olarak 0,14 x 0,25 x 0,15 metreden, 0,20 x 0,50 x 0,30 metreye kadar değişen ölçülerde on bir adet niş bulunmaktadır, ancak doğudan batıya doğru sıralarsak beş ve altıncı nişler tamamen, yedinci niş ise kısmen örülerek kapatılmış, üçüncü nişin ise etrafı yıkılmıştır. Bu nişler duvar boyunca aynı hizadadırlar ve aralarındaki mesafe yaklaşık 0,15 m. ile 0,55 m. arasında değişmektedir. Bu duvarda, nişlerin biraz üzerinde yaklaşık 0,14 x 0,16 m. ölçülerinde dört adet hatıl deliği bulunmaktadır (Şekil 112).

Alt kattaki batı duvarın tam ortasında, kuzey ve güney duvarlarına 1,80 m. mesafede, yaklaşık 1,00 m. yükseklikte 0,70 x 1,30 m. ölçülerinde bir pencere yer almaktadır. Bu duvarda yer yer sıvalar görülebilmektedir (Şekil 113). Pencerenin yaklaşık 1,00 m. güneyinde ve zeminden yaklaşık 1,60 m. yükseklikte, 0,14 x 0,16 m. ölçülerinde bir niş görülmektedir (Şekil 114). Bu nişin kırık olan alt bölümünden ve pencere açıklığının alt kısmından, bu duvarın içinden geçen hatıl yuvaları görülmektedir. Biri duvarın iç, diğeri dış kısmına yakın olan bu hatıl yuvaları, kenarlara yaklaşık 0,10 m. mesafededir.

Bu katın güney duvarında, kuzey duvarındaki hatıl delikleriyle aynı yükseklikte ve ölçülerde, onlarla karşılıklı olarak konumlanmış dört adet hatıl deliği bulunmaktadır. Duvarda yer yer sıvalar görülmektedir. Doğu duvarında, giriş açıklığı bulunmaktadır (Şekil 115).

Mekanın üstünü örten beşik tonozun kuzey ve güney tarafında, en-boy-derinlik olarak, yaklaşık 0,26 x 0,40 x 0,28 ölçülerinde birer hatıl yuvası bulunmaktadır. Tonozda, az miktarda moloz taş, küçük ve yassı taşlar ile taş kırıkları kullanılmıştır.

Mekan duvarlarında moloz taş ve daha küçük boyda taşlar kullanılmış, taş ve tuğla kırıkları gelişigüzel olarak derzlere sıkıştırılmıştır. Duvarlarda yer yer sıvalar görülmektedir. Kuzey ve güneydeki duvarlarda yer alan hatıl yuvalarının, doğu ve batıdaki duvarlardaki küçük yıkıntıların içinden, tüm duvarları boydan boya kat eden iki hatıl yuvası görülmektedir. Binayı kuşatan hatıl yuvalarının dışa yakın olanı, dışarıdan bakıldığında irili ufaklı tuğla kırıklarıyla oluşturulmuş bir hat ile belirginleştirilmiştir.

Kulenin birinci katı, yaklaşık 6,50 x 4,40 m. ölçülerinde dikdörtgen bir mekandır ve üst örtüsü tamamen yıkılmıştır (Plan 9). Doğu yönünden bir rampa ile çıkılan ve güney yönünde bulunan platformdan mekana, yaklaşık 2,70 x 1,50 m. ölçülerinde bir açıklıktan girilmektedir. Bu giriş, içteki ortadaki kemerin iç yüzeyinin tam ortasında bulunmaktadır (Şekil 116). Girişin batısında yer alan ve dışa doğru daralan alttaki mazgal pencere, zeminden yaklaşık 0,75 m. yükseklikte başlar ve 0,75 x 0,70 m. ölçülerindedir, pencerenin en dıştaki genişliği 0,15 metredir. Üzerindeki pencere, bu pencerenin üst noktasına yaklaşık 0,60 m. mesafededir ve biraz batıya doğru kaymıştır. Kemerin iç yüzeyinin tam ortasına gelen bu pencerenin ölçüleri 0,75 x 0,55 metredir (Şekil 117). Birinci kata girişin doğusunda yer alan mazgal pencere de, zeminden yaklaşık 0,85 m. yükseklikte başlar; genişliği 0,70 metredir ancak üzeri yıkıldığından boyu anlaşılamamaktadır. Diğer pencere ile aynı ölçülerde olması kuvvetle muhtemeldir. Bu pencerenin de en dış noktasının genişliği diğer pencere gibi 0,15 metredir. Üzerindeki pencerenin de –tıpkı diğer taraftaki pencere gibi- bu pencerenin üst noktasıyla arasındaki mesafesi yaklaşık 0,60 metredir ve yine biraz batıya doğru kaymıştır. Bu pencere de kemer iç yüzeyinin tam ortasındadır ve 0,75 x 0,55 m. ölçülerindedir (Şekil 118). Bahsi geçen iki kemerin ortasında, iç yüzeyinin tam ortasında giriş açıklığı bulunan bir kemer daha bulunmaktadır. Güney duvarındaki bu üç kemer de, 1,50 x 1,50 m. ölçülerindedir ve kemer kalınlıkları yaklaşık 0,40 metredir (Şekil 116).

Bu mekanın doğu duvarının güneyinde, zeminden 2,65 m. yükseklikte, batı duvarına 0,15 m. mesafede ve 0,70 x 0,55 m. ölçülerinde olan bir mazgal pencere yer almaktadır. Bu pencerenin en dış noktasının genişliği yine 0,15 metredir. Duvarın kuzey tarafında, zeminden yaklaşık 2,65 m. yükseklikte bir kısmı görünen yuvarlak kemerin kalınlığı 0,30 metredir. Duvarın, kemerle pencere arasında kalan bölümü büyük ölçüde yıkılmıştır. Ortadaki bu yıkıntıya kuzeyden bitişik, zeminden 1,10 m. yükseklikte ve 0,23 m. kalınlığında yuvarlak bir kemer parçası görülmektedir (Şekil 119).

Mekanın kuzey duvarında, yaklaşık 1,50 x 1,40 m. ölçülerinde, 0,40 m. kalınlığında üç kemer bulunmaktadır. Doğudaki kemerin iç yüzeyinde, yaklaşık 1,40 x 0,70 m. ölçülerinde bir açıklık bulunmaktadır, burası yıkılmış olduğu için pencere olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Ortadaki kemerin iç yüzeyi de, yaklaşık 2,30 x 1,10 m. ölçülerinde yıkılmıştır. Batıdaki kemer herhangi bir açıklık veya yıkılan bir kısım yoktur (Şekil 120-122).

Batı duvarının güneyindeki üstteki pencere, güney duvara yaklaşık 1,30 m. mesafede, zeminden 1,80 m. yükseklikte ve 0,75 x 0,65 m. ölçülerindedir (Şekil 123). Kuzey tarafındaki alttaki pencere, zeminden yaklaşık 0,40 m. yükseklikte ve 0,80 m. genişliğindedir. Üst kısmı

büyük ölçüde yıkıldığından pencerenin boyu alınamamaktadır (Şekil 124).

Kuleye batı tarafında, yapıya bitişik olarak, zeminden yaklaşık 1,50 m. yüksekliği olan, 0,70 m. genişliğinde, moloz taş örgülü bir set bulunmaktadır. Kulenin giriş yönündeki platformun batı tarafında ve kuleye bitiştiği yerde, bu setin üstünden yaklaşık 1,30 metreye kadar yükseldiği görülebilen bir kanal yer almaktadır. Yukarıdan nereye çıktığı anlaşılamayan bu kanal, dike yakın bir meyille setin kalınlığının içinden geçerek, aşağıdaki 0,18 x 0,28 m. ölçülerindeki bir ağızdan dışarı açılmaktadır (Şekil 125).

4.2.3.1 Duvar Tekniği

Yapının duvarlarında çeşitli büyüklüklerde moloz taş ve harç kullanılmış, derzlere küçük taş ve tuğla kırıkları sıkıştırılmıştır. Yapının neredeyse tüm duvarlarında irili ufaklı delikler bulunmaktadır. Zeminden yaklaşık 1,80 m. yükseklikte, 0,15 m. genişliğinde ve yaklaşık 0,20 m. derinliğinde, yapıyı içten boydan boya dolaşan bir hatıl yuvası görülmektedir (Şekil 126). Kuzey ve güney duvarlarının üst kısımları, tonoz başlangıcı olacak biçimde kıvrılmaktadır (Şekil 127). Zeminden yaklaşık 3,00 m. yükseklikte, yine yapının duvarlarını boydan boya geçen hatıl yuvası görülmektedir (Şekil 128). Kuzey ve güney duvarda, yaklaşık 2,60 m. yükseklikte, her biri 0,35 x 0,20 m. ölçülerinde, duvara dik konumda hatıl delikleri bulunmaktadır. Bu hatıl deliklerinden bazıları örülerek kapatılmıştır. Yine kuzey ve güney duvarlardaki kemerlerin arasındaki yüzeylerde, karşılıklı olarak yaklaşık 0,6 m. çapında, nispeten düzgün formlu yuvarlak delikler bulunmaktadır (Şekil 129).

4.2.4 Yemekhane*

Manastır kompleksinin kuzey-batı ucunda yer alan, yaklaşık 16,20 x 6,00 m. boyutlarındaki dikdörtgen planlı ve –batı duvarındaki beşik tonoz izine ve duvarlardaki tonoz başlangıçlarına bakılırsa- iki katlı bir yapıdır (Plan 4, Şekil 130). Üst örtüsü tamamen yıkılmıştır. Aynı zamanda manastır çevre duvarının da kuzey-batı köşesini oluşturan yapı, kilisedeki “0” kotu dikkate alındığında, yaklaşık -7,00 kotunda bulunmaktadır. Yapı yamaca oturduğundan, kuzey duvarı dıştan, alt kısımda daha alçak ikinci bir duvar kademesiyle ve dört duvar payesiyle desteklenmiştir (Şekil 22). Yapının kuzey duvarı yaklaşık 1,10 m. iken, diğer yönlerdeki üç duvarı yaklaşık 0,90 metredir (Şekil 23).

Yapıya, güney-batıdaki 1,30 metrelik bir açıklıktan girilmektedir (Şekil 131), ancak üst kat

* Bu yapı da, kilisedeki “0” kotundan daha alçakta bulunmaktadır. Bu nedenle metin içerisinde verilen bu yapıya ait yükseklikler, bugün görülen moloz dolgu zeminden alınan ölçülerdir.

girişine dair herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Yapının içi toprak ve molozla doludur, ayrıca özellikle doğu tarafı ağaçlar, dikenli çalılar vb. gibi yoğun bir bitki örtüsüyle kapanmıştır (Şekil 130). Batı duvarındaki beşik tonoz iziyle beraber, kuzey, güney ve batı duvarlarının üst kısımlarında kat izleri görülebilmektedir (Şekil 132-134).

Yapının kuzey duvarındaki, batıdan doğuya doğru sıralarsak, batı duvarına yaklaşık 1,20 m. mesafedeki birinci pencerenin boyutları 0,80 x 0,45 metredir ve zeminden 0,20 m. yükseklikindedir. İkinci pencere 0,65 x 0,25, üçüncü pencere 0,80 x 0,30, dördüncü pencere 0,70 x 0,25, beşinci pencere ise 0,65 x 0,30 ölçülerindedir. Birinci ve üçüncü pencerelerin alt kısımları yıkılmıştır. Hepsi dışa doğru daralan mazgal pencerelerdir (Şekil 135). Bu duvar üzerinde, aynı hizada ve hepsi, en-boy-derinlik olarak ortalama 0,18 x 0,40 x 0,20 m. olan on dört adet kiriş yuvaları görülmektedir. Bu kiriş yuvalarının arasındaki mesafe yaklaşık 0,40 metredir (Şekil 136).

Mekanın güney duvarında iki mazgal pencere bulunmaktadır; yine batıdan doğuya doğru sıralarsak birinci pencere 0,90 x 0,40 m., ikinci pencere 0,80 x 0,40 m. boyutlarındadır (Şekil 137). Bu duvarda da, hepsi aynı hizada sayılabilecek ve kuzey duvardakilerle yaklaşık olarak aynı ölçülerde on altı adet kiriş yuvası yer almaktadır (Şekil 138).

Yapının batı duvarındaki mazgal pencere, zeminden yaklaşık 0,40 m. yükseklikindedir ve 1,00 x 0,35 m. boyutlarındadır. Üzerinde, 0,60 m. uzunluğunda ve 0,8 m. kalınlığında yassı bir taştan lentosu vardır. Bu pencerenin üzerinde, zeminden 1,80 m. yukarıda 0,35 m. genişliğinde ve 0,35 m. derinliğinde bir niş görülmektedir (Şekil 139). Bu duvar üzerinde belirgin bir beşik tonoz izi yer almaktadır (Şekil 140). Batı duvarı, girişin bulunduğu güney duvarını geçerek yaklaşık 2,60 m. kadar devam eder ve doğuya döner. Bu duvar da yaklaşık 4,00 m. sonra sona ermektedir, daha ilerisi görülememektedir. Bu haliyle girişin önünde bir mekan oluşmaktadır; bu mekanın batı duvarında, zeminden yaklaşık 2,10 m. yükseklikte, 0,60 x 0,30 m. boyutlarında bir pencere yer almaktadır (Şekil 141).

4.2.4.1 Duvar Tekniği

Kule duvarlarına bir oranda benzemekle birlikte, muhtelif büyüklükte bolca moloz taş kullanılmış, aradaki derzlerle bol miktarda küçük taş ve tuğla kırıkları sıkıştırılmıştır. Buradaki duvar dokusunun da düzensiz olduğu dikkat çeker (Şekil 142). Yapının duvarlarını boydan boya geçen hatıl izleri ve duvara dik olarak yerleştirilmiş ahşap hatıl yuvaları görülmektedir (Şekil 132-134).

4.2.5 Üç Numaralı Mekan (Mutfak ?)

Yaklaşık 7,00 x 5,00 m. boyutlarında dikdörtgen planlı bir yapıdır (Plan 4). Yapının kuzey ve batı duvarları ile güney duvarın 2,00 metrelik bir kısmı, yaklaşık 0,60 metreye kadar görülebilmektedir, diğer duvarlar mevcut zemine kadar yıkılmıştır (Şekil 143). Mekanın güney-doğu köşesinde yaklaşık 1,10 m. uzunluğunda ve 0,60 m. kalınlığında küçük bir duvar parçası görülmektedir. Mekanın kuzey duvarında dıştan görülebilen bir pencere bulunmaktadır, içten bu pencereyi görebilmek mümkün değildir (Şekil 144). Bu mekanın hemen bitişiğindeki yemekhane ile olan ilişkisi, buranın bir mutfak olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Ancak bu görüşü destekleyebilecek bir veri bulunamamıştır.

4.2.6 Hücreler

Manastır kompleksinin kuzey, batı ve güney taraflarında, üç grubun da birer yöndeki duvarları ortak olan, bitişik nizamda bir mekanlar dizisi görülmektedir (Plan 4). Bunlar, altısı kuzey çevre duvarına, dördü güney çevre duvarına yaslı olan, beşi de manastırın batısında yer alan toplam on beş mekandan oluşmaktadır. Bu yapıların tamamı harap olmuş haldedir, ancak yer yer 1,00 metreye ulaşan duvar kalıntıları ile mekanların ölçülerini alabilmek mümkündür. Özellikle güney çevre duvarının batı kısmında güçlükle görülebilen tonoz izlerine bakarak, bu duvara bitişik olan mekanların üst örtüsünün beşik tonoz olduğunu söyleyebiliriz (Şekil 145). Güney çevre duvarına bitişik olan hücrelerin güney duvarları belli bir yüksekliğe kadar ayakta olduğundan, bu hücrelerin güney duvarlarındaki nişler görülebilmektedir.

Kuzey çevre duvarına bitişik olan altı hücreden biri olan 5 numaralı hücre, yaklaşık 4,00 x 3,50 m. boyutlarında kareye yakın dikdörtgen bir mekandır. Kuzey duvarının doğu köşesindeki yaklaşık 2,00 metrelik bölümü, yer yer 1,60 metreye kadar ayakta kalabilmiştir (Şekil 146-147). 6 numaralı hücre, yaklaşık 6,00 x 3,80 m. boyutlarında dikdörtgen bir mekandır. Burada yalnızca 0,30-0,40 metreye kadar kuzey duvarı görülebilmektedir, diğer duvarları yıkılmıştır (Şekil 148-149). 7 numaralı hücre, yaklaşık 6,00 x 4,00 m. boyutlarında dikdörtgen bir mekandır. Burada da kuzey duvarı yer yer 1,00 metreye varan yüksekliğe kadar korunmuştur (Şekil 150-151). 8 numaralı hücre, yaklaşık 5,00 x 4,00 m. boyutlarında kareye yakın dikdörtgen bir mekandır. Burada, zemin seviyesindeki duvar izlerinden başka bir şey görülememektedir (Şekil 152-153). 9 numaralı hücre, yaklaşık 8,50 x 4,50 m. boyutlarında, nispeten büyükçe bir dikdörtgen mekandır. Burada da duvarların izleri zemin seviyesinde görülebilmektedir. Mekan batı tarafta daha genişken, doğu tarafta daralmaktadır (Şekil 154-155). 10 numaralı hücre, yaklaşık 4,00 x 5,00 m. boyutlarında kareye yakın dikdörtgen bir mekandır ve zemin seviyesindeki duvar izlerinden başka bir şey görülememektedir (Şekil

156-157).

Manastırın batı tarafındaki beş hücrenin batı duvarları ortaktır. Hücrelerin bulunduğu taraftan 1,60 m. yüksekliğe kadar görülebilen duvar, kot farklılığından dolayı batıdan yer yer 2,50 metre yüksekliğe ulaşmaktadır (Şekil 158). Buradaki beş hücreden biri olan 11 numaralı hücre, yaklaşık 4,00 x 5,00 m. boyutlarında dikdörtgen bir mekandır. Duvarların bazı kısımları zemin seviyesine kadar yıkılmış olsa da, çoğu kesimde 1,60 m. yüksekliğe kadar ayakta durmaktadır (Şekil 159-160). 12 numaralı hücre, yaklaşık 4,00 x 4,50 m. boyutlarında kareye yakın dikdörtgen bir mekandır. Burada da duvarlar, yıkılan yerlerin dışında yaklaşık 1,50 m. yüksekliğe kadar korunmuştur (Şekil 161). 13 numaralı hücre, yaklaşık 4,00 x 4,00 m. boyutlarında kare bir mekandır. Burada köşelerdeki bazı yerler hariç tüm duvarlar yıkılmıştır (Şekil 162-163). 14 numaralı hücre, yaklaşık 3,50 x 4,00 m. boyutlarında kareye yakın dikdörtgen bir mekandır. Duvarları büyük ölçüde yıkıktır (Şekil 164). 15 numaralı hücre, yaklaşık 3,50 x 4,50 m. boyutlarında dikdörtgen bir mekandır. Duvarları yer yer 0,60 metreye kadar ayakta kalabilmiş ama büyük ölçüde yıkılmıştır (Şekil 165).

Güney çevre duvarına bitişik dört hücreden biri olan 16 numaralı hücre, yaklaşık 3,00 x 4,00 m. boyutlarında dikdörtgen bir mekandır (Şekil 166). 17 numaralı hücre, yaklaşık 4,00 x 4,00 m. boyutlarında ve kare planlıdır (Şekil 167-168). 18 numaralı hücre, yaklaşık 3,50 x 4,00 m. boyutlarında kareye yakın dikdörtgen bir mekandır (Şekil 169-170). 19 numaralı hücre ise, yaklaşık 6,50 x 4,00 m. boyutlarında dikdörtgen plan şemasına sahiptir; güney duvarına doğru gittikçe daralmaktadır (Şekil 171-172). Bu yöndeki tüm mekanların güney duvarları dışında, diğer duvarları yer yer 0,50 m. yüksekliğe kadar görülebilmektedir.

4.2.7 Mezar Şapeli*

Manastır kompleksinin sınırları dışında bulunan bu yapı, manastırın yaklaşık 100 m. doğusundaki hafif eğimli araziye inşa edilmiştir. Manastırın bugünkü girişiyle arasında dar bir toprak yol bulunan yapı, kilise kotundan yaklaşık 18,00 m. daha yüksek bir seviyededir. Yapı, 11,80 x 7,30 m. ölçüleriyle dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir (Plan 10, Şekil 173). İçten yarım yuvarlak olan apsis, dıştan üç cephelidir; yanlardaki cepheleri 1,20 m., öndeki cephesi 2,50 metredir ve bu cephe yıkılmıştır (Şekil 174-175). Yapının, üst kısımda devam eden duvarlardan, buradaki kemer izlerinden ve kemer payeleri kalıntılarında iki katlı olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 176-177). Şapelin duvarları, 0,90 m. kalınlığındadır. Yalnızca güney

* Bu yapı, kilisedeki "0" kotundan daha yüksekte bulunmaktadır. Bu nedenle metin içerisinde verilen bu yapıya ait yükseklikler, bugün görülen moloz dolgu zemin üzerinden alınan ölçülerdir.

duvarında görülebilen, dışa doğru 0,10 m. çıkma yapan payandalar arasındaki kemerler, zeminden yaklaşık 0,75 m. yükseklikte yer almaktadır (Şekil 178). Yapının kuzey duvarı dıştan tamamen yıkılmıştır.

Yapının zemin katına, batıda yer alan 1,65 x 1,30 m. boyutlarındaki kemerli açıklıktan girilmektedir (Plan 10). Şapelin üst örtüsü beşik tonozdur ve girişteki yaklaşık 1,60 metrelik kısmı yıkılmıştır (Şekil 179). Kuzey ve güney duvarlarında, her biri küçük birer beşik tonozla örtülmüş dörder mekan bulunmaktadır. Bu mekanlar, içlerinde mezarlar bulunan kemerli derin arkosolium nişleri olmalıdır (Şekil 180). Kuzey duvardaki arkosolium nişlerini girişten apsise doğru sıralarsak, genişlik-derinlik-yükseklik olarak birinci niş 2,00 x 1,70 x 1,10 m (Şekil 181)., ikinci niş 1,75 x 1,65 x 0,40 m. (Şekil 182), üçüncü niş 1,85 x 1,70 x 0,60 m. (Şekil 183), dördüncü niş ise 2,10 x 1,70 x 0,65 m. (Şekil 184) ölçülerindedir. Nişlerin içteki duvar yüzeylerinin takriben tam ortasında, yaklaşık 0,60 x 0,30 m. boyutlarında yuvarlak kemerli ve dışa doğru daralan birer pencere yer almaktadır (Şekil 185). Güney duvardaki arkosolium nişlerini girişten apsise doğru sıralarsak, genişlik-derinlik-yükseklik olarak birinci niş 1,90 x 1,70 x 0,90 m. (Şekil 186), ikinci niş 1,90 x 1,70 x 0,65 m. (Şekil 187), üçüncü niş 1,90 x 1,70 x 0,75 m. (Şekil 188), dördüncü niş ise 2,00 x 1,75 x 1,00 m. (Şekil 189) ölçülerindedir. Yine arkosolium nişlerinin iç duvar yüzeylerinde ve takriben tam ortasında, yaklaşık 0,60 x 0,30 m. boyutlarında yuvarlak kemerli ve dışa doğru daralan birer pencere yer almaktadır (Şekil 185). Güney duvardaki birinci nişin penceresi dışında hepsi toprakla dolmuş ve kapanmıştır, açık olan pencerenin dışarıdan kemeri görülebilmektedir (Şekil 185, 190). Kuzey ve güney duvarlarda, arkosolium kemerlerinden yaklaşık 0,30 m. yukarıda ve ortalama 0,50 m. aralıklarla on dört adet karşılıklı ahşap giriş yuvaları bulunmaktadır. Bu giriş yuvalarının ölçüleri 0,15 x 0,15 m. ile 0,20 x 0,17 m. arasında değişmektedir (Şekil 191-192).

Girişten apsis tonozunun başlangıçına kadar olan mesafe 10,30 m., kuzey ve güney duvarlarının arasındaki mesafe 2,20 metredir. Apsisin genişliği 2,15 m., derinliği ise 0,95 metredir. Apsis tonozunun ortasında, mevcut zeminden yaklaşık 0,65 m. yükseklikte, 0,65 x 0,35 m. boyutlarında yuvarlak kemerli ve dışa doğru daralan bir pencere vardır, ancak apsisin dıştaki ön cephesi yıkıldığından bu pencere kapanmıştır ve dışarıdan görülememektedir. Yine apsis tonozunda, zeminden yaklaşık 1,30 m. yükseklikte, pencerenin güneyinde dört, kuzeyinde ise beş tane, toplam dokuz tane olmak üzere, 0,10 x 0,10 m. boyutlarında küçük nişler yer almaktadır. Dökülen sıva yerlerinden, apsis tonozundaki ön yüzleri düzgün kesilmiş moloz taşlar ve etraflarını çevreleyen beyaz renkli harç görülebilmektedir (Şekil 193).

Yapının üst katına giriş, alt kat girişinin hemen üzerinde görülen düzgün eşikten anlaşıldığı

kadarıyla, yine batı yönündendir (Plan 11, Şekil 194). Batıdaki duvarın güneye yakın tarafı ile, güney duvar yer yer 1,20 m. yüksekliğe kadar görülebilmektedir. Görülebilen kemer payelerinin ölçüsü 0,65 x 0,90 metredir. Batı duvarının kalınlığı 0,90 m., kuzey ve güney duvarların kalınlığı 0,80 m., apsis duvarının kalınlığı ise 0,65 metredir. Doğu duvarı yer yer 0,40 m. yüksekliğe kadar görülebilmektedir (Şekil 195).

4.2.7.1 Duvar Tekniği

Şapelin duvar tekniği, moloz taş ve tuğlanın birlikte kullanıldığı almaşık örgüdür. Genel olarak, aralarından ince yassı taşlardan bir sıra geçen, iki sıra tuğla dizisi ve muhtelif büyüklüklerde moloz taşlardan oluşmuştur. Moloz taşların arasındaki derze tuğla ve kiremit kırıkları sıkıştırılmıştır (Şekil 196).

5. DEĞERLENDİRME

Kurşunlu manastır yerleşimi, yaklaşık 690 m. yüksekliğindeki bir tepenin kuzey yamacına konumlanmış, manastır için kuzeyi dik bir yamaç olan yüksek bir tepe seçilmiştir. Manastırın konumu açısından önemli bir etken de, yakınlarda bulunan su kaynağıdır. Bir manastır yerleşimi için gerekli olan önemli ihtiyaçlar açısından (su ve korunma) bakıldığında, Kurşunlu Manastır için uygun bir yerin seçilmiş olduğu söylenebilir.

Bir Bizans manastırındaki yerleşim şeması, o manastırda uygulanan sistem hakkında fikir verebilmektedir. Örneğin Latros Dağı'ndaki Stylos (Plan 12) veya Kellibaron (Plan 13) manastırlarının yerleşim planlarına bakıldığında lavra tipi bir örgütlenmenin olduğu kolaylıkla görülebilmektedir. Oldukça geniş bir alanda belli bir düzen içersinden olmayan, daha çok gelişigüzel konumlanmış manastır yapılarından oluşurlar. Yapılar birbirlerine uzaktır, en önemlisi de yemekhane yapıları, kiliselerin yakınına değil, uzağına inşa edilmişlerdir. Koinobitik bir örnek olarak verebileceğimiz Aynaroz'daki Karakallou Manastırı (Plan 14) ise, yemekhane ve diğer manastır yapıları ile kilise birbirlerine oldukça yakın yerleştirilerek bir çevre duvarı ile sınırlanmış, belli bir düzeni olan yapılar topluluğundan oluşmaktadır.

Koinobitik örgütlenmenin olduğu manastır yerleşimlerine Anadolu'dan verebileceğimiz iki örnekten biri, Antalya'daki Kisleçukuru Manastırı'dır. Bu manastırın yerleşim planının da, örneğin yemekhane binasının konumu gibi farklara rağmen, koinobitik örgütlenmedeki mimari düzenlemeye uygun olduğu görülmektedir (Plan 15). Diğer bir örnek olan Palamutdüzü'ndeki manastır da, gerek çevre duvarı, gerekse merkezde kilise ve etrafındaki hücre dizileriyle benzer bir yerleşim planı sergilemektedir (Akyürek, 2008, 304, 314, fig. 3).

Kurşunlu Manastır'da da koinobitik bir örgütlenme söz konusudur. Yerleşimin planında, bir koinobionda olması gereken, bir başka deyişle ortak bir yaşamın göstergesi olan mimari düzenlemeler görülmektedir. Bunlar; çevre duvarı ile sınırlanmış bir yapılar topluluğu, bu yapılar topluluğunun merkezinde kilise, yemekhane binası ve belli bir düzende birbirini tekrarlayan ve kiliseye açılan hücre dizilerinden oluşmaktadır.

Bir koinobik topluluğun varlığını gösteren en önemli unsurlardan birisi çevre duvarıdır. Kurşunlu Manastır'da da yerleşimi saran bir çevre duvarı bulunmaktadır. Duvarlarla çevrilmiş bu alanın merkezinde kilise (katholikon) yer alır. Hıristiyanlığın erken dönemlerinden beri Bizans manastırlarının merkezinde kilisenin olduğu bilinmektedir (Popovic, 1997: 4, 13). Manastır yapıları da bu kilise etrafında ve çevre duvarına bitişik halde dizilmişlerdir. Bu

yapılar da, topluluğun ihtiyacına göre şekillenmiş yapılar olmalıdır, örneğin yemekhane ve mutfak, erzak deposu, sarnıç hatta atölyeler vb. Ayrıca manastırlarda, çevre duvarının dışına ama yakınına inşa edilmiş bir de mezar şapeli yer almaktadır. Manastır yapıları, yalnızca dini yapılar şeklinde değil, burada yaşayan keşişlerin hem günlük hem de dini yaşamlarına göre şekillenmiştir.

Üzerinde bulunduğu tepe ormanlık bir alan olduğundan, yer yer yoğun bir bitki örtüsü içinde kalan unsurlarıyla ve kurumuş çamurdan zeminini kaplamış kalın bir yaprak tabakasıyla Kurşunlu Manastır, yalnızca yüzey araştırması yapılarak incelenmiştir. Bazı yapılar tanımlanabilirken, diğer yapıların işlevleri anlaşılamamıştır. Bu yüzden, manastır içindeki yapılar birbirleriyle karşılaştırılarak ve diğer manastırlarda görülen benzerliklerden yararlanılarak tanımlanmaya çalışılmış, böylelikle Kurşunlu Manastır Bizans manastır şemasına oturtulmaya çalışılmıştır.

5.1 Çevre Duvarı

Kilise ve yemekhane ile birlikte çevre duvarı, Bizans manastırlarında olması gereken ve bir manastırın tanımlanmasında etkili olan en önemli unsurlardan biridir (Popovic, 1997: 5). Bir çevre duvarının başlıca iki işlevi vardır: Bunlardan birisi manastırın korunmasına ve güvenliğinin sağlanmasına ilişkindir, diğeri ise manastırın koinobitik yani ortak yaşam niteliği gereğidir. Duvarlı manastır yerleşimlerinin en erken örneği olan Kellia'da (Mısır)* duvarlar, yerleşimin korunmasını sağlayacak tipte kalın ve yüksek değildir, dolayısıyla koruma işlevinden çok yerleşim alanını sınırlamak için inşa edilmişlerdir (Walters, 1974: 9).

Koinobitik tipte örgütlenmiş manastır kuruluşlarında çevre duvarı, koruma işlevinin yanında, bir bakıma sınırları ve kuralları olan bir yaşamın da göstergesidir. Lavra tipi örgütlenmede, genelde bir çevre duvarına ihtiyaç yoktur. Burada sınırlar ve kurallar olmadığından keşişler kendi kurallarını belirler. Bu tip bir manastırda çevre duvarı bulunuyorsa, bu savunma amaçlı yapılmıştır. Koinobitik bir yerleşimde ise çevre duvarı, savunma amacının yanısıra, kurallarla kontrol edilen manastır yaşamındaki düzeni kolaylaştırır. Çevre duvarı, manastır yerleşimini sınırlamakla kalmaz, ayrıca manastır içindeki yaşamı da sınırlar ve keşişler üzerinde bir anlamda kontrolü sağlar (Tiryaki, 2007: 135).

Duvarın sembolik bir yanı da vardır; manastırı mekan olarak da sınırlar ve kutsal alanı günlük yaşamın evreninden fiziksel olarak ayırarak belirler. "Azizin evi"ni, "kutsal sur"u temsil eder

* Bkz., s. 13.

(Popovic, 1997: 7; 1998: 282).

Savunmanın, bir manastır duvarının oluşumunda ve şekillenmesinde önemi büyüktür (Burrige, 1976: 286; Popovic, 1997: 7-8). Genel olarak Bizans manastırlarında tamamen korunma amaçlı büyük çevre duvarları kullanılmıştır. Bu duvarlar, sadece güvenlik amacıyla yerleşimi saran bir çevre duvarı niteliğindedir. Ancak 14. yüzyılın son dönemlerinden itibaren manastırlar genellikle sur duvarlarıyla çevrelenerek kale görünümünü almışlardır (Popovic, 1997: 9-10). Sina'daki gibi bazı erken örneklerde ise çevre duvarının, askeri bir savunma duvarı gibi tahkimatlı bir hal aldığı görürüz (Forsyth, 1968: 4, fig. 3).

Kurşunlu Manastır'ın çevre duvarı da, kulelerle takviye edilmiş kalın sur duvarlarından ziyade, manastır yapılarını çevreleyen bir çevre duvarı niteliğindedir (Plan 4). Mimari tanımda da belirtildiği gibi çevre duvarı üç yönden rahatlıkla görülebilirken, batı tarafında izine bile rastlanamamıştır. Ancak aynı zamanda yemekhanenin batı duvarını oluşturan duvarın, mekandan sonra da hafif bir açıyla yaklaşık 2,50 m. kadar güneye doğru devam etmesi, bu aksta, muhtemelen açısı değişerek devam eden ve güney duvarıyla -bu duvarın batı tarafta görülebilen son noktasından yaklaşık 20,00 m. kadar daha uzun olduğu düşünülerek- birleşen bir duvarın, manastırın batı çevre duvarını oluşturabileceği ihtimalini akla getirmektedir*.

Özellikle Bizans manastırlarında, mekan ikonografisi açısından önemli bir yer tutan manastır girişleri, dış dünyadan ruhani dünyaya geçişi sağlayan bir unsur olduğu için oldukça önemliydi. Bu yüzden kapılar, özel olarak tasarlanmış mekanlar olarak inşa edilmişlerdir. Genellikle girişin üzerinde, manastır hangi azize ithaf edilmişse, sembolik bir koruyucu olarak onun tasviri yer alır, hatta giriş vestibülüne (koridor) kötülüklerden korunmak için dini konulu freskolar yapılırdı (Popovic, 1997: 8). Ayrıca manastırların girişlerinde, kapının yanında veya üzerinde, genelde içinde -sembolik anlamda koruyucu olduğuna inanılan- şapeliyle bir giriş binasının da inşa edildiği bilinmektedir (Popovic, 1997: 8-10, fig. 7-8)**.

Kurşunlu Manastır'da bu düzenleme ile bir girişin olduğuna, varsa da nerede bulunduğu dair bir veriye rastlanamamıştır. Kuzey çevre duvarında bu türden bir giriş düzenlemesinin yapılmış olması, o yönde arazinin fazla eğimli olması yüzünden pek mümkün görünmemektedir. Güney çevre duvarında ise herhangi bir açıklık bulunmamaktadır. O halde, manastırın bulunduğu arazinin topografyasına da uygun olarak ana giriş, doğu ya da batı

* Benzer bir görüş için bkz., s. 171, Plan 2 (Lohmann, 2006: 249, fig. 2).

** Bizans manastırlarının girişleri için bkz., s. 185, Plan 16; s. 186, Plan 17.

duvarında yer alıyor olmalıydı; ancak doğu duvarının kalıntılarından bugün net olarak görülen açıklık, bu türden bir giriş düzenlemesi için oldukça dardır. Batı çevre duvarı, ana giriş için oldukça elverişli görünmektedir, ancak bu duvara ve/veya girişe dair herhangi bir kalıntıya rastlanmadığından, kapının nerede konumlandığını söylemek mümkün olmamaktadır*.

5.2 Kilise

Bugün yüksek kasnaklı bir kubbeye örtülü olduğu görülen kilisenin, kuzey ve güney duvarlarındaki, aralarında birer duvar payesi bulunan ikişer sivri kemer ve naosla batı giriş mekanı arasındaki büyük sivri kemer dikkate alındığında, kilisenin bugünkü planının orijinal planından oldukça farklı olduğu anlaşılmaktadır.

Kilisenin, çok cepheli üçlü apsis düzenlemesi ve apsisteki –üçüz- pencerelerin aralarında duvar örgüsü kullanılması anlamında, Muğla’da, Bafa (Latmos) Gölü’nün güneyindeki Kahvehisar Adası’nda yer alan 8 no.lu kiliseyle** (Plan 18) bazı benzerlikleri bulunmaktadır. Kilisenin *narteksi* ve beden duvarları ile, muhtemelen kubbeyi taşıyan dört payesinden biri olan güneybatıdaki paye bugün görülebilmektedir. Bu veriler doğrultusunda, Kahvehisar Adası’ndaki kilise için öngörülen plan tipi kare içinde haçtır***.

Kurşunlu Manastır’ın özellikle doğudaki iki payesi ve Kahve Hisar Kilisesi ile bölgesel yakınlığı, ilk bakışta bu kilisenin de orijinal plan tipinin benzer bir şemaya sahip olduğunu düşündürmektedir. Ancak bu yapıda, ana kütle içinde *narteks* olarak düzenlenmiş bir mekana işaret eden hiçbir kalıntıya ve/veya ize rastlanmamıştır. Üstelik, yapının dört duvarında da muhtelif yüksekliklere kadar –ve özellikle dış cepheden- görülebilen çerçevesiz duvar tekniği, kilisenin bugün görülen beden duvarlarına –üst kısımlardaki restorasyon hariç- doğrudan bir müdahale yapılmadığını göstermektedir. O halde yapıdaki bugün batı giriş mekanı olarak görülen alan, kilisenin orijinal planında *naosa* dahilken, post-Bizans dönemi inşaatında büyük bir sivri kemerle ayrılarak farklı bir mekan olarak düzenlenmiş olmalıdır. Bu da bize, doğudaki iki payenin sonraki bir dönemde örülmüş olduğunu varsayarsak, yapının tek nefli olabileceğini düşündürmektedir.

Kilisenin özgün planının tek nefli olduğu ihtimali üzerinde düşünürsek, *naos* bölümü 12,70 x

* H. Lohmann, bu yönde gördüğü bir duvar izinden hareketle batı çevre duvarını tamamlamış, buna bağlı olarak ana girişin, manastırın güneybatı köşesinde konumlanmış olabileceğini öne sürmüştür. Bkz., s. 171, Plan 2.

** Bu kilise için bkz., Mercangöz, 1985: 125-134. Ayrıca Latmos’taki kilise ve manastırlar için bkz., Janin, 1975: 217-240.

*** Kare içinde haç (kapalı Yunan haçı) planı tanımı için bkz., Krautheimer, 1965: 362.

7,40 m. boyutlarında dikdörtgen bir mekan olacaktır. *Bemanın* önündeki iki paye dışında, bu genişlikte bir mekanı örten çatı sistemine ait herhangi bir taşıyıcıya (sütun ya da paye) rastlanmamaktadır. O halde, duvar kalınlıkları da (1,00 m.) gözönünde bulundurulursa, yapının beşik tonoz veya ahşap çatı ile örtülmüş olabileceği düşünülebilir. Ancak yapının duvarlarında, örtüyü taşımaya yardımcı olabilecek unsurların (duvar payesi, payanda vb.) kullanıldığına dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. Tek nefli kiliseler, özellikle Orta Anadolu'da, Binbir Kilise bölgesinde yaygındır (Ramsay ve Bell, 1909:324-339). Ancak bu yapılarda taş tonozla örtülü olan mekanlar yaklaşık 5-5,50 m. genişliğindedir ve tonozun ağırlığını karşılamak için payandalar, duvar payeleri ve tonozu desteklemek için de kaburgalı kemerler kullanılmıştır. Ahşap örtülü tek nefli kiliselere ise, Teselya bölgesindeki Orta Bizans kiliseleri örnek olarak verilebilir. Üst örtü daha hafif olduğundan bu mekanların duvarlarında duvar payesi kullanılmamıştır (Tiryaki, 2007: 141). Ancak bu yapıların da genişlikleri en fazla 6 m.'dir. Kurşunlu Manastır kilisesi gibi geniş bir yapının taş tonozla örtülmüş olması pek mümkün gözükmez de, örtüyü taşımaya yardım eden mimari öğeler kullanılmış olabileceğini ya da ahşap üst örtü olasılığını gözönünde bulundurarak, tek nefli bazilikal plan tipini ihtimaller arasına koyabiliriz. Bu görüş ispat edilebilirse, Kurşunlu Manastır kilisesi, Batı Anadolu'da bu plan tipindeki tek örnek olacaktır.

Mekanda taşıyıcı ve/veya yardımcı mimari öğeler kullanıldığına dair herhangi bir veri bulunmadığını belirtmiştik. Bugün görülen doğudaki iki payeyi dikkate alarak, benzer payelerin kullanılmış olabileceği ihtimali üzerinde düşünürsek, üç nefli bazilikal plan tipini de ihtimaller arasına koyabiliriz. Bu plan tipine yine Orta Anadolu'da rastlamak mümkündür. Binbir Kilise'deki Değle 31 no.lu kilise ile Madendağ Tepesindeki kilisede, yine çok büyük olmayan *naos* karşılıklı ikişer destekle üç nefle ayrılmıştır. Bu plan tipi Anadolu'da, Trabzon ve çevresindeki küçük ölçekli yapılarda da görülmektedir. Trabzon'daki 9. yüzyıla tarihlenen Hagia Anna kilisesi iki destekli iken, bu yapıdan biraz daha geç tarihli olan Molla Siyah (Nakip Cami) olarak tanınan kilise dört sütunludur (Krautheimer, 1965: 280). Bafa Gölü üzerindeki İkiz Ada'da yer alan ve 13. yüzyıla tarihlenen (Wiegand, 1913: 38) 4 no.lu kilise de, ikişer paye ile ayrılmış üç nefli tonozlu bazilikanın Batı Anadolu'daki tek örneğidir (Plan 19). Wiegand'ın restitüsyonunda yapının üst örtüsü nefler üzerinde beşik tonoz olarak yorumlanmıştır (Wiegand, 1913: 36). Adı geçen yapıların tamamı küçük ölçekli yapılardır. Kurşunlu Manastır kilisesi gibi nispeten büyük bir yapıda, İkiz Ada'daki kiliseyle aynı üst örtü düşünülürse, nefleri iki ya da daha fazla paye (belki de sütun) ayırıyor olmalıydı. Bu görüş ispat edilebilirse kilise, Batı Anadolu'da bu plan tipindeki ikinci, ancak bu tipin bu boyutlardaki tek örneği olacaktır.

Bu bölümdeki değerlendirmeler ışığında, kilisenin tarihi için 13. yüzyıl önerilmektedir. Aynı dönemde bazilikal planlı kiliselerin inşa edildiğine dair bir veri bulunmamakla beraber, bahsi geçen küçük ölçekli yapılar dışında hiçbir örneğe de henüz rastlanmamıştır. Bu durumda, Kurşunlu Manastır Kilisesi için –kuvvetle- muhtemel bir plan tipini daha dikkatle incelemeliyiz; “uzunlamasına veya genişletilmiş (extended) kare içinde haç (kapalı Yunan haçı)” planı.

Bu plan tipinde, kapalı Yunan haçı planının geleneksel dört destekli şeması değişime uğramış, kubbeyi taşıyan dört taşıyıcıya ek olarak batıya iki taşıyıcı daha eklenerek, haçın batı kolu daha uzun hale getirilmiştir. Sözkonusu plan şeması, Bursa Tirilye’de, Kemerli Kilise’de karşımıza çıkmaktadır (Plan 20)*. 13. yüzyıla tarihlendirilen bu yapının batısına iki sütunun eklenmesiyle nef uzatılmıştır. Anadolu’dan bir diğer örnek, Antalya Doyran’daki, Kisleçukuru Manastırı kilisesidir (Plan 21). Bu yapıda kubbeyi taşıyan dört payeye ek olarak batıya bir çift paye daha eklenmiştir. Böylece haçın batı kolu yine daha uzun hale gelmiştir.

Bu tipin bilinen en erken örnekleri Kıbrıs’ta karşımıza çıkar; 10. yüzyıl sonlarına ait Rizokarpaso yakınlarındaki Hagios Philon Kilisesi ile Sotira’da 12. yüzyıl yapısı olan Hagios Georgios Kilisesi. Her iki örnekte de kare içi haç plan geleneğine uygun olarak dört paye kullanılmış, ancak haçın batı ve doğu kolları diğerlerinden daha uzun yapılmıştır (Tiryaki, 2007: 143).

Kisleçukuru Manastırı kilisesi ile aynı (ya da benzer) plan tipini veren yapılara Rodos’ta rastlamaktayız. Burada da aynı şekilde altı destekli, batı haç kolu uzatılmış kapalı haç planlı yapılar bulunmaktadır. Köşe mekanları beşik tonozla örtülüdür. Destekler, Orta Bizans Anadolu yapılarında görülen taştan örme payelerdir. 13. yüzyıla tarihlenen Panaghia Kilisesi ile Lindos Akropolisi’nde bulunan ve 12. ya da 13. yüzyıla tarihlenen Hagios Ioannes Kilisesi’nde de, batıya iki paye daha eklenerek batı haç kolu daha uzun hale getirilmiştir (Plan 22). Adadaki bir başka örnek de, Orlandos tarafından 14. yüzyıla tarihlenen Demirli Cami’dir (Tiryaki, 2007: 144). Bu yapıda diğerlerinden farklı olarak beş taşıyıcı bulunmaktadır. Yol yapımı sırasında yapının kuzeybatı köşesi kesilmiş, bu nedenle bu mekan kısa tutulmuştur.

Diğer Yunan Adaları’nda da bu plan şemasına sahip kiliseler bulunmaktadır. Örneğin Midilli’de, 13. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Koimesis Kilisesi, altı payeli kapalı haç plana sahiptir (Tiryaki, 2007: 144). Köşe mekanları beşik tonozla örtülüdür ve yapı içerisinde

* Bu kilise için bkz., Mango ve Sevcenko, 1973: 238-240, res. 20.

örtüyü taşımak için hiç duvar payesi kullanılmamıştır.

Rodos, Kıbrıs ve Adalar'daki aynı plan tipine sahip kiliselerde ve Anadolu'daki Kemerli kilisede *narteks* yoktur ya da sonradan eklenmiştir. Kıbrıs'taki yetmişden fazla kilisenin yalnızca bir tanesinde kilise ile *narteks* aynı zamanda inşa edilmiştir. Bunun sebebi belki de litürjideki değişikliklerden kaynaklanmaktaydı (Papageorgiou, 1982: 437-439). Özellikle Adalar'da yoğun olarak rastlanan bu plan tipi hepsinde aynı olmasına rağmen, taşıyıcı sistemi bölgelere göre değişmektedir; altı destekli, dörde destekli hatta bazılarında paye-sütun değişimi görülür. Kurşunlu Manastırı kilisesinde hangi sistemin var olduğunu söylemek zordur, ancak doğudaki iki paye ile Anadolu'daki bir çok Orta Bizans Dönemi kiliselerinde, Kıbrıs, Rodos ve diğer Yunan Adaları'ndaki kiliselerde neredeyse tamamında taştan örme payeler kullanılmış olduğunu gözönünde bulundurursak, Kurşunlu Manastırı kilisesinde de benzer tipte payelerin kullanılmış olduğunu düşünebiliriz. Bugün görülen doğudaki iki paye moloz taş ve tuğladan örülmüştür. Belki de bu payelerin, daha sonraki dönemde yapının içi restore edilirken yeniden yapılmış olabileceğini de düşünmeliyiz. Bu durumda belki de orijinal plandaki payeler biraz daha doğudaydı ve –Kıbrıs'taki Hagios Philon Kilisesi ile Hagios Georgios Kilisesi gibi- doğu ve batı haç kolları diğer kollardan daha uzundu.

Kilisenin kuzey, güney ve batı duvarlarının alt kısmında görülen çerçeveli teknik, 11. yüzyıl sonrasında özellikle Yunanistan ve Balkanlar'daki Bizans yapılarında sıkça kullanılmıştır. Bu teknik, 1204-1261 yılları arasındaki Laskarisler Dönemi yapılarında da karşımıza çıkmaktadır (Mercangöz, 1998: 38-39). Çerçeveli tekniğin, Kahvehisar Adası'ndaki 8 no.lu kilise (Ek 1-3), İkiz Ada'daki 4 no.lu kilise (Ek 4) ve Sardes'teki E kilisesinin (Ek 5) yanında, bazı surlarda ve kalelerde de kullanılmış olması, tüm bu yapıları birbirine yaklaştıran bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır (Mercangöz, 1985: 184).

Yapının köşe mekanlarının (pastophorion odaları) üst örtüsü beşik tonozdur. Konstantinopolis'teki kiliselerde bu mekanlar genellikle çapraz tonoz veya kubbesel tonozla örtülüdür. Diğer yandan Yunanistan, Adalar ve Anadolu'nun bir çok yerinde bu mekanların beşik tonozla örtülü olduğu görülür (Vocotopoulos, 1981: 555). Kisleçukuru Manastırı kilisesi, Anadolu'da bu tip köşe mekanları olan kilise örneklerindedir.

Anadolu'daki bir çok kilisede olduğu gibi, Kurşunlu Manastır'ın apsis düzenlemesinde de üçlü pencere görülmektedir. Ayrıca bu pencerelerin aralarında, Çanlı Kilise (Ousterhout, 2005: 251, res. 14) ve Kahvehisar Adası 8 no.lu kilise (Plan 18) gibi Orta ve Batı Anadolu yapılarında da görülen, duvar örgüsü kullanılmıştır. Kuzeydeki küçük apsisin penceresinin üstündeki kemerde yer alan testere frizi, yine Kahvehisar 8 no.lu kilisenin kuzey cephesindeki

alttaki pencere ile ana apsisteki üst pencerelerin kademeli kemerlerinde (Ek 6), ayrıca İki Ada'daki 4 no.lu kilisenin kuzey cephesindeki pencerelerin kademeli kemerlerinde de görülmektedir (Ek 7). Bu tür bezemelere, yaygın olarak Yunanistan'daki yapılarda rastlanmaktadır. Erken Osmanlı yapılarında da benimsenmiş olan testere frizi, Batı Anadolu örneklerine yakınlığı sebebiyle, Laskarisler dönemine ait –belki de günümüze gelememiş yapıların etkisi olarak düşünülebilir (Mercangöz, 1985: 184-185).

Kilisenin planına bakıldığında, doğu haç kolunun doğrudan apsisle birleştiği görülür. Bu payeler orijinal değilse de, önceki payelerin konumlarından dolayı doğu haç kolunun da uzatılmış olarak yine apsisle birleştiğini düşünebiliriz. Bu mimari niteliğe özellikle Yunanistan'daki kiliselerde rastlanmaktadır*. Doğu haç kolunun doğrudan apsisle birleşmesi yani bema ile doğu haç kolunun tek mekana dönüşmesi, 11. yüzyılın sonlarından itibaren Yunanistan'da sıkça görülebilen bir özelliktir (Krautheimer, 1965: 274-280), fakat daha önce nerede kullanıldığına dair bir veri bulunmamaktadır. Aynı özellik, Orta Anadolu'daki Orta Bizans'a ait kare içi haç planlı yapılarda da görülmektedir. Bunlar Alakilise**, Değle'deki 35 no.lu kilise, Çet Dağı ve Fisandon'daki kiliseler ve Çanlı Kilise'dir (Ousterhout, 2005: 65). Bu tip bir mimari özelliğin, kilisenin tarihlendirilmesinde belirleyici olmadığı muhakkaktır. Yunanistan'daki kiliseler ve Anadolu'daki Fisandon*** ve Çanlı Kilise**** gibi tarihlendirme yapılabilecek kiliseler dikkate alındığında bu mimari özelliğin Anadolu'da 11. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlandığı düşünülebilir (Tiryaki, 2007: 150).

5.3 Yemekhane (Trapeza)

Bir Bizans manastırında, kiliseden sonraki en önemli yapı yemekhanedir. Kurşunlu Manastır'da yemekhane olabilecek en uygun birim, 2 no.lu yapı gibi görünmektedir.

Genelde yemekhane yapıları, dikdörtgen planlı uzun yapılar olarak karşımıza çıkar. Keşişler yemeklerini topluca uzun masalarda yediklerinden, trapezaların da uzunlamasına mekanlardan oluşması doğaldır (Tiryaki, 2007: 155). Bununla birlikte, özellikle yortu günlerinde dışarıdan

* Konstantinopolis kiliselerinde ise bema, apsisin önünde ayrı bir birim olarak yer almakta ve pastophorion odaları da naostan ayrılan, bağımsız birimler olarak ortaya çıkmaktadır. Orta dönem Konstantinopolis yapıları için bkz., Krautheimer, 1965: 259-265.

** Alakilise'nin mimarisi için bkz., Ramsay-Bell, 1909: 399-403.

*** S. Eyice, Fisandon Kilisesi'nin muhtemel tarihini 9.-10. yüzyıllar olarak belirtmektedir (Eyice, 1971: 89.), N. Thierry 10. yüzyıla (Thierry, 1975: 80), R. Ousterhout ise 10.-11. yüzyıllara tarihlenmektedir (Ousterhout, 2005: 72).

**** Çanlı Kilise'nin ilk yapım aşaması 11. yüzyıla tarihlenmektedir (Ousterhout, 2005: 61).

gelen ziyaretçilerin de keşişlerle birlikte yemek yiyebilmesi için, yemekhaneler büyük olarak inşa edilirler (Mylonas, 1987: 143).

Konstantinopolis ve çevresinde, hatta -Kapadokya ve Latros dışında- Anadolu'daki manastır merkezlerinde yemekhane yapılarının plan şeması belli değildir. Dikdörtgen planlı yemekhanelerin yanısıra, önemli bir manastır merkezi olan Latros'ta*, Kellibaron, Stylos, Mersinet ve Herakleia Adası'ndaki manastırlarda transeptli ve apsisli yemekhane binaları görülmektedir (Popovic, 1998: 289). Bunların dışında, ilk olarak Aynaroz'daki Büyük Lavra'da** karşımıza çıkan haçvari ve apsisli plan tipini görmekteyiz. Bağımsız bir yapı olarak inşa edilen bu plan tipine, büyük ölçekli manastırlarda rastlamaktayız. Daha küçük manastırlarda böylesine büyük bir yapı için yer olmadığından, yemekhane binası manastır duvarına bitişik olarak inşa edilmiş, dolayısıyla da dikdörtgen plan tercih edilmiştir. Zamanla Büyük Lavra'dan model alınan haçvari şemalı yemekhaneler terk edilmiştir (Burrige, 1976: 314).

Trapezanın, genelde manastırların batısında ve kilise yakınında yer aldığı görülür. Manastır litürjisinin son aşaması olan toplu yemek koinobionlarda büyük önem taşıdığından, yemekhaneler genellikle kilisenin ana girişine yakın bir yere konumlanmışlardır (Burrige, 1976: 315; Kazhdan ve Johnson, 1991: 2109; Popovic, 1997: 15; 1998: 301). Trapezanın kilise dışındaki yapılarla ilişkisi açısından bakıldığında, genelde yanında mutlaka bir mutfakın yer aldığı görülmektedir (Burrige, 1976: 316; Popovic, 1997: 16). Bu yapılar kare planlı ve küçük ölçeklidir (Tiryaki, 2007: 157). Mekanın üst örtüsü kubbesel, piramidal tonoz veya kubbedir. Bu örtünün ortasında dumanın dışarı çıkmasını sağlayan bir baca bulunmaktadır, mekanın tam ortasında yakılan ateşin dumanı bu bacadan veya kubbe üzerinde açılmış olan deliklerden çıkar. 13.-14. yüzyıllara tarihlenen bazı mutfaklar, bağımsız olmayan ve farklı işlevleri de barındıran daha büyük mekanlar olarak inşa edilmişlerdir (Popovic, 1997: 16).

Kurşunlu Manastır'da, kilisenin batısında yer alan ve doğrudan kiliseyle ilişkili olan tek yapı kuledir. Manastırda, bu uzun dikdörtgen plan şemasına uyan tek bir yapı görülmektedir, o da manastırın kuzeybatı ucunda, çevre duvarına bitişik olan ve duvarlardaki izlerden iki katlı olduğu anlaşılan binadır. Bu binanın trapeza olduğunu gösteren kesin veriler olmasa da, yapının planı, boyutları ve konumu yemekhane olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Bizans manastırlarının genel şemasına göre yemekhaneler çoğunlukla kiliselerin batı tarafında yer

* Latros'taki manastırlar için bkz., Kirby ve Mercangöz, 1997: 51-77.

** Büyük Lavra'nın mimarisi için bkz., Burrige, 1976: 135-145.

almaktadır. Ayrıca yanındaki kareye yakın planlı mekanın mutfak olduğuna dair hiçbir veri bulunmamaktadır. O halde yapının, manastırın bu köşesine yerleştirilmesinin sebebine dair yapılması gereken, diğer Bizans manastırlarında bu tipte ve farklı konumda bir trapezanın varlığını araştırmaktır.

Yapının iki katlı ve uzunlamasına bir mekan olduğunu belirtmiştik. Birçok trapezanın aksine bu yapının kısa kenarında bir apsis yoktur. Kurşunlu Manastır'daki gibi apsis kullanılmayan yemekhane örnekleri mevcuttur; Filistin'deki erken dönem manastır yemekhanelerinde apsis görülmemektedir (Popovic, 1998: 298). Anadolu'da, Binbirkilise ve Kapadokya Bölgesi'nde bulunan manastırlardaki yemekhanelerde de apsis kullanılmamıştır. Binbirkilise'nin Değle Bölgesi'nde 6. yüzyıla tarihlenen 32, 39 ve 43 no.lu manastır (Plan 23) ile 44 no.lu manastırın (Plan 24) yemekhaneleri uzun dikdörtgen planlıdır (Ramsay ve Bell, 1909: fig. 164, 181). Bir çok manastır yemekhanesi tek katlı olmasına rağmen, iki katlı örneklere de rastlamak mümkündür. Bu tür yapılarda birinci kat mutfak veya erzak deposu, ya da her ikisi olarak da kullanılmaktaydı (Popovic, 1998: 15). İki katlı yemekhaneleri, daha geç döneme tarihlenen Balkanlar'daki manastırlarda görmekteyiz. Aynaroz Dağı'nda bulunan Orta Bizans Dönemi'ne ait Khilandari Manastırı'ndaki (Plan 25) yemekhane binası iki katlıdır. Bu tarz idioritmik* manastırlardaki yemekhaneler, yalnızca önemli ziyaretçiler için kullanılmaktadır. Üst kattaki salon bu ziyaretçiler için, alt kat ise onların hizmetlileri için düzenlenmişti. Sıradan ziyaretçiler için mutfakta bir masa kurulmaktaydı (Burrige, 1976: 99, dipnot 2). İsrail'deki "Yahudi Çölü"nde bulunan, erken döneme tarihlenen Khirbet ed-Deir manastırı (Popovic, 1998: 286) ile orta döneme tarihlenen Sırp manastırlarından Ravanica ve Resava manastır yemekhaneleri de iki katlıdır (Popovic, 1997: 15, dipnot 51).

Kurşunlu Manastır'da hangi katın yemekhane, hangi katın ise erzak deposu ve/veya mutfak olarak kullanıldığı anlaşılamamaktadır. Yanında yer alan 3 no.lu mekanın mutfak olduğuna dair herhangi bir veri bulunamamış, yemekhanenin bu yapıyla –bitişik olmalarının dışındadoğrudan bağlantısına işaret edebilecek bir bulguya da rastlanmamıştır.

Kurşunlu Manastır'ın yemekhanesinin konumu da, kabaca yönü dışında Bizans manastırlarının genel şemasına uymamaktadır. Genellikle manastırın batısında ve kiliseye yakın olması gereken yemekhane, burada manastırın kuzeybatı ucunda konumlanmıştır. Bizans manastırlarında, bu farklılığa dair de örnekler bulunmaktadır. Aynaroz'daki Dionysiou

* Bu sistem, manastırcılığın bireyselleşmiş formudur. 14. yüzyılın sonlarına doğru Athos Dağı'ndaki bazı manastırlarda ortaya çıkan bu sistemde keşişler, kendi kuralları doğrultusunda yaşıyorlardı (Talbot, 1991h: 981-982; Tiryaki, 2007: 161).

(14. yüzyıl), Simonopetra (13. yüzyıl), Stavronikia (11. yüzyıl) ve Karakallou (11. yüzyıl sonları) manastırlarında yemekhane, yeterli alan olmadığından yerleşimin güneyine inşa edilmiştir. Bu manastırlardan ilk üçü kayalık bir yamaca inşa edilmişlerdir, bu durum manastırların mimari düzenlenişini ciddi bir biçimde sınırlamıştır. Bu manastırların planlarından, batıda herhangi bir yapı için yer kalmadığı anlaşılmaktadır. Karakallou'da ise giriş batı taraftandır, bu yüzden de buraya bir savunma kulesi konmuştur. Bu nedenle batıda yemekhane için hiç yer kalmamış, bina neredeyse manastırın güneydoğu ucuna yakın bir yere konumlanmıştır (Burrige, 1976: 315; Tiryaki, 2007: 162).

Kurşunlu Manastır'da yemekhane için başka yeterli alan bulunmadığını söylemek doğru olmaz; kilisenin güneyinde geniş bir alan olduğu görülebilmektedir. Ancak bu alanda ne tür yapılar olduğunu ve varsa hangi amaçla kullanıldığını bilemiyoruz. Muhtemelen yerleşimin genel topografyası, yemekhaneyi manastırın kuzeybatı ucuna yerleştirilmesini zorunlu kılmış olmalıdır.

5.4 Kule

*Pyrgos** olarak adlandırılan savunma kuleleri, Bizans manastırlarında yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kuleler, genelde Aynaroz manastırlarında görüldüğü gibi ya yerleşimin üzerinde bulunduğu arazinin en yüksek yerinde ya da girişi kontrol altında tutabilecek bir biçimde konumlanmışlardır (Burrige, 1976: 286). Erken dönemden beri Bizans manastırlarında görülen bu kule yapıları, yalnızca savunma amaçlı kullanılmamaktadır. Başkeşiş ya da manastır kurucusunun mesken ya da inziva yeri olarak kullandığı bu kulelerin en üst katında buna bağlı olarak şapel, en alt katında ise sarnıç yer alırdı. Bir başka deyişle bu tip kuleler, savunma amaçlarının yanında yaşam alanı olarak da kullanılabilirlerdir.

Aynaroz'daki bütün manastırlar taştan ve çok katlı olarak yapılmışlardır ve girişleri birinci kattandır. Bu kattan zemin katına, kat arasındaki bir açıklıktan geçilebiliyordu. Üstteki şapelle zemin kat arasındaki mekanlarda gizli kütüphaneler ya da kilisenin değerli eşyaları bulunabiliyordu. Ayrıca bu mekanların çok sayıda aziz metinleri içeren manastır yazmalarını da barındırdıkları bilinmektedir (Popovic, 1997: 10-13).

5.5 Keşiş Hücreleri

Manastırlarda genel olarak keşiş hücrelerini, erzak deposu, ahırlar vb. gibi servis alanlarından

* Bkz., Curcic ve Kazhdan, 1991: 1760-1761.

uzağa yerleştirme eğilimi görülmektedir. Depo gibi mekanların kapının yanında konumlanması, hem kolayca yükleme ve boşaltma yapmak hem de bu alanlardaki kir ve gürültüyü manastırın merkezinden uzak tutmak amacını gütmekteydi. Özellikle Filistin manastırlarında görülen bu düzenlemeye Bizans manastırlarında da rastlamak mümkündür. Sina'daki 6. yüzyıla tarihlenen Azize Katharina Manastırı'nda keşiş hücreleri, yaşam alanı ve tuvaletler girişe en uzak yerde bulunmaktadır (Forsyth, 1968: fig. 1). Karakallou gibi Orta Bizans dönemi Aynaroz manastırlarında da aynı düzen görülmektedir (Burrige, 1997: 83, fig. 14; Plan 14).

Kurşunlu Manastır'da keşiş hücreleri, manastırın kuzey-güney ve batı yönlerinde üç grup halinde dizilmişlerdir. Doğu çevre duvarının ortalarındaki açıklık oldukça dar olduğundan, burasını manastırın ana girişi olarak kabul etmek pek mümkün görünmemektedir. Ana girişin, bugün hiçbir kalıntısına rastlayamadığımız batı çevre duvarında olduğunu varsayarsak, hücrelerin nispeten bu alana uzak –ya da daha yüksek- konumlara yerleştirilmiş olduğunu görürüz. Bu hücreler, bir çok Bizans manastırında olduğu gibi birbirini takip eden, her biri aynı plana sahip mekanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Güney duvarın batı tarafındaki neredeyse belirsiz izler, bu çevre duvarına dayanmış mekanların üst örtüsünün beşik tonoz olduğunu göstermektedir, ancak elimizde bu izden başka bir veri bulunmamaktadır. Hücrelerin dayalı olduğu güney çevre duvarında, her biri bir mekana denk gelen nişler görülebilmektedir; bu nişlere muhtemelen tesbih vs. gibi özel eşyalar, kandil ya da küçük bir kutsal figür (Meryem, İsa vb.) heykeli konuyordu. Kuzey duvardaki 3 ve 9 no.lu mekanlar ile güney çevre duvarına dayalı 19 no.lu mekan, bahsi geçen hücrelerden plan olarak ayrılmaktadır; üçü de daha büyükçe ve dikdörtgen planlıdır.

9 no.lu mekanın ne amaçla kullanılmış olduğu anlaşılmasa da, öncelikle batıdaki yaşam alanına yakınlığı ve iki birime ayrıldığında hücrelerle aynı boyutlara gelmesi, bu yapının da keşiş hücresi olarak kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir. 11. yüzyıla ait Evergetis Manastırı'nın *typikonu*'na göre bir hücrede, bir genç diğeri yaşlı iki keşiş kalmaktaydı. Yine de bazı durumlarda ve *hegoumenosun* kararıyla bir keşiş, hücrelerinde yalnız kalabilmekteydi (Jordan, 2000b: 490; Tiryaki, 2007: 169).

9 no.lu yapı iki birimli bir hücre olarak düşünülürse, bu manastırda 15 keşiş hücresinin varlığından söz edilebilir. İmparator VI. Leon'un koymuş olduğu kanuna (Novella 14) göre bir manastırda olması gereken keşiş sayısı en az üçtür. II. Basileios zamanında bu sayı 10 keşişe kadar yükseltilmişti (Tiryaki, 2007: 169). Charanis'in, Bizans manastırlarının çoğundaki keşiş sayısının ortalama 10 ile 20 arasında olduğuna dair beyanını (Charanis, 1948:

72) dikkate alırsak, Kurşunlu Manastır'da yaşayan keşiş sayısının 20 civarında olabileceğini belirtmemiz yanlış olmayacaktır.

5.6 Mezar Şapeli

Manastır yerleşimine yaklaşık 100 m. uzaklıkta yer alan iki katlı yapı, doğuya bakan apsisli cephesi ve arkosoliumlu mezar nişleriyle Kurşunlu Manastır'ın mezar şapelinin oluşturmaktadır. Kisleçukuru Manastırı (Plan 26) ile yakın çevresinde bulunan Palamutdüzü yerleşimindeki mezar şapelleri ile, İzmir Kozludere'deki mezar şapeli (Plan 27) bu niteliklerinden dolayı Kurşunlu Manastırı'ndaki şapele oldukça benzemektedirler.

*Koimeterion** olarak adlandırılan bu mezar şapelleri, bilinen tüm Bizans manastırlarında bulunmaktadır. Bu yapılar manastır duvarlarının dışına ve yakın çevresine inşa edilirdi (Tiryaki, 2007: 179).

Büyük manastırlarda mezar şapelleri iki katlıdır. Üst katta genelde cenaze ve anma törenleri düzenlenir, alt kat ise mezarlık olarak kullanılırdı. Alt kattaki arkosoliumlar manastırdaki üst düzey keşişlere, üst kattaki arkosoliumlar ise manastırın *hegoumenos*larına ait olabilir. Büyük Lavra ve Hilandari Manastırlarına ait mezar şapellerinin altında, içine kemiklerin yerleştirildiği kripta bölümleri yer almaktadır. Kemiklerin muhafaza edildiği bu kriptalar *ossuary* olarak adlandırılmaktadır. Birçok Ortodoks Yunan manastırlarında karşımıza çıkan bu ortak gömü biçiminin erken Bizans dönemlerinden itibaren yer aldığını görüyoruz. Aynı geleneğe Azize Katharine Manastırı'nda da rastlıyoruz. 12. yüzyılın başlarına tarihlenen Kisle Çukuru Manastırı'nın mezar şapelinde de kriptaya benzer bir mekan bulunmaktadır (Tiryaki, 2007: 180).

Kurşunlu Manastır'ın mezar şapelinin alt katı, neredeyse tüm arkosoliumları kapatacak kadar kurumuş çamur ve toprakla doludur. Bu yüzden şapelin içinde bir kriptanın varlığına dair herhangi bir veri bulunamamıştır.

* Bu terim, Batchkovo Manastırı'nın kurucusu olan Grigorios Pakourian'ın mizar şapeli ve Aziz Euthymios'un içinde gömülü olduğu şapel için kullanılmıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz., Tiryaki, 2007: 179, dipnot 127.

SONUÇ

Aydın'ın Davutlar Beldesi'nde, Mykale (Dilek / Samsun) Dağı'nın Kurşunlu Tepe adı verilen mevkiinde yer alan manastır yerleşimi, 13. yüzyılda inşa edilmiş olması kuvvetle muhtemel yapılar topluluğundan oluşmaktadır. Yerleşimin Bizans döneminde hangi azize ithaf edildiği bilinmemektedir. Kurşunlu Manastır'ın mimari düzenlemesi, koinobitik bir manastır olduğunu göstermektedir.

Manastır, ortada kilisesi, yerleşimi saran çevre duvarı, yemekhanesi, keşiş hücreleri, gözetleme ve savunma amacının dışında muhtemelen yaşam alanı olarak kullanılmış olan kulesi ile, tipik bir Bizans koinobion şeması sergilemektedir. Yalnızca yemekhanenin konumu, Bizans manastırlarındaki liturjiye uygun olarak kilisenin hemen batısında değil, manastırın kuzeybatı köşesinde yer almaktadır.

Geleneksel şemaya uymayan çeşitli koinobitik manastır örnekleri vardır. Bunlardan en önemlisi, 6. yüzyılda yerleşimi olan Azize Katharina manastırı Sina Dağı'nın yamacındaki "Kutsal Çalı"yı içine alacak biçimde inşa edilen kiliseye göre düzenlenmiştir, bu yüzden de kilise, yerleşimin merkezinde bulunmamaktadır. Nehir yatağını bloke etmemesi için duvar mümkün olduğunca güneye, akıntıya paralel olacak biçimde, kuzeydoğu-güneybatı aksında inşa edilmiştir*.

Aynaroz'daki Karakallou manastırında ise yemekhane, liturjik olarak belirlenmiş geleneksel yerinden farklı bir yere inşa edilmiştir. Bunun sebebi, manastırın oldukça kısıtlı bir alan üzerine kurulmuş olmasından kaynaklanır. Kurşunlu Manastır'ın bugün görülen yapılarının dışında, ne tür bir yapının hangi konumda olduğunu bilemiyoruz. Örneklerden anlaşıldığı üzere, coğrafi koşullar mekan programında değişikliklere sebep olmakta, bu da manastırın yerleşim şemasına yansımaktadır.

Kurşunlu Manastır'ın, Anadolu'daki çok az sayıda günümüze ulaşmış diğer manastırlarla bazı ortak yönleri bulunmaktadır. Binbir Kilise ve Kapadokya bölgelerindeki 32, 39 ve 43 no.lu manastır, 44 no.lu manastır ve Antalya'daki Kisleçukuru Manastırı yemekhaneleri, Kurşunlu Manastır'daki gibi uzun dikdörtgen planlıdır. Yine Kisleçukuru Manastırı'ndaki yemekhane ve çevre duvarının dışında yer alan mezar şapeli iki katlıdır, aynı özellik Kurşunlu Manastır'da da karşımıza çıkar. Yine Antalya Bey Dağları'ndaki Palamutdüzü yerleşimi manastırı da, Kisleçukuru Manastırı gibi, çevre duvarı ile sınırlanmış yapılar topluluğu, bu

* Bu manastır için bkz., Forsyth, 1968: 3-19.

topluluğun merkezinde kilise, belli bir düzende birbirini tekrarlayan hücre dizisi (Palamutdüzü'nde yemekhane binası tanımlı değildir) ve çevre duvarının dışında bulunan mezar şapeli ile Kurşunlu Manastır'la benzer bir yerleşim planı sergiler.

Kurşunlu Manastır, büyük ihtimalle 13. yüzyılda, Laskarisler Hanedanı'nın döneminde inşa edilmiştir. Özellikle kilisede, bunu destekleyecek bazı detaylar bulunmaktadır. Apsis penceresinin üzerindeki testere frizi, apsis cephesi düzenlemesi ve duvar dokusundaki çerçevesiz teknik neredeyse bu dönemin karakteristik özelliğidir. Yapının aynı zamanda Kahve Hisar Adası 8 no.lu kilise, Sardes E kilisesi ve İkiz Ada 4 no.lu kilise ile de bu özellikler bakımından benzerlikleri bulunmaktadır ve bu yapılara da atfedilen tarih 13. yüzyıldır.

Bölge tarihi de, bu görüşü destekler niteliktedir. 1261 yılı sonrasında imparatorun Konstantinopolis'e geçmesiyle bölgedeki Bizans varlığı güçsüz düşmüş, tüm savunma çabalarına karşın 14. yüzyıla girerken neredeyse tüm Anadolu Türklerin eline geçmiştir. O halde manastır bu dönemden önce, belki de, kendisi de Manisa Dağı'nın Sosandra mevkiinde bir manastır inşa ettirip İsa'ya ithaf etmiş olan III. İoannes Vatatzes döneminde yapılmıştı.

Anadolu'da çok az manastır kalıntısı, plan şeması verecek kadar iyi durumda günümüze ulaşmıştır. Konu hakkında çok az veriye sahip olmamız, konuya yönelik algımızı da yetersiz kılmaktadır. Kurşunlu Manastır örneği, yeni bir veri sunarak konu hakkındaki bilgimize katkıda bulunmaktadır.

Ancak bir çok sorunu yalnızca yüzey araştırması ile çözmek oldukça zordur. Bu anlamda manastırda bir kazı ve konzervasyon çalışması yapılmalıdır. Ayrıca manastırın bulunduğu bölge de depremlerden çok fazla etkilenmektedir, bu nedenle burayı korumaya almak, bir an önce yapılması gereken işler arasında sayılmalıdır.

KAYNAKLAR

- Ahunbay, M., (2008), "Manastır", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, 2: 990-994.
- Akyürek, E., (2008), "Palamutdüzü: A Medieval Byzantine Village Settlement in the Bey Mountains", *Adalya*, K. Dörtlük, T. Kahya ve R. Boyraz (Ed.), Antalya, (11): 297-318.
- Angold, M., (1975), *A Byzantine Government in Exile: Government and Society Under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford University Press, Oxford.
- Angold, M., (1995), *Church and Society in Byzantium under the Comneni 1081-1261*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Angold, M., (2008), "After the Fourth Crusade: The Greek Rump States and the Recovery of Byzantium", *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, J. Shepard (Ed.), Cambridge University Press, Cambridge.
- Athanasios, (1907), "The Life of Saint Anthony", *The Paradise of the Holy Fathers*, E. A. W. Budge (Derl.), 1: 3-76.
- Avcı, C., (2003), *İslam-Bizans İlişkileri*, Klasik, İstanbul.
- Baldwin, B., (1991), "Dorotheos of Gaza", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 1: 654.
- Baldwin, B., Kazhdan, A. ve Sevckenko, N. P., (1991a), "Athanasios", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 1: 217-218.
- Baldwin, B., Kazhdan, A. ve Sevckenko, N. P., (1991b), "Basil the Great", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 1: 269-270.
- Bartusis, M. C., (1991), "Charistikion", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 1: 412-413.
- Bouras, L., (1991), "Templon", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 3: 2023-2024.
- Budge, E. A. W. (Derl.), (1907), *The Paradise of the Holy Fathers*, 2 vols., Chatto & Windus, London.
- Burridge, P., (1976), *The Development of Monastic Architecture on Mount Athos: with special reference to the Monasteries of Pantocrator and Chilandari*, Ph.D. Thesis, York University (yayımlanmamış).
- Burridge, P., (1997), "Eleventh –and Twelfth- Century Monasteries on Mt Athos and Their Architectural Development", *Work and Worship at the Theotokos Evergetis 1050-1200*, M. Mullet ve A. Kirby (Ed.), Belfast, 78-89.
- Charanis, P., (1948), "The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire", *Dumbarton Oaks Papers*, 4: 53-118.
- Charanis, P., (1971), "The Monk as an Element of Byzantine Society", *Dumbarton Oaks Papers*, 25: 61-84.
- Curcic, S., (1991a), "Naos", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 2: 1436.
- Curcic, S., (1991b), "Narthex", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 2: 1438-1439.
- Curcic, S. ve Kazhdan, A., (1991), "Pyrgos", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A.

- Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 3: 1760-1761.
- Delehaye, H., (1948), "Byzantine Monasticism", *Byzantium*, H. N. Baynes ve H. Moss (Ed.), Oxford, 136-165.
- "Dilek Yarımadası-Menderes Deltası Milli Parkının Önemi", www.dilekyarimadasi.gov.tr/dosyalar.
- Doğan, S., (2003), "Ortaçağ Manastır Sistemi: Doğu ve Batı Manastırları", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 20(2): 73-89.
- Evelyn-White, H. G., (1932a), *The Monasteries of The Wadi'n Natrun. The History of Nitria and of Scetis*, Vol. II., Arno Press, New York.
- Evelyn-White, H. G., (1932b), *The Monasteries of The Wadi'n Natrun. The Architecture and Archaeology*, Vol. III, Arno Press, New York.
- Eyice, S., (1971), *Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman Çevresindeki Arkeolojik İncelemeler*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Forsyth, G. H., (1968), "The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai: The Church and Fortress of Justinian", *Dumbarton Oaks Papers*, 22: 3-19.
- Foss, C., (1976), *Byzantine and Turkish Sardis*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts-London.
- Galatariotou, C., (1987), "Byzantine Ktetorika Typika: A Comparative Study", *Revue des Etudes Byzantines*, 45: 77-138.
- Goehring, J. E., (1999), *Ascetics, Society and the Desert. Studies in Early Egyptian Monasticism*, Harrisburg.
- Gökbel, A. ve Şölen, H., (1936), *Aydın İli Tarihi: Eski Zamanlardan Yunan İşgaline Kadar I*, Ahmed İhsan Basımevi, Aydın.
- Gün, İ. ve Özdemir, A., (1943), *Söke Tarihi ve Coğrafyası I*, C.H.P. Basımevi, Aydın.
- Hollingsworth, P. A. ve Cutler, A., (1991), "Iconoclasm", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 2: 975-977.
- Janin, R., (1975), *Les Eglises et les Monasteres des Grands Centres Byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galesios, Trebizonde, Athenes, Thessalonique)*, Institut Français d'Etudes Byzantines, Paris.
- Johnson, M. J., (1991), "Bema", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 1:281.
- Johnson, M. J. ve Talbot, A. M., (1991), "Monastery", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 2: 1391-1392.
- Jordan, R. (Çev.), (2000a), "Pantokrator: Typikon of Emperor John II Komnenos for the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople", *Byzantine Monastic Foundation Documents*, J. Thomas ve A. C. Hero (Ed.), Dumbarton Oaks Studies XXXV, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C., 2: 476-478.
- Jordan, R. (Çev.), (2000b), "Evergetis: Typikon of Timothy for the Monastery of the Mother of God Evergetis", *Byzantine Monastic Foundation Documents*, J. Thomas ve A. C. Hero (Ed.), Dumbarton Oaks Studies XXXV, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C., 2: 454-506.
- Judge, E. A., (1977), "The Early Use of Monachos for 'Monk' and the Origins of

- Monasticism”, *Jahrbuch für Antike und Christentum*, 20: 72-89.
- Kazhdan, A., (1991a), “Pachomian Monasteries”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 3: 1549.
- Kazhdan, A., (1991b), “Alexander the Akoimetos”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 1: 59.
- Kazhdan, A. ve Epstein, A. W., (1990), *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London.
- Kazhdan, A. ve Johnson, M. J., (1991), “Trapeza”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 3: 2109.
- Kısa, L., (1960), *Aydın Tarihi ve Coğrafyası*, Coşkun Matbaası, Aydın.
- Kirby, A. ve Mercangöz, Z., (1997), “The Monasteries of Mt. Latros and Their Architectural Development”, *Work and Worship at the Theotokos Evergetis, 1050-1200*, M. Mullet ve A. Kirby (Ed.), Belfast, 51-77.
- Koch, G., (2007), *Erken Hıristiyan Sanatı*, (Çev. A. Aydın), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Krautheimer, R., (1965), *Early Christian and Byzantine Architecture*, Penguin Books, Great Britain.
- Lampe, G. W. H. (Ed.), (2007a), “Monē”, *A Patristic Greek Lexicon*, 880.
- Lampe, G. W. H. (Ed.), (2007b), “Monazō”, *A Patristic Greek Lexicon*, 876-877.
- Lampe, G. W. H. (Ed.), (2007c), “Erēmos”, *A Patristic Greek Lexicon*, 548.
- Lampe, G. W. H. (Ed.), (2007d), “Askētērion”, *A Patristic Greek Lexicon*, 244.
- Lampe, G. W. H. (Ed.), (2007e), “Lavra”, *A Patristic Greek Lexicon*, 794.
- Lampe, G. W. H. (Ed.), (2007f), “Koinos”, *A Patristic Greek Lexicon*, 761-762.
- Lampe, G. W. H. (Ed.), (2007g), “Bios”, *A Patristic Greek Lexicon*, 297.
- Lampe, G. W. H. (Ed.), (2007h), “Koinobion”, *A Patristic Greek Lexicon*, 760.
- Lampe, G. W. H. (Ed.), (2007ı), “Koinonia”, *A Patristic Greek Lexicon*, 762-764.
- Lohmann, H., (2006), “Survey of Mykale (Dilek Dağları) 3rd Campaign: The Discovery of the Arhaic Panionion”, *23. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 30 Mayıs-3 Haziran 2005 (Antalya), K. Olşen, F. Bayram ve A. Özme (yay. haz.), Ankara, 241-252.
- Mango, C., (2008), *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, (Çev. G. Çağalı Güven), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Mango, C. ve Sevcenko, I., (1973), “Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara”, *Dumbarton Oaks Papers*, 27: 235-277.
- Meinardus, O., (1989), *Monk and Monasteries of the Egyptian Deserts*, American University Press, Cairo.
- Mercangöz, Z., (1985), *Batı Anadolu’da Geç Dönem Bizans Mimarisi: Laskarisler Dönemi Mimarisi*, Doktora Tezi, H. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış).
- Mercangöz, Z., (1998), “İzmir ve Çevresi Bizans Yapıları; Kurşunlu Manastır”, *II. Uluslararası İzmir Sempozyumu: Tebliğler*, N. Ülker (Haz.), İzmir, 31-56.
- Mercangöz, Z., (2001), “Kuşadası’nın Kültür Mirasında İki Bizans Kalıntısı: Kurşunlu

- Manastır ve Kadı Kalesi”, *Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu*, 23-26 Şubat 2000, İzmir, 139-147.
- Miller, T. (Çev.), (2000a), “Theodore Studites: Testament of Theodore the Studite for the Monastery of St. John Stoudios in Constantinople”, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, J. Thomas ve A. C. Hero (Ed.), Dumbarton Oaks Studies XXXV, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C., 1: 67-83.
- Miller, T. (Çev.), (2000b), “Stoudios: Rule of the Monastery of St. John Stoudios in Constantinople”, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, J. Thomas ve A. C. Hero (Ed.), Dumbarton Oaks Studies XXXV, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C., 1: 84-119.
- Morris, R., (1995), *Monks and Laymen in Byzantium, 843-1118*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Mylonas, P. M., (1987), “La trapeza de la Grande Lavra au Mont Athos”, *Cahiers Archeologiques*, (35): 143-157.
- Ostrogorsky, G., (1981), *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. F. Işıltan), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Ousterhout, R., (2005), *A Byzantine Settlement in Cappadocia*, Dumbarton Oaks Studies XLII, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C.
- Papageorgiou, A., (1982), “The Nartex of the Churches of the Middle Byzantine Period in Cyprus”, *Rayonnement Grec Hommages a Charles Delvoye*, Brussels, 437-448.
- Patrich, J., (1995), *Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries*, Dumbarton Oaks Studies XXXII, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D. C.
- Peschlow, U., (2005), “Bizans Dönemi’nde Latmos Bölgesi”, *Latmos’ta Bir Karia Kenti: Herakleia. Şehir ve Çevresi*, A. Peschlow-Bindokat (Ed.), Homer Kitabevi, İstanbul, 161-202.
- Popovic, S., (1997), “The Architectural Iconography of the Late Byzantine Monastery”, *Canadian Institute of Balkan Studies*, Toronto, 3-21.
- Popovic, S., (1998), “The Trapeza in the Cenobitic Monasteries: Architectural and Spiritual Contexts”, *Dumbarton Oaks Papers*, 52: 281-303.
- Ramsay, W. M., (1890), *The Historical Geography of Asia Minor*, John Murray, London.
- Ramsay, W. M. ve Bell, G. L., (1909), *The Thousand and One Churches*, Hodder and Stoughton, London.
- Rice, D. T., (1962), *The Byzantines: Ancient Peoples and Places*, Thames and Hudson, London.
- Sevin, V., (2001), *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Schminck, A., (1991), “Canon Law”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 1: 372-374.
- Taft, R. F., Loerke, W. ve Johnson, M. J., (1991), “Pastophoria”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 3: 1594.
- Talbot, A. M., (1991a), “Asceticism”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 1: 203-204.
- Talbot, A. M., (1991b), “Kellia”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.),

- Oxford University Press, New York-Oxford, 2: 1119-1120.
- Talbot, A. M., (1991c), “Koinobion”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 2: 1136.
- Talbot, A. M., (1991d), “Dalmatou Monastery”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 1: 579.
- Talbot, A. M., (1991e), “Typikon, Monastic”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 3: 2132.
- Talbot, A. M., (1991f), “Olympos, Mount”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 3: 1525.
- Talbot, A. M., (1991g), “Galesios, Mount”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 2: 817.
- Talbot, A. M., (1991h), “Idiorrhythmic Monasticism”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 2: 981-982.
- Talbot, A. M. ve Kazhdan, A., (1991a), “Lavra”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 2: 1190.
- Talbot, A. M. ve Kazhdan, A., (1991b), “Hegoumenos”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 2: 907-908.
- Talbot, A. M. ve Taft, R. F., (1991), “Akoimatoi, Monastery of”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 1: 46.
- Talbot, A. M. ve Wharton, A. J., (1991), “Latros”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 2: 1188-1189.
- Talbot, A. M., (1999), “Bizans Manastır Sistemine Giriş” (Çev. Ö. Arıkan), *Cogito*, (17): 161-176.
- Texier, C., (2002), *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, 3 cilt, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara.
- Thierry, N., (1975), “L’art Monumental Byzantin en Asie Mineure du XI siecle au XIV”, *Dumbarton Oaks Papers*, 29: 73-111.
- Thomas, J. P., (1987), *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C.
- Thomas, J. ve Hero, A. C. (Ed.), (2000), *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 5 vols., Dumbarton Oaks Studies XXXV, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C.
- Timbie, J. A., (1991), “Makarios the Great”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 2: 1271.
- Timbie, J. A. ve Cutler, A., (1991), “Desert”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 1: 613.
- Timbie, J. A. ve Kazhdan, A., (1991), “Antony the Great”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 1: 125-126.
- Tiryaki, A., (2007), *Kisleçukuru Manastırı, Antalya'nın Doyran Beldesi'nde Bir Ortaçağ Yapı Topluluğu*, Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış).
- Tomaschek, W., (1891), *Zur Historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter*, Wien.
- Trilling, J. ve Kazhdan, A., (1991), “Pachomios”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A.

Kazhdan vd. (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford, 3: 1549-1550.

Tulunay, E. T., (2007), “Nif (Olympos) Dağı Araştırma Projesi: 2005 Yılı Yüzey Araştırması”, *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 29 Mayıs-2 Haziran 2006 (Çanakkale), Ankara, 351-362.

Vocotopoulos, P. L., (1981), “The Role of Constantinopolitan Architecture during the Middle and Late Byzantine Period”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 31(2): 551-573.

Vryonis, S., (1967), *Byzantium and Europe*, Thames and Hudson, London.

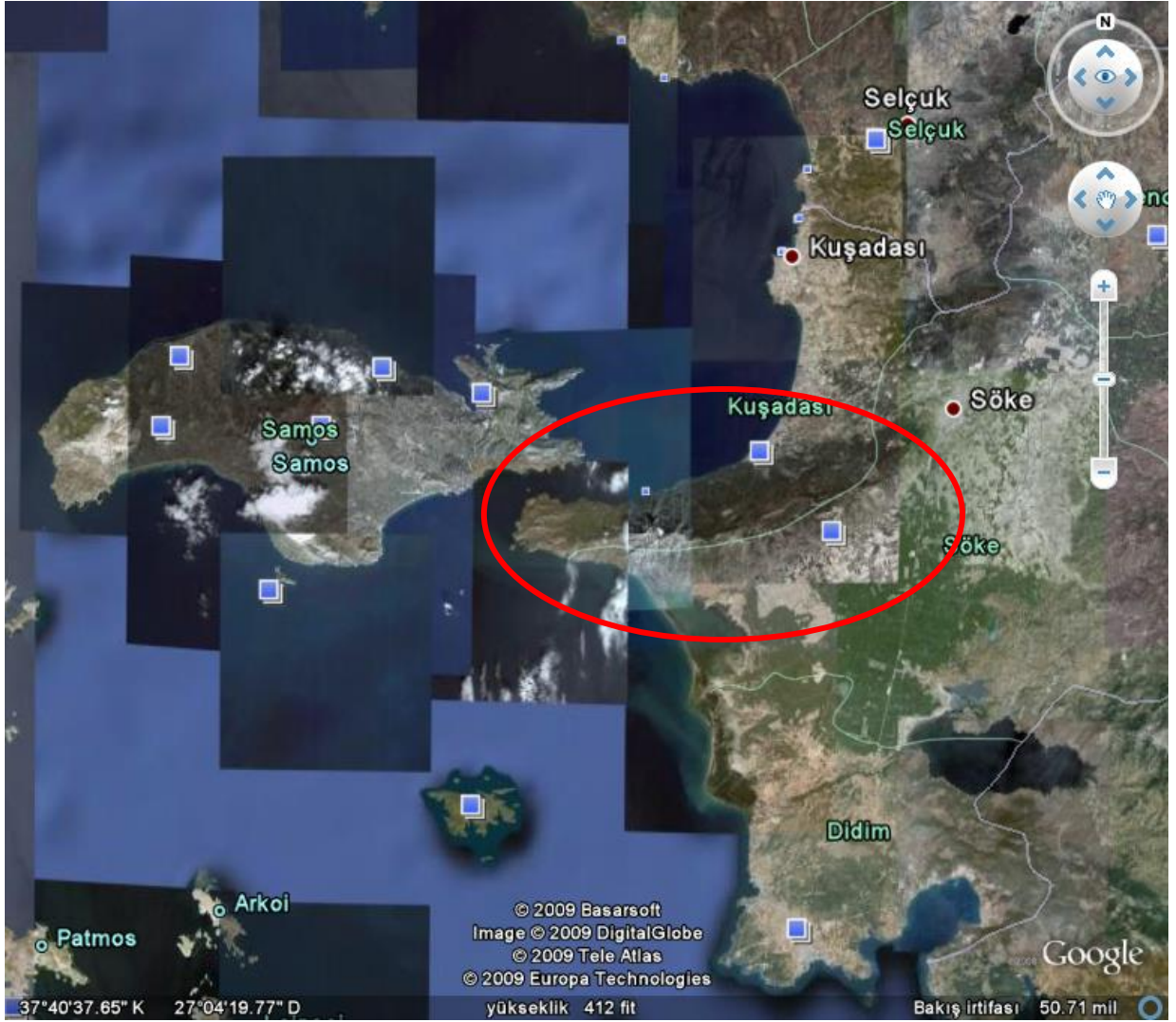
Walters, C. C., (1974), *Monastic Archaeology in Egypt*, Warminster.

Watterson, B., (1988), *Coptic Egypt*, Scottish Academic Press, Edinburgh.

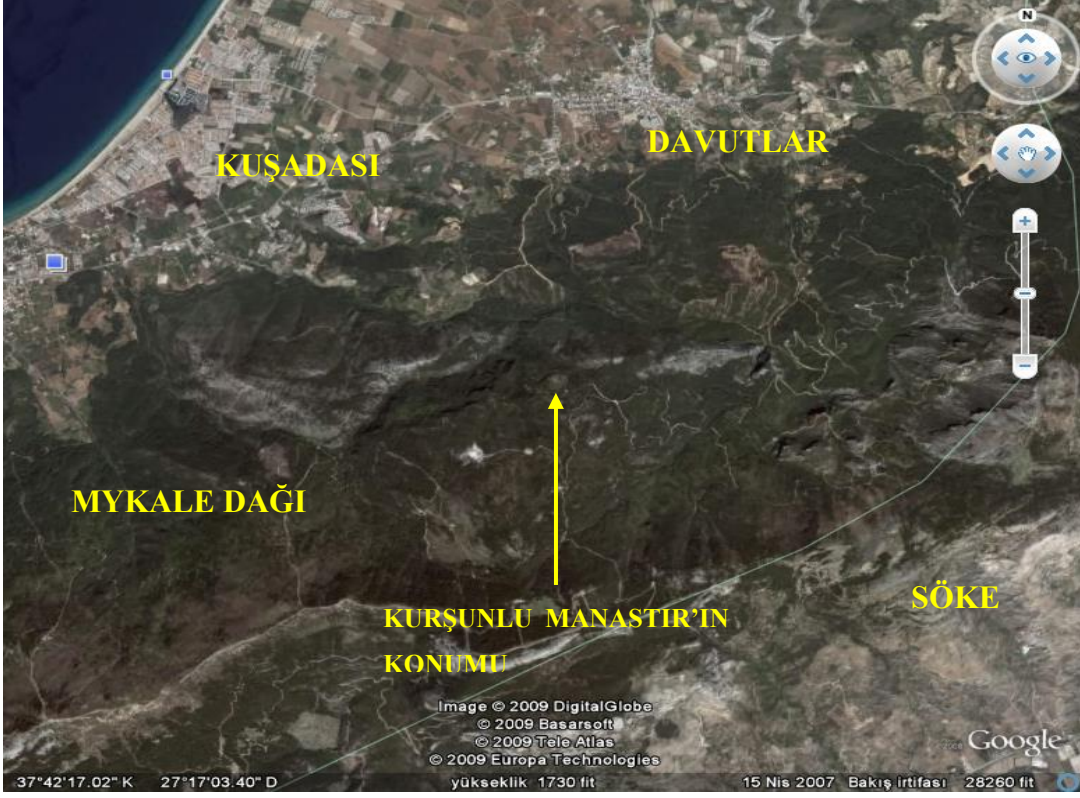
Wiegand, T., (1913), *Der Latmos (Milet III:1)*, Berlin.

Wiegand, T. ve Schrader, H., (1904), *Priene: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898*, Georg Reimer, Berlin.

ŞEKİLLER



Şekil 1 - Dilek Yarımadası ve Mykale (Dilek / Samsun) Dağı (Google Earth)



Şekil 2 - Mykale Dağı kuzeydoğu bölümü ve Kurşunlu Manastır'ın Konumu (Google Earth)



Şekil 3 - Mykale Dağı kuzey yamacı ve Kurşunlu Manastır'ın konumu (Google Earth)



Şekil 4 - Güney çevre duvarı, güneydoğudan görünüm



Şekil 5 - Güney çevre duvarı, batı bölümü



Şekil 6 - Kuzey çevre duvarı, doğu bölümü



Şekil 7 - Kuzey çevre duvarı, aynı zamanda yemekhane duvarı olan batı bölümü



Şekil 8 - Kuzeydoğu çevre duvarı



Şekil 9 - Doğu çevre duvarı, dışarıdan görünüm



Şekil 10 - Doğu çevre duvarı, dışarıdan görünüm



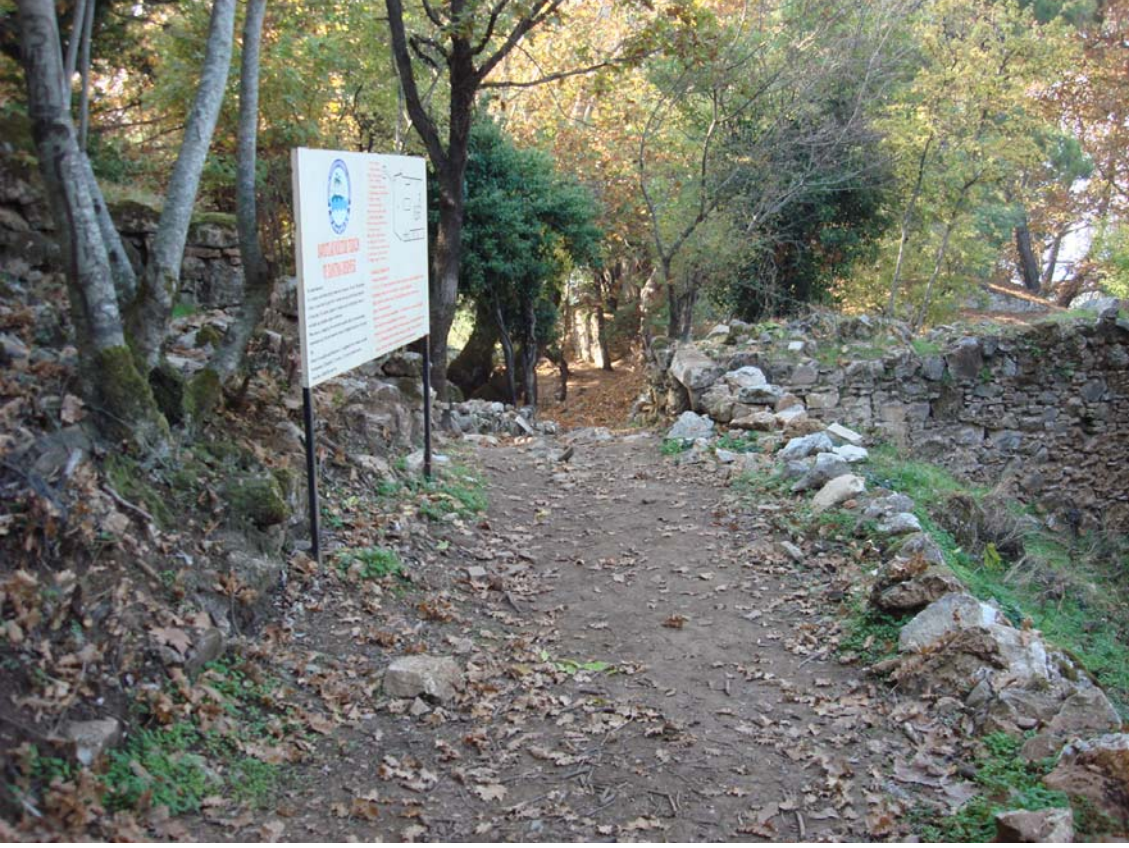
Şekil 11 - Doğu çevre duvarı, güney çevre duvarıyla birleşen bölümü



Şekil 12 - Batı çevre duvarı, kuzey tarafı, yemekhanenin batı duvarı ile ortak bölümü



Şekil 13 - Doğu çevre duvarındaki açıklık, içeriden görünüm



Şekil 14 - Doğu çevre duvarı, manastırın bugünkü girişi, dışarıdan görünüm



Şekil 15 - Manastırın bugünkü girişi, içeriden görünüm



Şekil 16 - Kuzey çevre duvarı, batı bölümü, aynı zamanda yemekhanenin de kuzey duvarı



Şekil 17 - Kuzey duvarındaki birinci duvar payandası



Şekil 18 - Kuzey çevre duvarındaki birinci duvar payandası, detay



Şekil 19 - Kuzey çevre duvarındaki ikinci duvar payandası



Şekil 20 - Kuzey çevre duvarındaki üçüncü duvar payandası



Şekil 21 - Kuzey çevre duvarındaki dördüncü duvar payandası



Şekil 22 - Kuzey çevre duvarı önündeki ikinci kademe alçak duvar (set)



Şekil 23 - Kuzey çevre duvarı, dış duvarın yıkık olduğu bölüm



Şekil 24 - 3, 9 ve 10 no.lu mekanların kuzeydeki ortak duvarı



Şekil 25 – 3 no.lu mekan, iç duvarın yemekhanenin doğu duvarıyla birleşen kısmı



Şekil 26 - Kuzey duvarı, detay



Şekil 27 - Doğu çevre duvarı, detay



Şekil 28 - Güney çevre duvarı, kuzeye kıvrılan bölüm



Şekil 29 - Güney çevre duvarı, detay



Şekil 30 - Güney çevre duvarı, içten görünüm



Şekil 31 - Batı çevre duvarı, aynı zamanda yemekhanenin batı duvarı, detay



Şekil 32 - "Kurşunlu Manastır" kilisesi (katholikon)



Şekil 33 - Naos, batıdaki büyük kemer



Şekil 34 - Naos, batıdan görünüm



Şekil 35 – Kilise, yüksek kasnaklı kubbe, kuzeyden görünüm



Şekil 36 - Naos, kuzeybatıdaki pandantif



Şekil 37 - Naos, kuzey duvarı, sivri kemerler ve duvar payesi



Şekil 38 - Naos, kuzey duvarı, duvar payesinin hatıl yuvaları



Şekil 39 - Naos, kuzey duvarı, pencere



Şekil 40 - Naos, kuzey duvarı, yuvarlak kemerli giriş



Şekil 41 - Naos, kuzey duvarı, kırık küp



Şekil 42 - Naos, kuzey duvarı, kırık küp



Şekil 43 - Naos, batı duvarı, kırık küp



Şekil 44 - Kilise, kuzey duvarı



Şekil 45 - Kilise, kuzey duvarı, özgün doku



Şekil 46 - Kilise, kuzey duvarı, yıkılan bölüm



Şekil 47 - Kilise, kuzey duvarı, yıkılan bölüm



Şekil 48 - Kilise, kuzey duvarı, kapatılan kemerli açıklık



Şekil 49 – Batı giriş mekanı, kuzey duvarı, kapatılan kemerli açıklık



Şekil 50 - Kilise, kuzey duvarı, yuvarlak kemerli pencereler



Şekil 51 - Kilise, kuzeydoğu köşesi, detay



Şekil 52 - Naos, doğudaki iki paye



Şekil 53 - Kilise, kuzeydoğudaki paye



Şekil 54 - Kilise, kuzeydoğudaki paye, detay



Şekil 55 - Kilise, güneydoğudaki paye



Şekil 56 - Kilise, güneydoğudaki paye, detay



Şekil 57 - Kilise, doğudaki iki payenin üzerine oturan kemer, gergi veahşap hatıl yuvaları



Şekil 58 - Kilise, güneydoğudaki paye, ahşap hatıl yuvaları



Şekil 59 - Kilise, kuzeydoğudaki paye, ahşap hatıl yuvaları



Şekil 60 - Kilise, doğudaki iki paye üzerine oturan kemer, alçı süsleme



Şekil 61 - Kilise, apsis cephesi



Şekil 62 - Kilise, apsis cephesi, kuzeydoğu köşesi



Şekil 63 - Kilise, apsis cephesi, kuzeydeki pencere, üzerinde testere dişli motif



Şekil 64 - Kilise, apsis cephesi, kuzeydeki pencere, detay



Şekil 65 - Kilise, apsis cephesi, ana apsisteki üçlü pencere düzeni



Şekil 66 - Kilise, apsis cephesi önündeki kaçak kazı çukuru



Şekil 67 - Kilise, apsis cephesi, güneydoğu köşesi



Şekil 68 - Kilise, apsis cephesi, üst kısım



Şekil 69 - Naos, güney duvarı, sivri kemerler ve duvar payesi



Şekil 70 - Naos, güney duvarındaki giriş



Şekil 71 - Kilise, güney duvarı, doğu tarafı



Şekil 72 - Kilise, güney cephesi, özgün duvar dokusu



Şekil 73 - Kilise, güney cephesi, batı tarafındaki özgün duvar dokusu



Şekil 74 - Kilise, güney cephesi, batı taraftaki içten kapalı pencere



Şekil 75 - Kilise, güney cephesi, batı tarafı



Şekil 76 - Kilise, kubbenin üstündeki basık külah



Şekil 77 - Kilise, kubbe kasnağı, doğuya bakan pencere



Şekil 78 – Kilise, kubbe kasağı, güneye bakan pencere



Şekil 79 - Kilise, kubbe kasağı, kuzeye bakan pencere



Şekil 70 - Kilise, batı giriş mekanı tonozu



Şekil 71 - Kilise, kubbedeki alçı süslemeler



Şekil 72 - Kilise, kubbedeki alçı süslemeler



Şekil 73 - Kilise, pandantifteki fresko



Şekil 74 - Kilise, pandantifteki sıva katmanları



Şekil 75 - Kilise, naosun batısındaki büyük sivri kemer



Şekil 76 - Kilise, bema, apsisten görünüşü



Şekil 77 - Kilise, bema ile prothesis arasındaki kemer



Şekil 78 - Kilise, apsis tonozu



Şekil 89 - Kilise, prothesisteki pencere



Şekil 90 - Kilise, diakonikondaki pencere



Şekil 91 - Kilise, prothesisteki beşik tonoz



Şekil 92 - Kilise, diakonikondaki beşik tonoz



Şekil 93 - Kilise, batı giriş mekanı, zemindeki toprak ve moloz yığı



Şekil 94 - Kilise, batı giriş mekanı, kuzey duvarındaki silme ve takviye kemerleri



Şekil 95 - Kilise, batı giriş mekanı, kuzey duvarındaki çapraz tonoz kalıntısı



Şekil 96 - Kilise, naosa açılan büyük sivri kemer ve üst yüzeyi



Şekil 97 - Kilise, batı giriş mekanı, kuzey duvarı ve üzerindeki hatıl delikleri



Şekil 98 - Kilise, batı giriş mekanı, güney duvarı



Şekil 99 - Kilise, batı giriş mekanı, güney duvardaki tonoz başlangıcı



Şekil 100 - Kilise, naosa açılan büyük sivri kemer



Şekil 101 - Kilise, batı duvarı ve ana giriş



Şekil 102 - Kilise, batı duvarı, detay



Şekil 103 - Kilise, batı duvarı, özgün duvar dokusu



Şekil 104 - Kilise, kuzey duvarı, detay



Şekil 105 - Kilise, güney paye, detay



Şekil 106 - Kilise, güney duvar payesi



Şekil 107 - Kule, kuzeybatıdan genel görünüm



Şekil 108 - Kule, giriş platformu, güneyden görünüm



Şekil 109 - Kule, platforma çıkan rampa, kuzeydoğudan görünüm



Şekil 110 - Kule, platforma çıkan rampa, kuzeyden görünüm



Şekil 111 - Kule, zemin kat girişi



Şekil 112 - Kule, zemin kat, kuzey duvarındaki nişler ve hatıl yuvaları



Şekil 113 - Kule, zemin kat, batı duvarı



Şekil 114 - Kule, zemin kat, batı duvarındaki niş



Şekil 115 - Kule, zemin kat, doğu duvarı



Şekil 116 - Kule, giriş duvarı, içeriden



Şekil 117 - Kule, güney duvarı, batı taraftaki mazgal pencereler



Şekil 118 - Kule, güney duvarı, doğu taraftaki mazgal pencereler



Şekil 119 - Kule, doğu duvarı, içeriden görünüm



Şekil 120 - Kule, kuzey duvarı, doğu tarafı, içeriden görünüm



Şekil 121 - Kule, kuzey duvarı, batı tarafı, içeriden görünüm



Şekil 122 - Kule, kuzey duvarı, içeriden görünüm



Şekil 123 - Kule, batı duvarı, üstteki mazgal pencere, içeriden görünüm



Şekil 124 - Kule, batı duvarı, içeriden görünüm



Şekil 125 - Kule, platformla birleştiği yerdeki set ve kanal



Şekil 126 - Kule, alttaki ahşap hatlı izi



Şekil 127 - Kule, kuzey duvarı, üstteki tonoz başlangıcı



Şekil 128 - Kule, üstteki ahşap hatıl izi, içeriden



Şekil 129 - Kule, kuzey duvarı, ahşap hatıl yuvaları



Şekil 7930 - Trapeza, batıdan genel görünüm



Şekil 131 - Trapeza, batı duvarı, yapı girişi



Şekil 132 - Trapeza, güney duvarı, kat izi



Şekil 133 - Trapeza, kuzey duvarı, kat izi



Şekil 134 - Trapeza, batı duvarı, kat izi



Şekil 135 - Trapeza, kuzey duvarı, pencere ve giriş yuvaları



Şekil 136 - Trapeza, kuzey duvarı, pencereler ve giriş yuvaları



Şekil 137 - Trapeza, güney duvarı, pencere, giriş yuvaları ve hatıl delikleri



Şekil 138 - Trapeza, güney duvarı, pencere ve giriş yuvaları



Şekil 139 - Trapeza, batı duvarı, mazgal pencere



Şekil 140 - Trapeza, batı duvarı, beşik tonoz izi



Şekil 141 - Trapeza, girişin önünden devam eden batı duvarı



Şekil 142 - Trapeza, duvar dokusu, içeriden görünüm



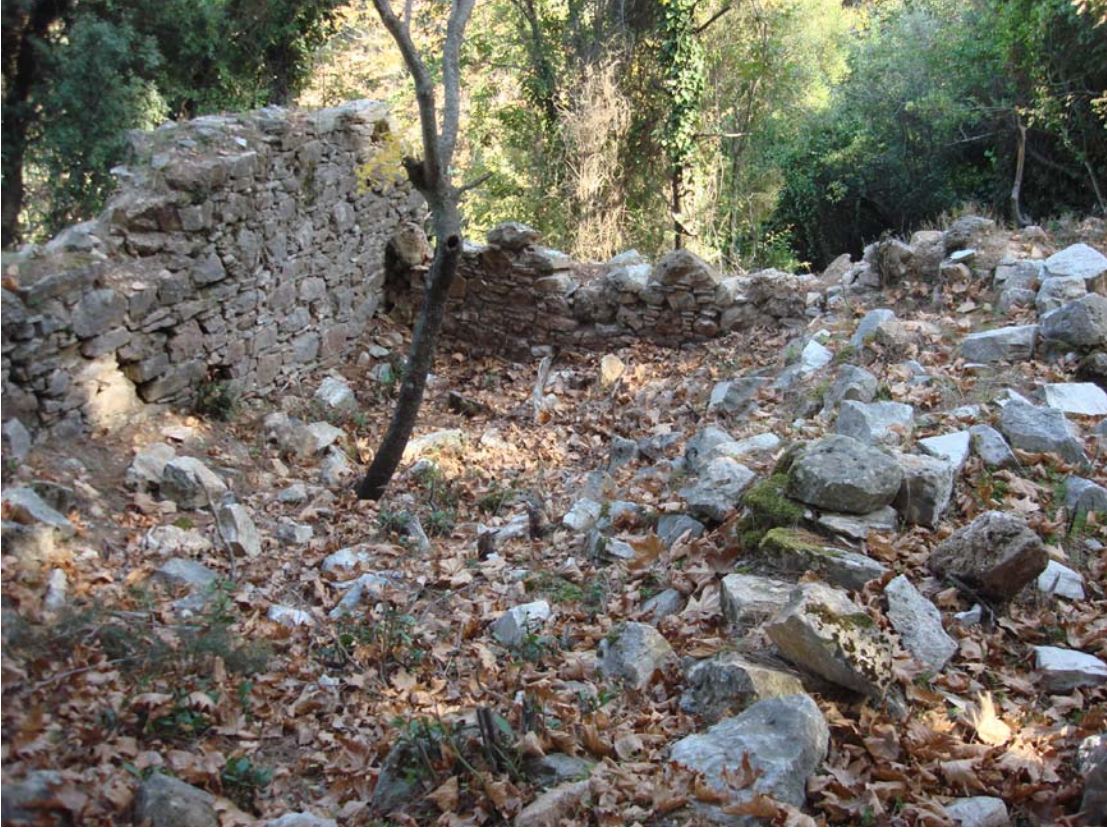
Şekil 143 - 3 no.lu mekan, doğudan görünüm



Şekil 144 - 3 no.lu yapı, güneybatıdan görünüm



Şekil 145 - Güney çevre duvarındaki beşik tonoz izi



Şekil 146 - 5 no.lu hücre, güneybatıdan görünüm



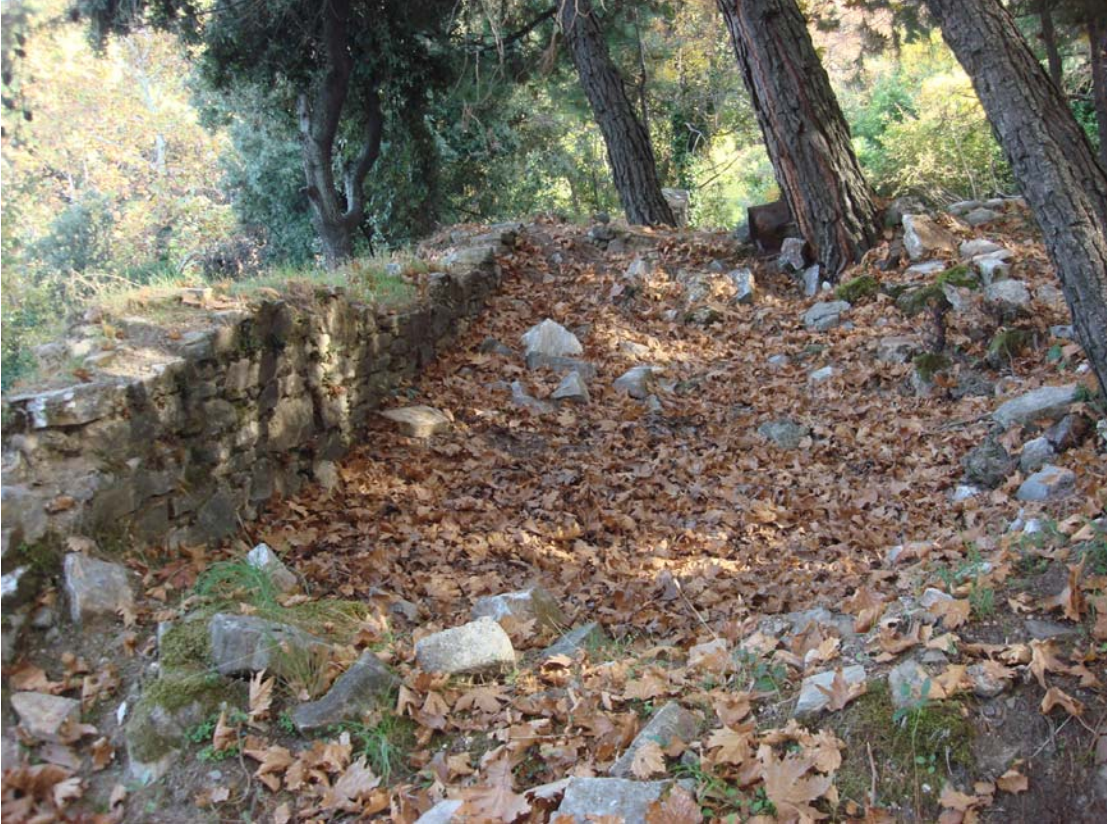
Şekil 147 - 5 no.lu hücre, batıdan görünüm



Şekil 148 - 6 no.lu hücre, güneybatıdan görünüm



Şekil 149 - 6 no.lu hücre, kuzey duvarı, güneyden görünüm



Şekil 150 - 7 no.lu hücre, batıdan görünüm



Şekil 151 - 7 no.lu hücre, kuzey duvarı, güneydoğudan görünüm



Şekil 152 - 8 no.lu hücre, güneybatıdan görünüm



Şekil 153 - 8 no.lu hücre, kuzeydoğudan görünüm



Şekil 154 - 9 no.lu hücre, güneybatıdan görünüm



Şekil 155 - 9 no.lu hücre, güneydoğudan görünüm



Şekil 156 - 10 no.lu hücre, batıdan görünüm



Şekil 157 - 10 no.lu hücre, güneyden görünüm



Şekil 158 - Batı hücrelerinin ortak duvarı, batıdan görünüm



Şekil 159 - 11. no.lu hücre, güneydoğudan görünüm



Şekil 160 - 11 no.lu hücre, güneyden görünüm



Şekil 161 - 12 no.lu hücre, güneydoğudan görünüm



Şekil 162 - 13 no.lu hücre, kuzeydoğudan görünüm



Şekil 163 - 13 no.lu hücre, doğudan görünüm



Şekil 164 - 14 no.lu hücre, batı duvarı, batıdan görünüm



Şekil 165 - 15 no.lu hücre, batı duvarı, batıdan görünüm



Şekil 166 - 16 no.lu hücre, kuzeydoğudan görünüm



Şekil 167 - 17 no.lu hücre, kuzeydoğudan görünüm



Şekil 168 - 17 no.lu hücre, kuzeybatıdan görünüm



Şekil 169 - 18 no.lu hücre, kuzeyden görünüm



Şekil 170 - 18 no.lu hücre, kuzeydoğudan görünüm



Şekil 171 - 19. no.lu hücre, kuzeyden görünüm



Şekil 172 - 19 no.lu hücre, kuzeybatıdan görünüm



Şekil 173 - Mezar şapeli, batıdan genel görünüm



Şekil 174 - Mezar şapeli, apsis, güneydoğudan görünüm



Şekil 175 - Mezar şapeli, apsis, kuzeydoğudan görünüm



Şekil 176 - Mezar şapeli, üst kat, kuzeydoğudan görünüm



Şekil 177 - Mezar şapeli, üst kat, kuzeyden görünüm



Şekil 178 - Mezar şapeli, güney duvarı



Şekil 179 - Mezar şapeli, batı duvarı, alt kat girişi



Şekil 180 - Mezar şapeli, alt kat, batıdan genel görünüm



Şekil 181 - Mezar şapeli, alt kat kuzey duvarı, batıdan birinci mezar nişi



Şekil 182 - Mezar şapeli, alt kat kuzey duvarı, batıdan ikinci mezar nişi



Şekil 183 - Mezar şapeli, alt kat kuzey duvarı, batıdan üçüncü mezar nişi



Şekil 184 - Mezar şapeli, alt kat kuzey duvarı, batıdan dördüncü mezar nişi



Şekil 185 - Mezar şapeli, alt kat güney duvarı, nişin iç duvarındaki pencere



Şekil 186 - Mezar şapeli, alt kat güney duvarı, batıdan birinci mezar nişi



Şekil 187 - Mezar şapeli, alt kat güney duvarı, batıdan ikinci mezar nişi



Şekil 188 - Mezar şapeli, alt kat güney duvarı, batıdan üçüncü mezar nişi



Şekil 189 - Mezar şapeli, alt kat güney duvarı, batıdan dördüncü mezar nişi



Şekil 190 - Mezar şapeli, güney duvarı, batıdan birinci mezar nişinin penceresi



Şekil 191 - Mezar şapeli, alt kat kuzey duvarı, ahşap giriş yuvaları



Şekil 192 - Mezar şapeli, alt kat kuzey duvarı, ahşap giriş yuvaları



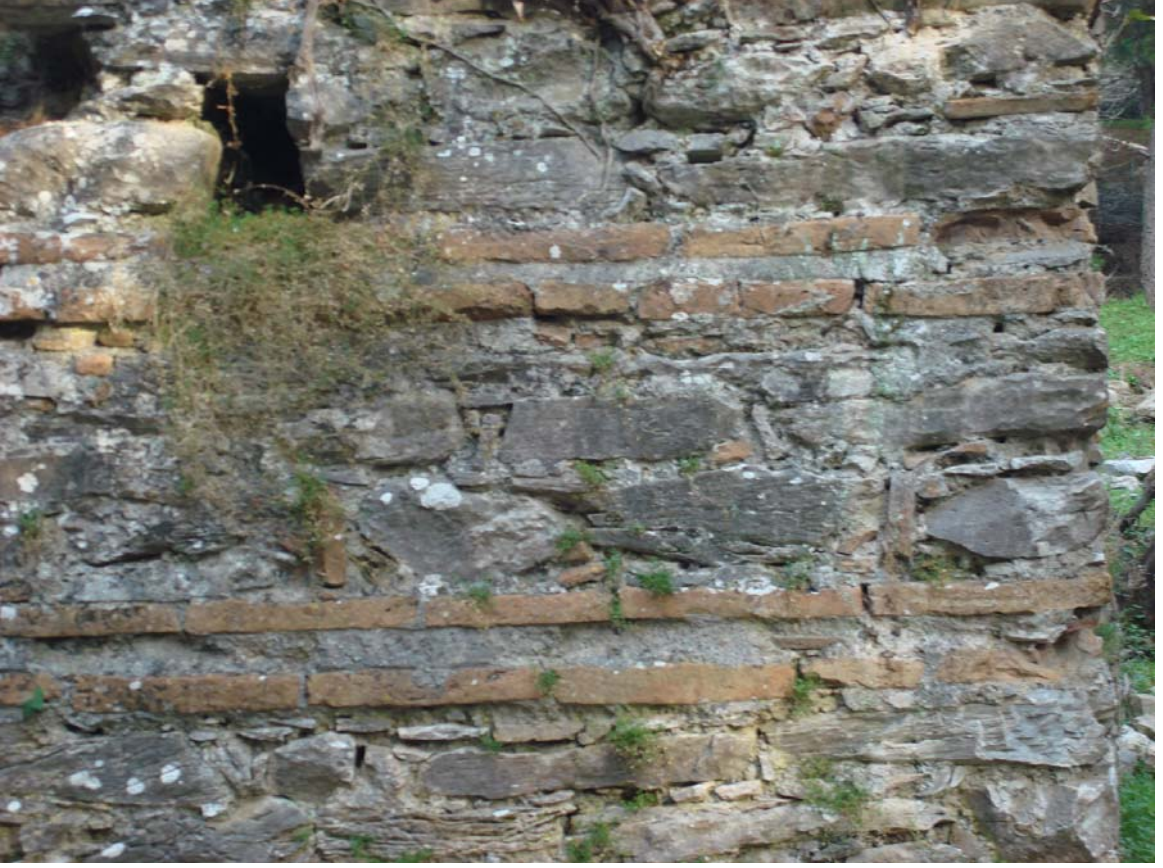
Şekil 193 - Mezar şapeli, alt kat, apsis



Şekil 194 - Mezar şapeli, giriş cephesi

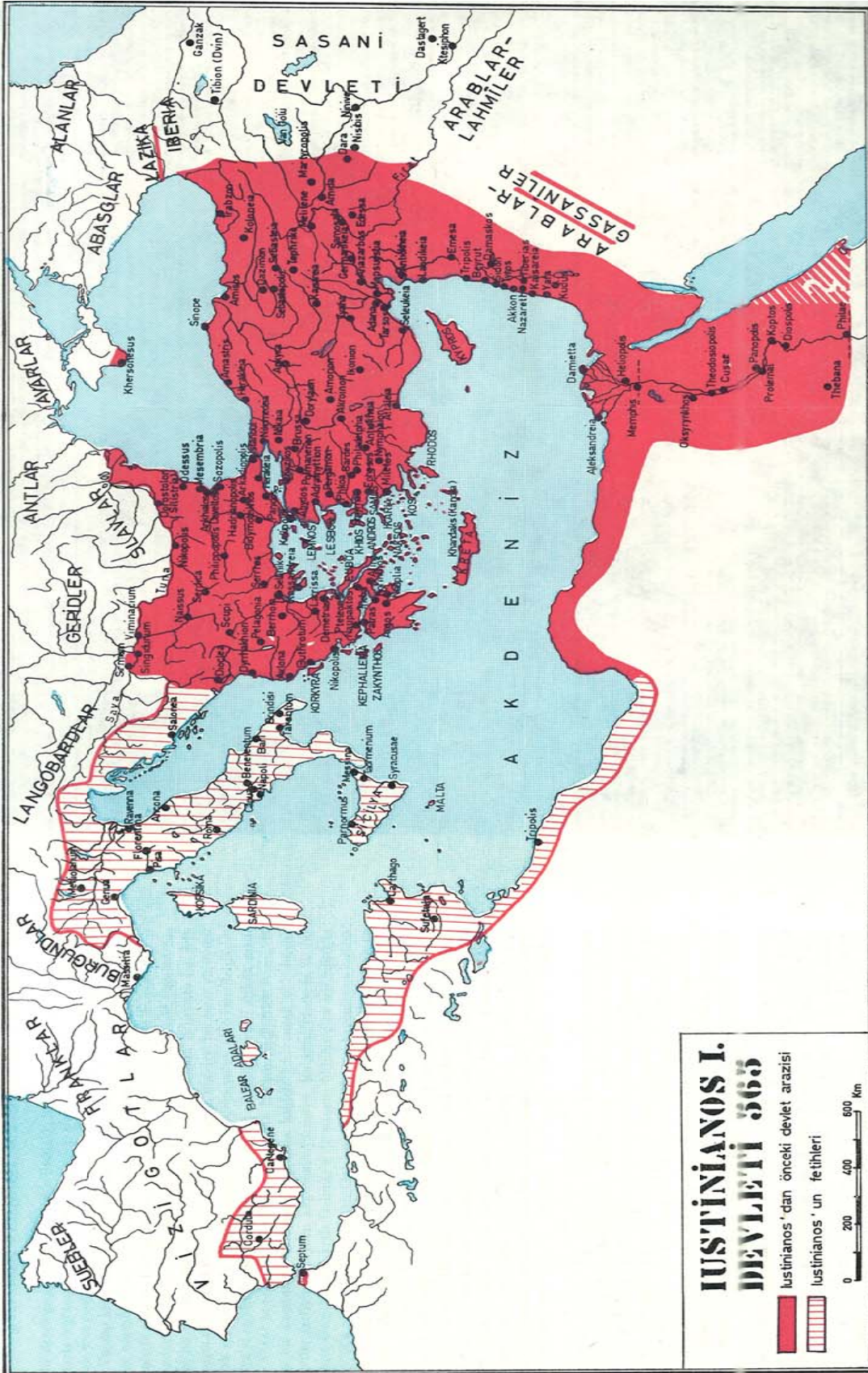


Şekil 195 - Mezar şapeli, üst kat apsis duvarı

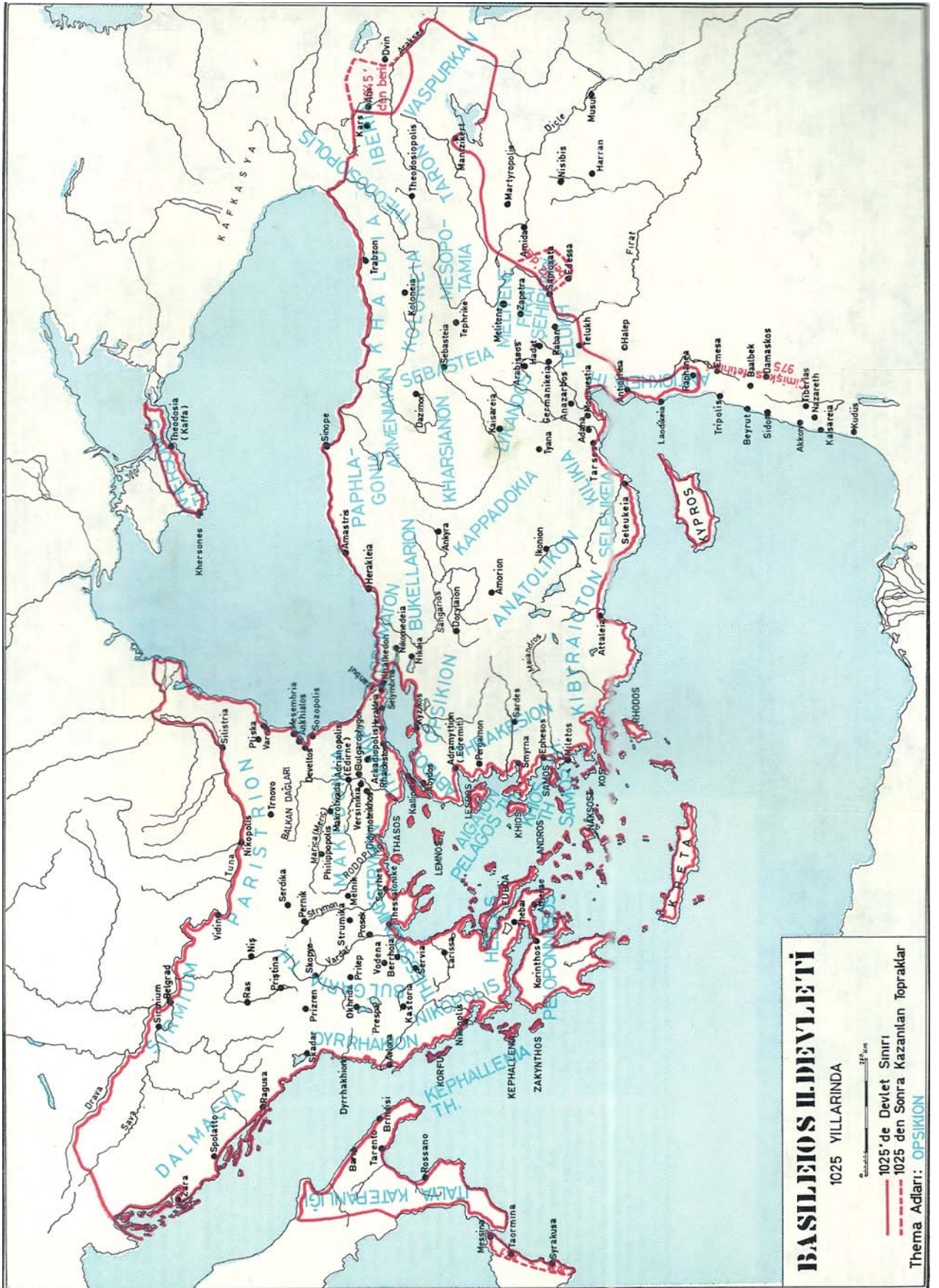


Şekil 196 - Mezar şapeli, güney duvarı, detay

HARİTALAR

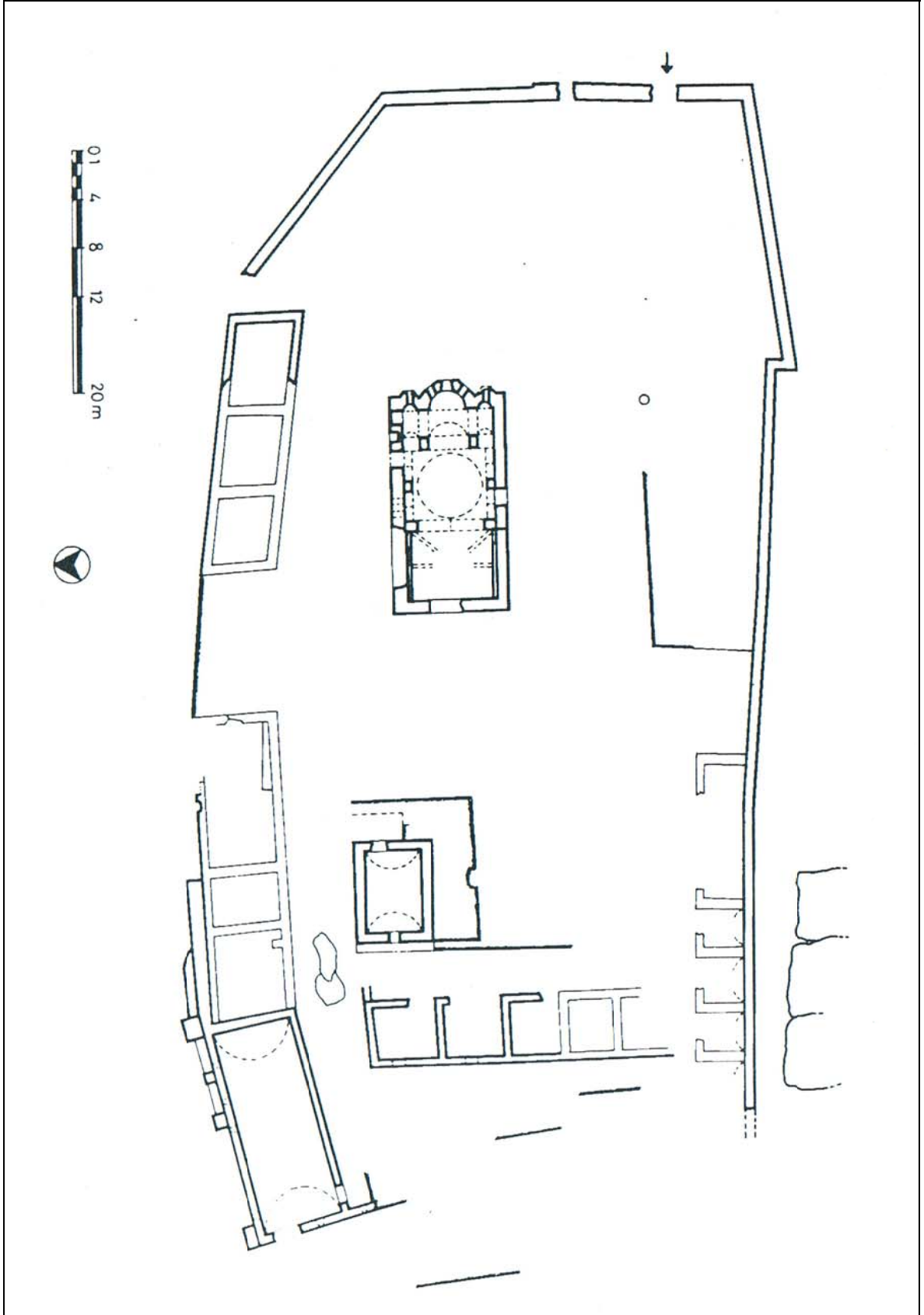


Harita 1 - Iustinianos I. Devri Bizans İmparatorluğu (Ostrogorsky, 1981)

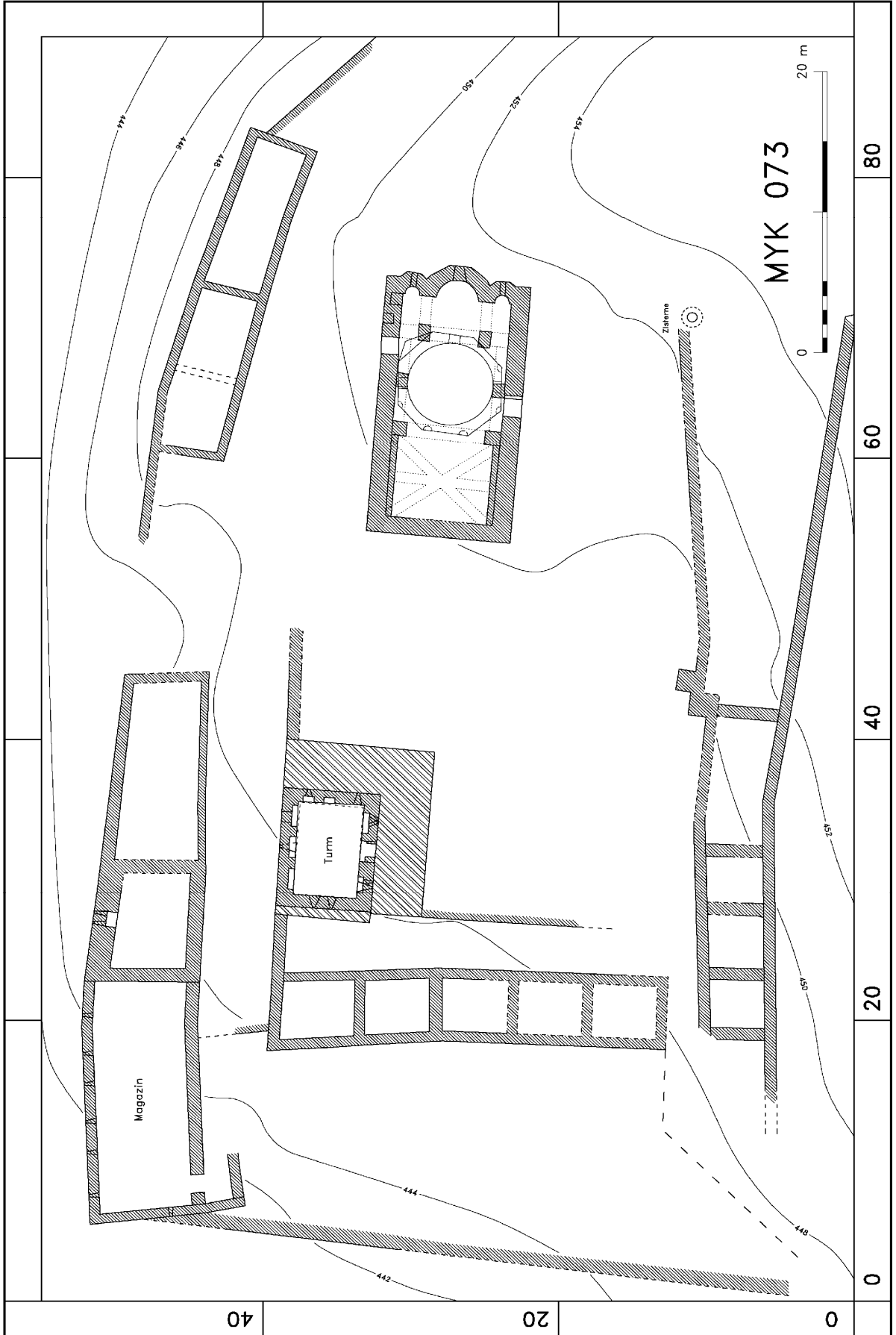


Harita 3 - 1025 Yılı ve Sonrasında Bizans İmparatorluğu (Ostrogorsky, 1981)

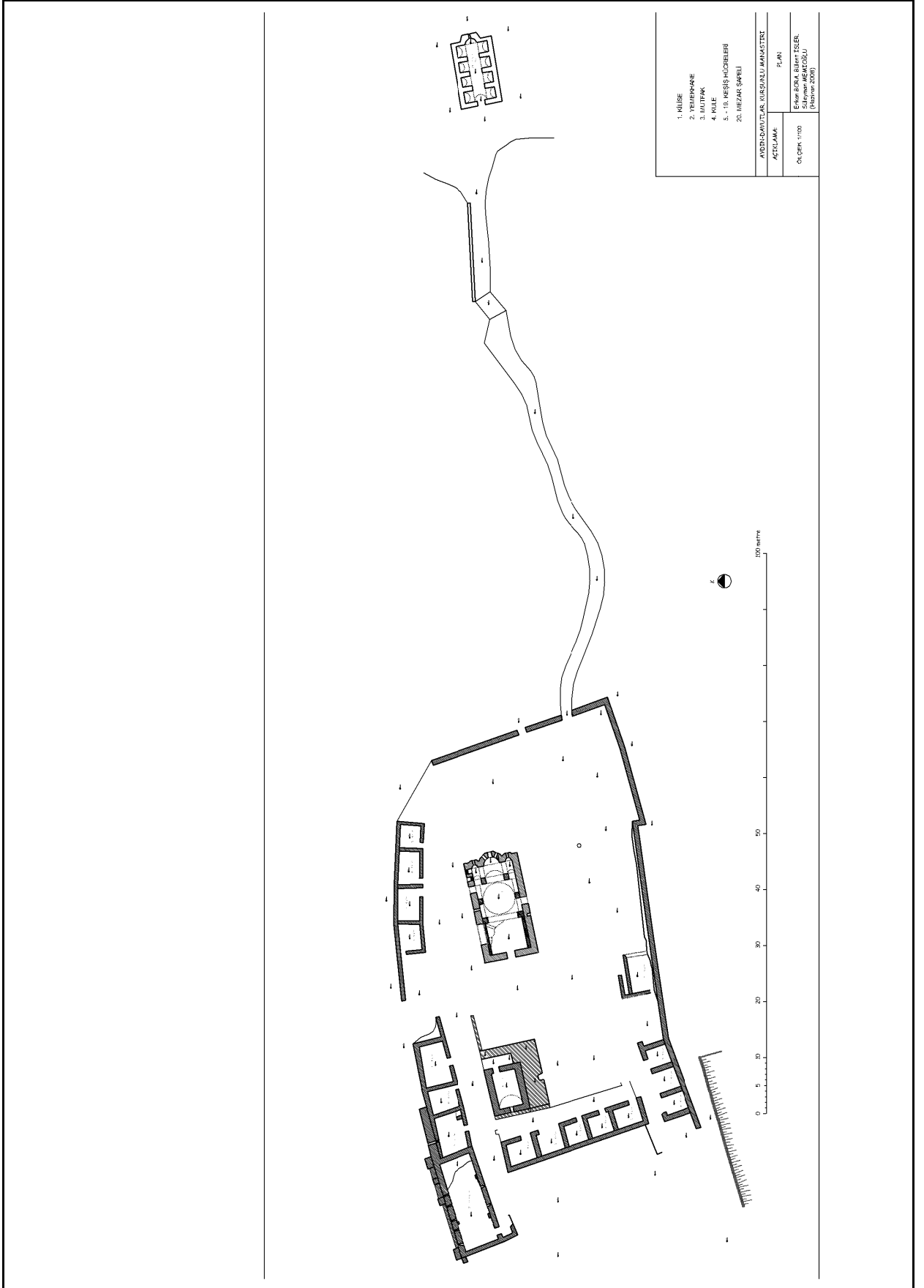
PLANLAR



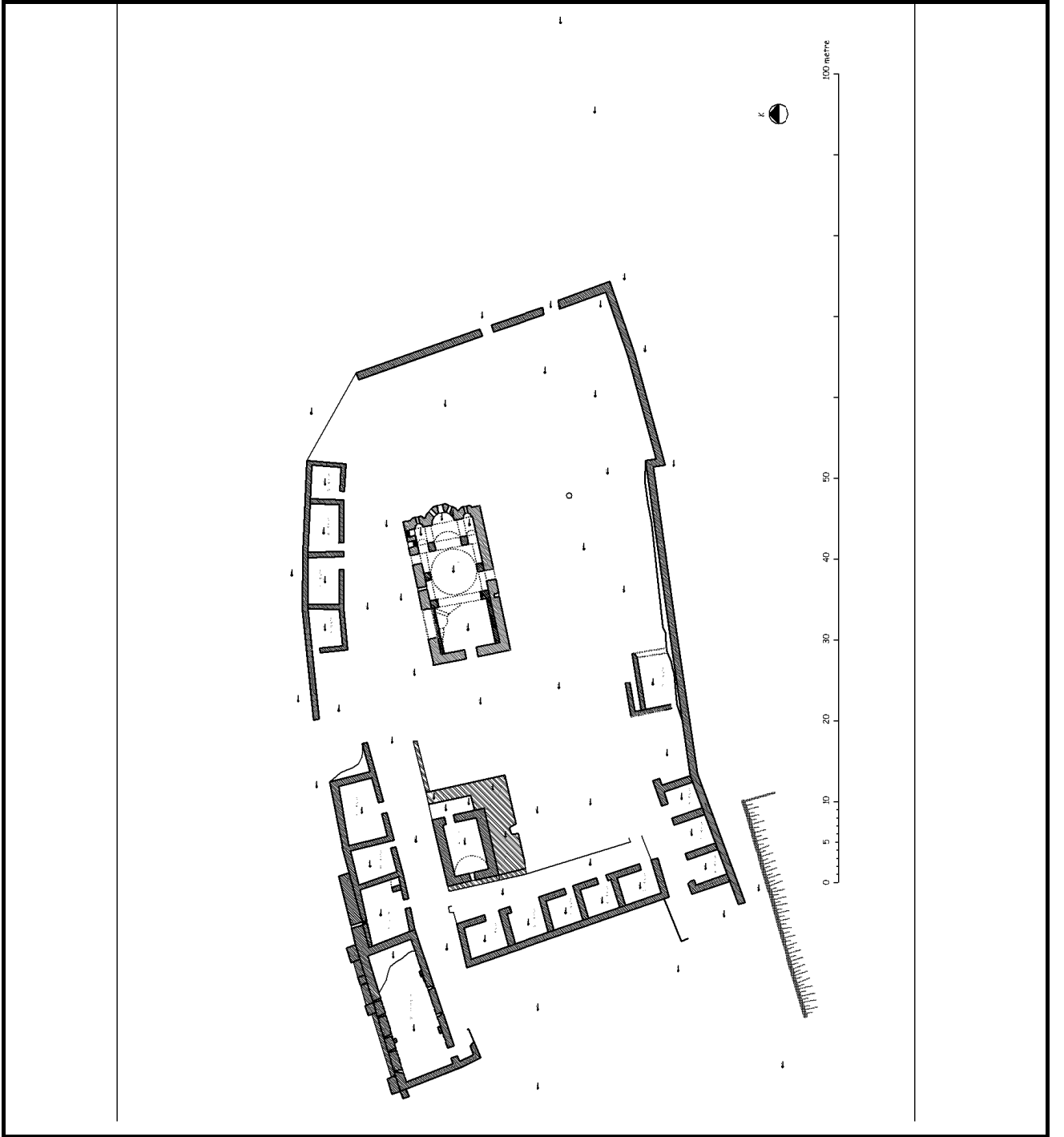
Plan 1 - Kurşunlu Manastır Vaziyet Planı (Mercangöz, 1998)



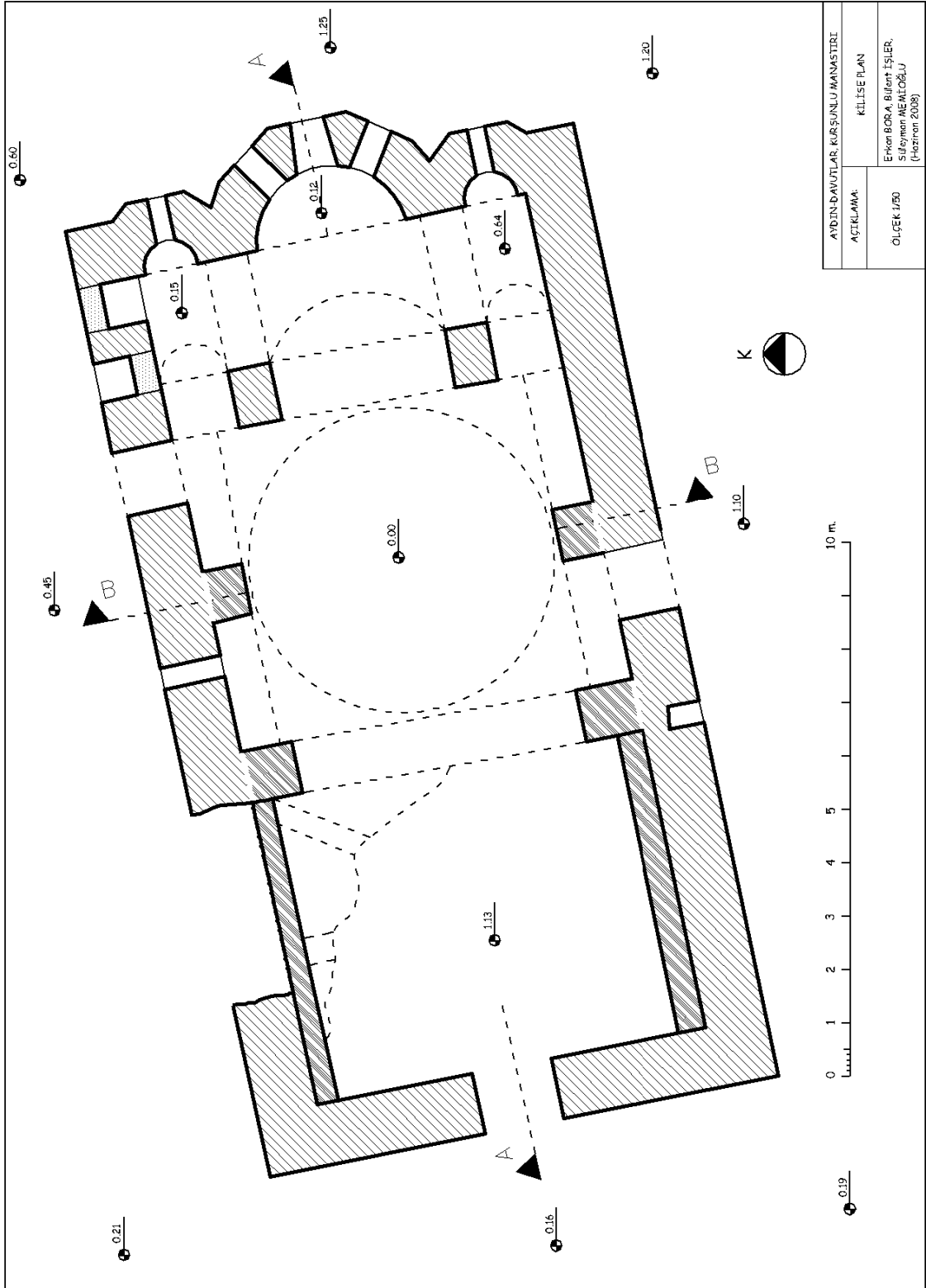
Plan 2 - Kurşunlu Manastır Vaziyet Planı (Lohmann, 2006)



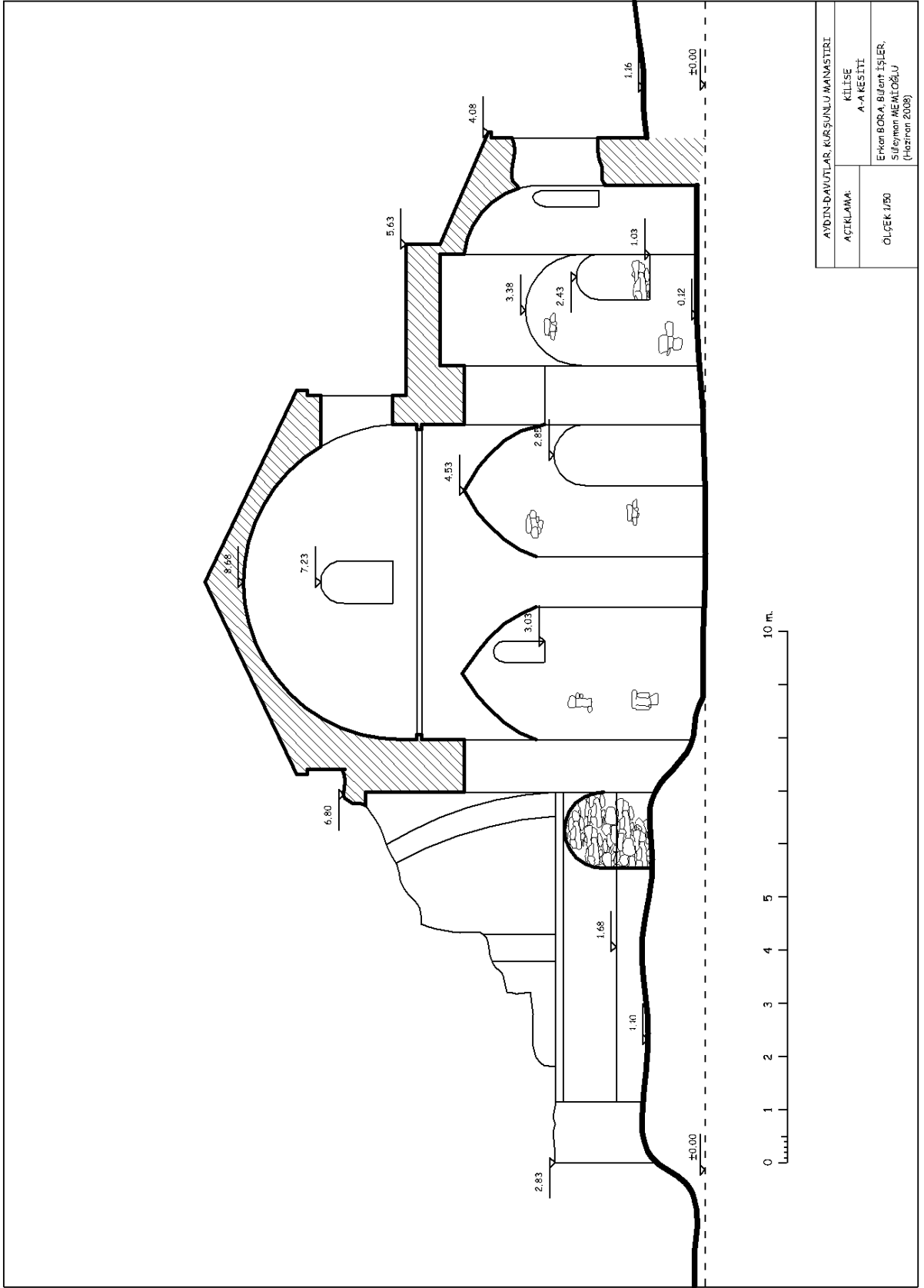
Plan 3 - Kurşunlu Manastır Genel Vaziyet Planı



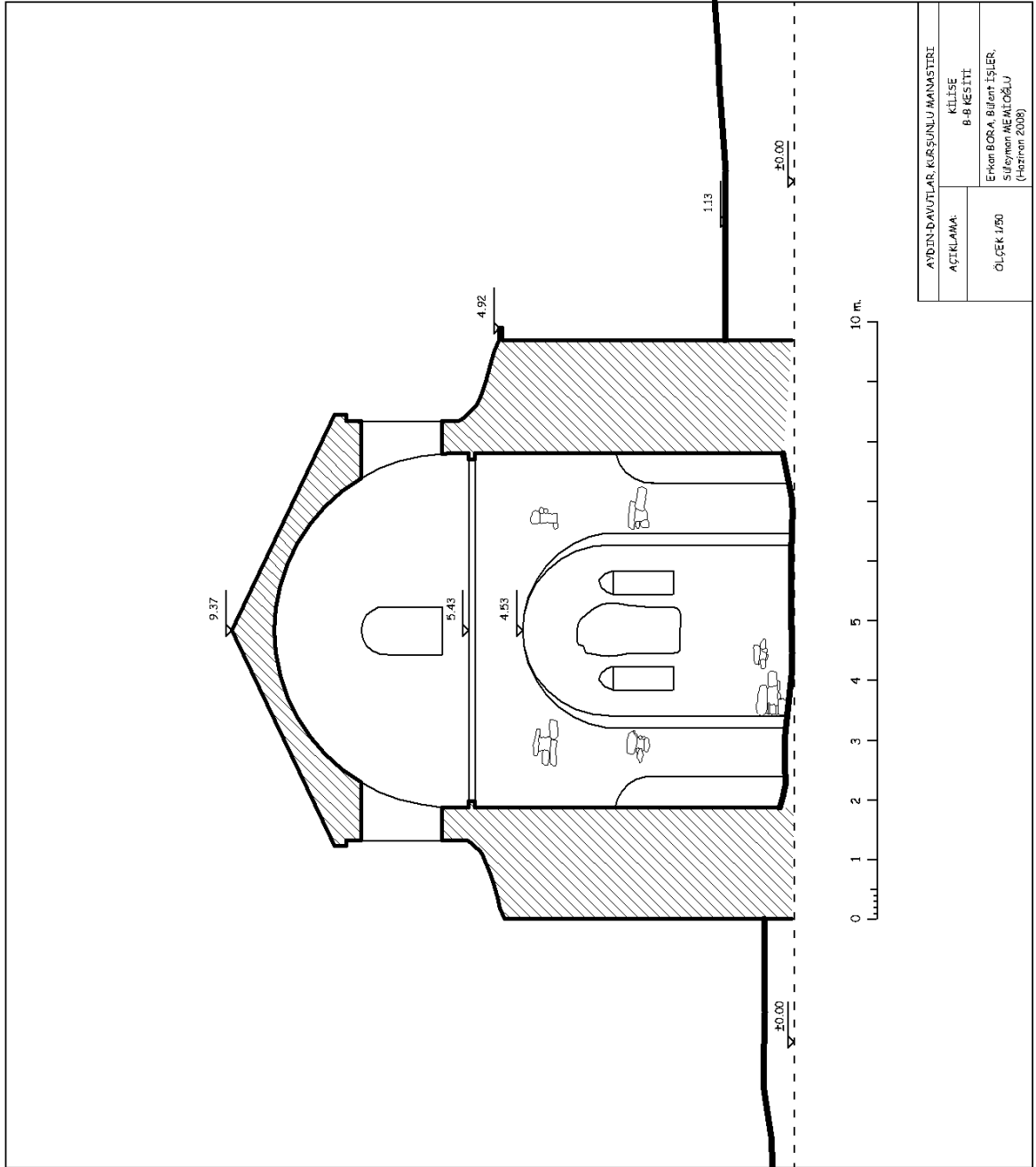
Plan 4 - Kurşunlu Manastır Vaziyet Planı



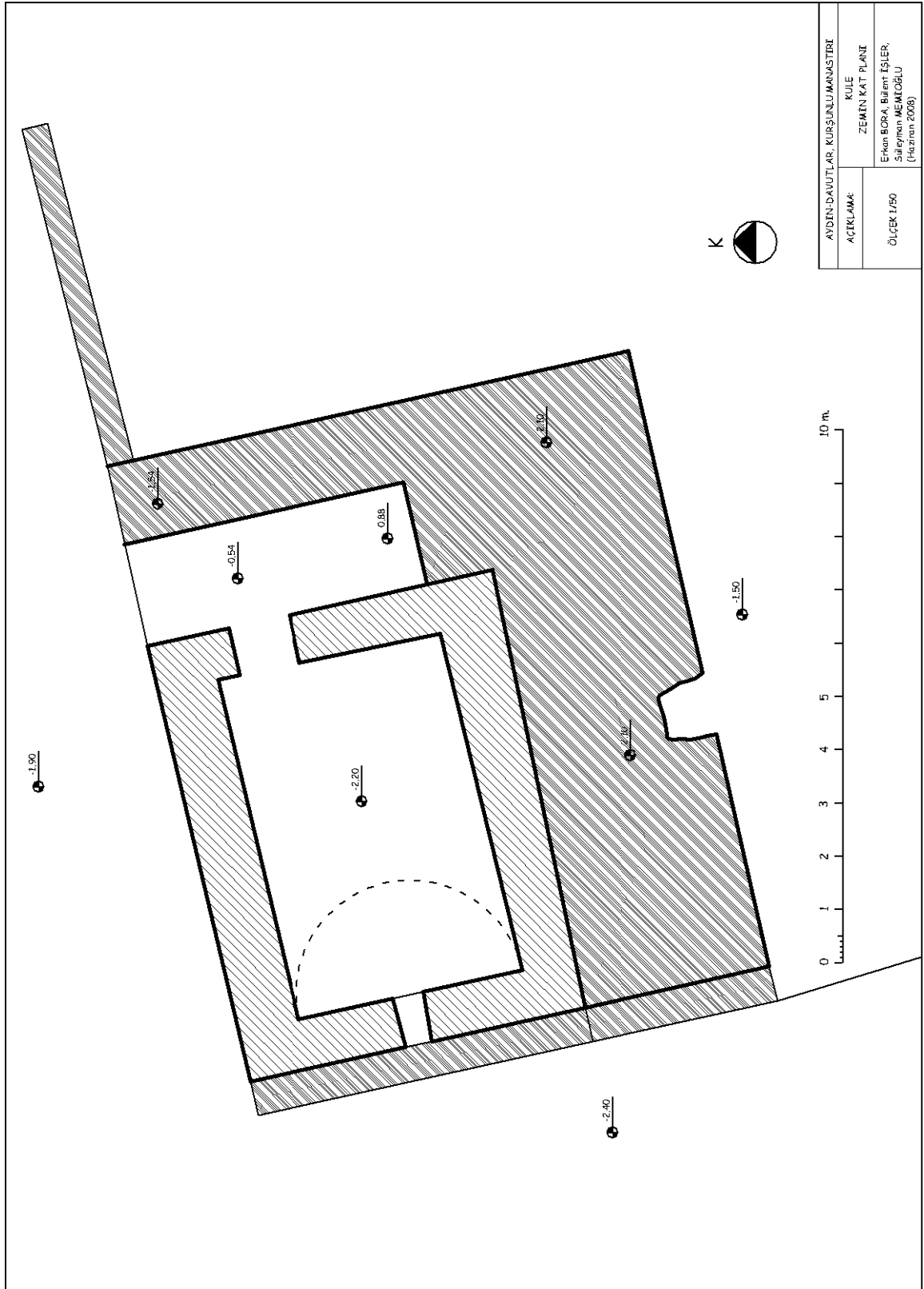
Plan 5 - Kurşunlu Manastır Kilisesi Planı



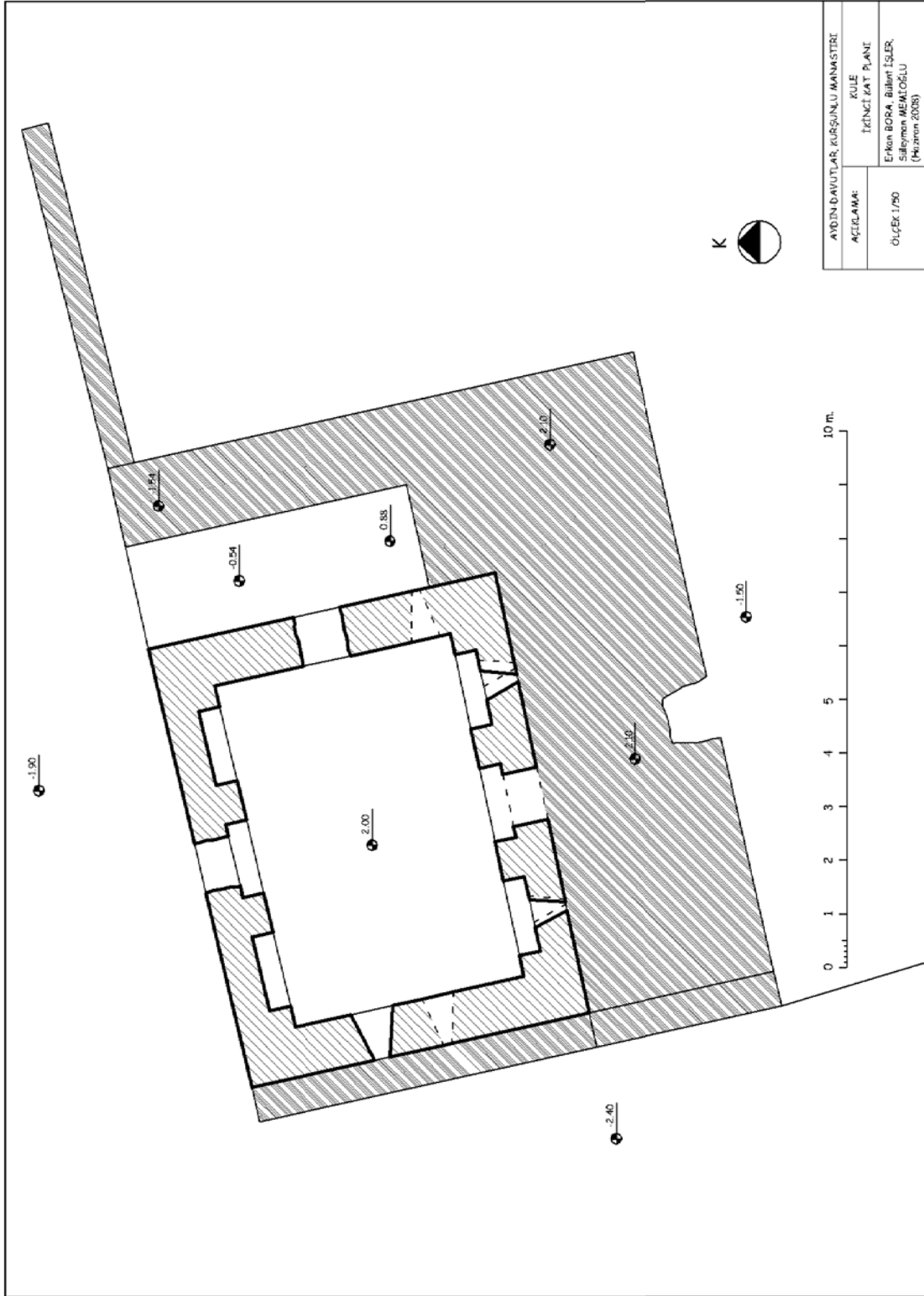
Plan 6 – Kurşunlu Manastır Kilisesi A-A Kesiti



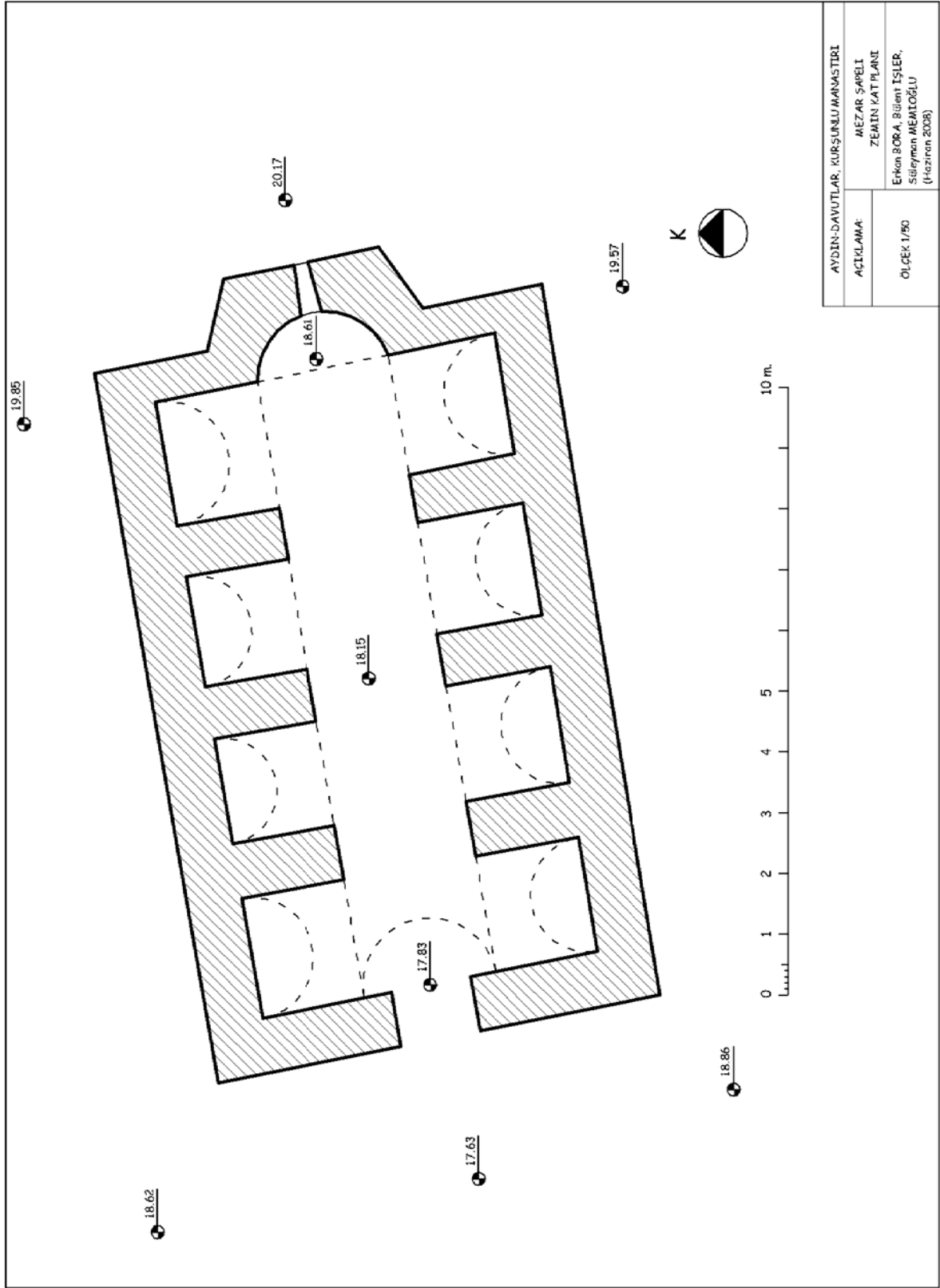
Plan 7 – Kurşunlu Manastır Kilisesi B-B Kesiti



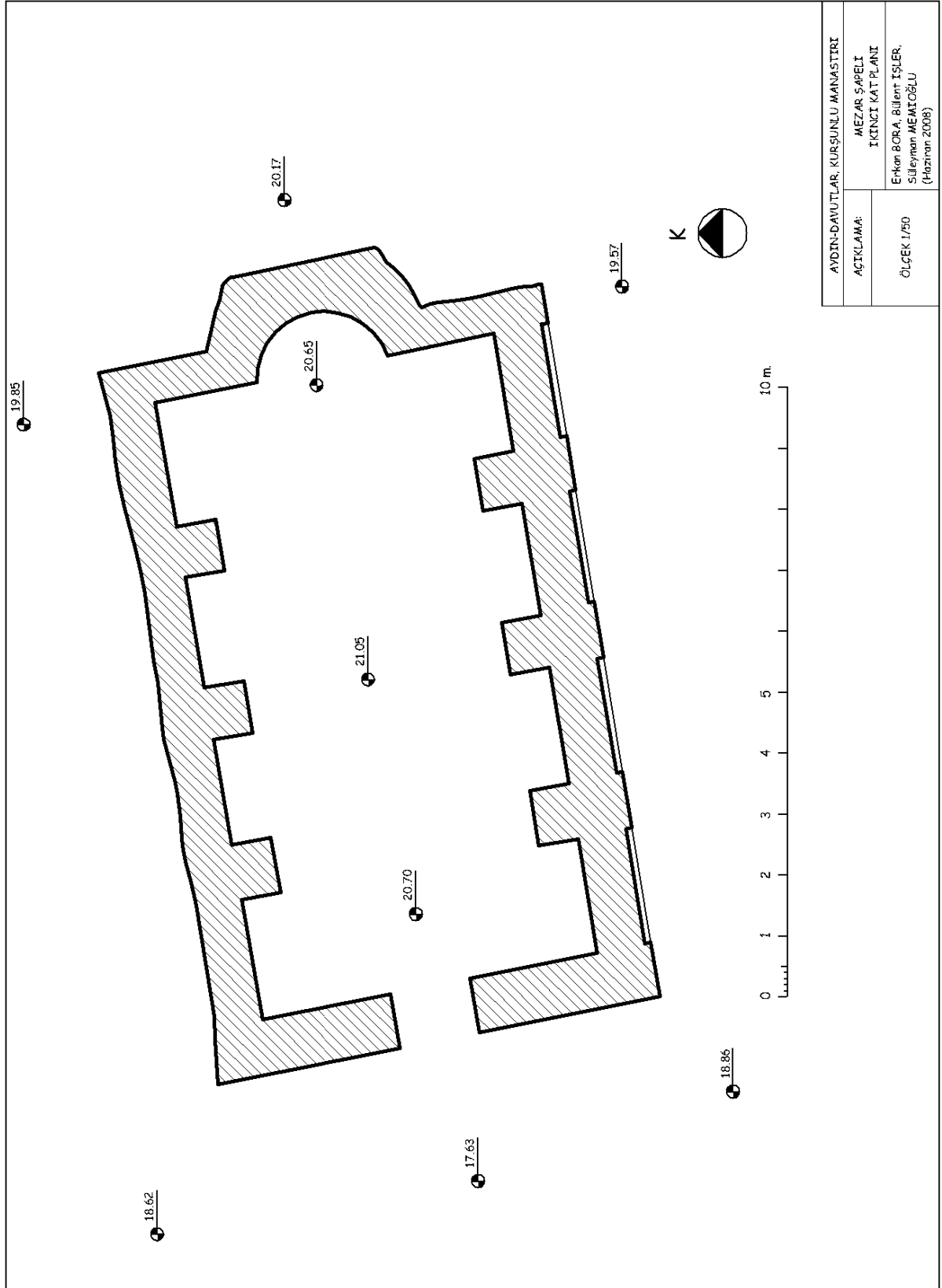
Plan 8 – Karşunlu Manastır, Kule, Zemin Kat Planı



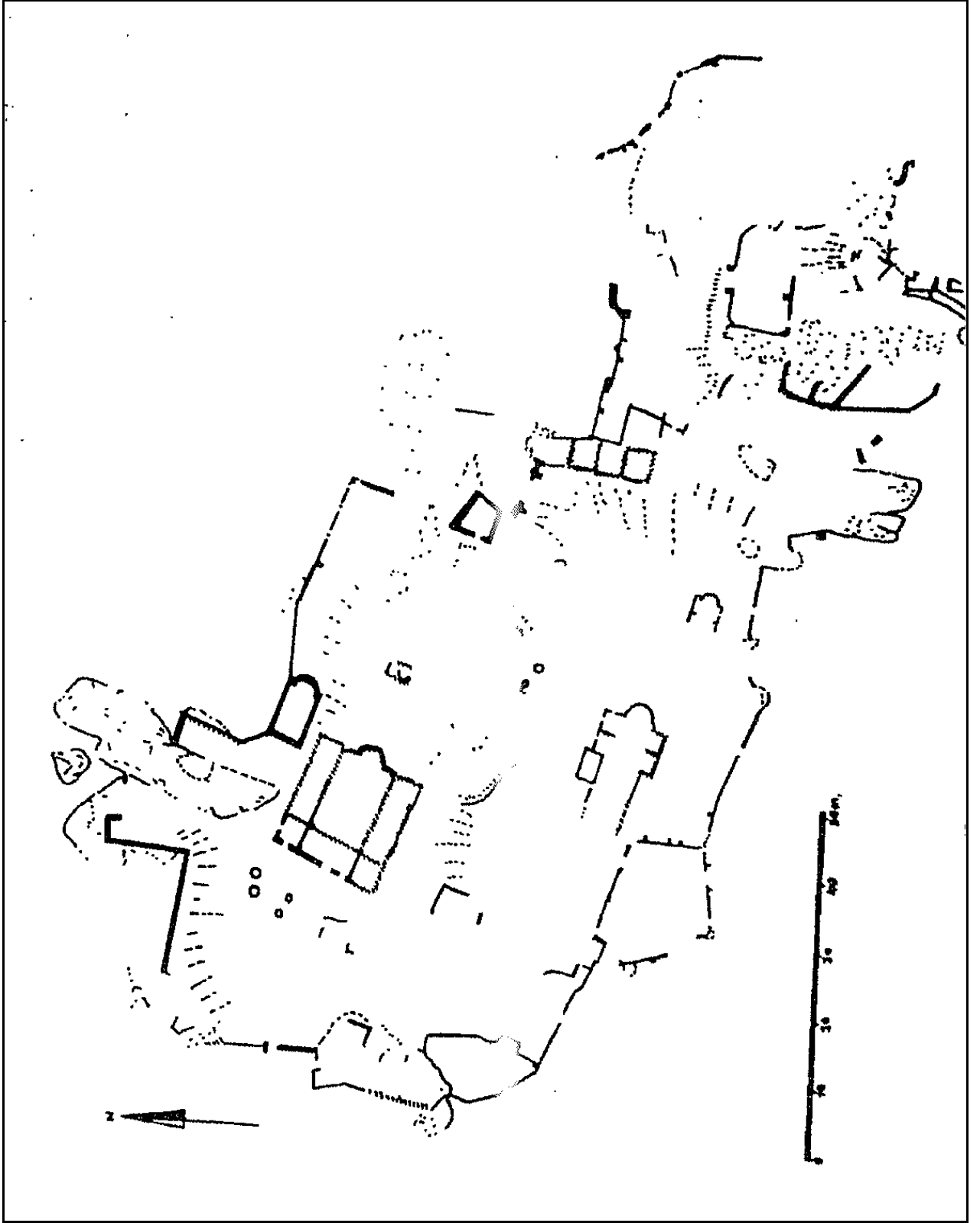
Plan 9 – Kurşunlu Manastır, Kule, Birinci Kat Planı



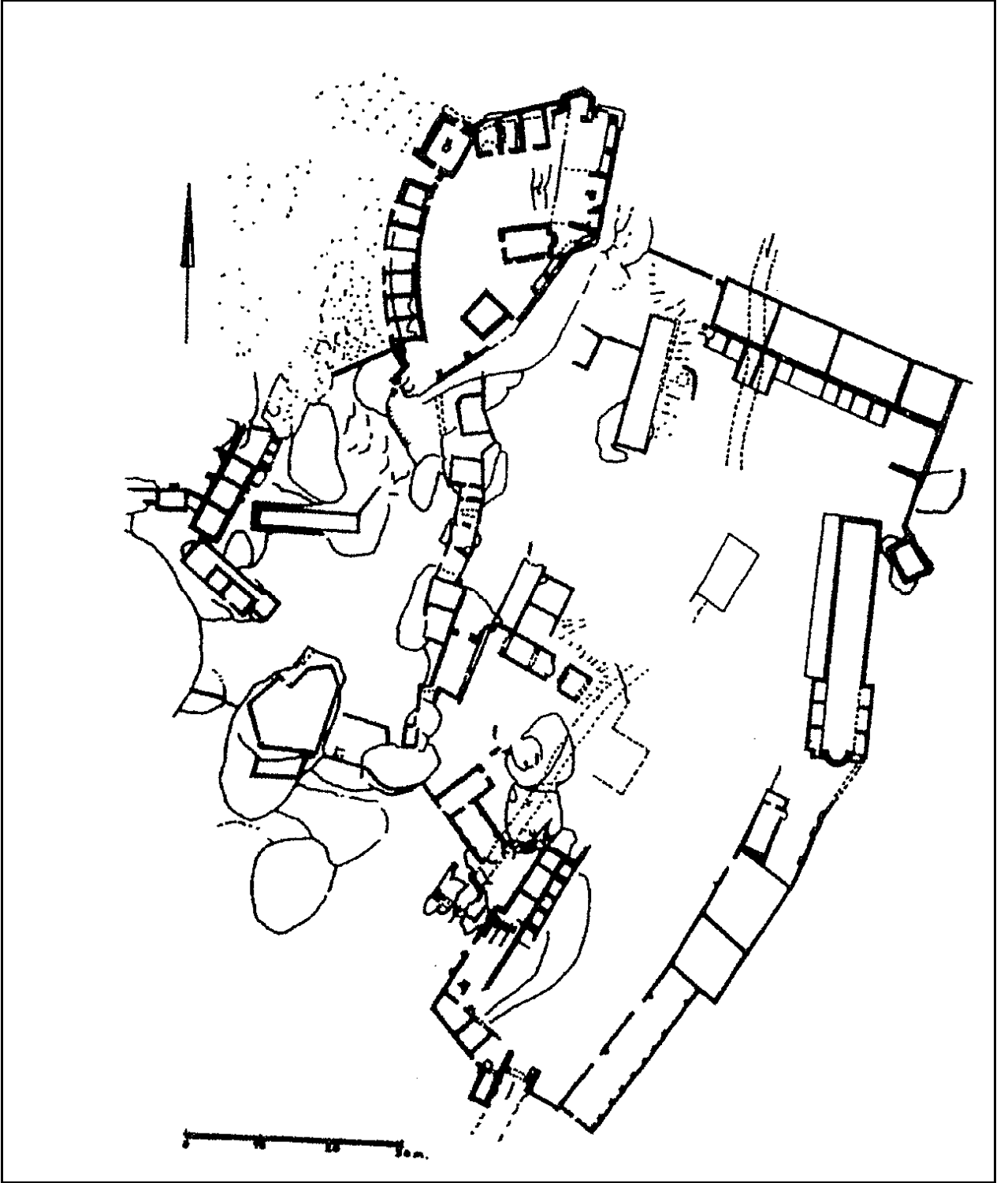
Plan 10 – Kurşunlu Manastır, Mezar Şapeli, Zemin Kat Planı



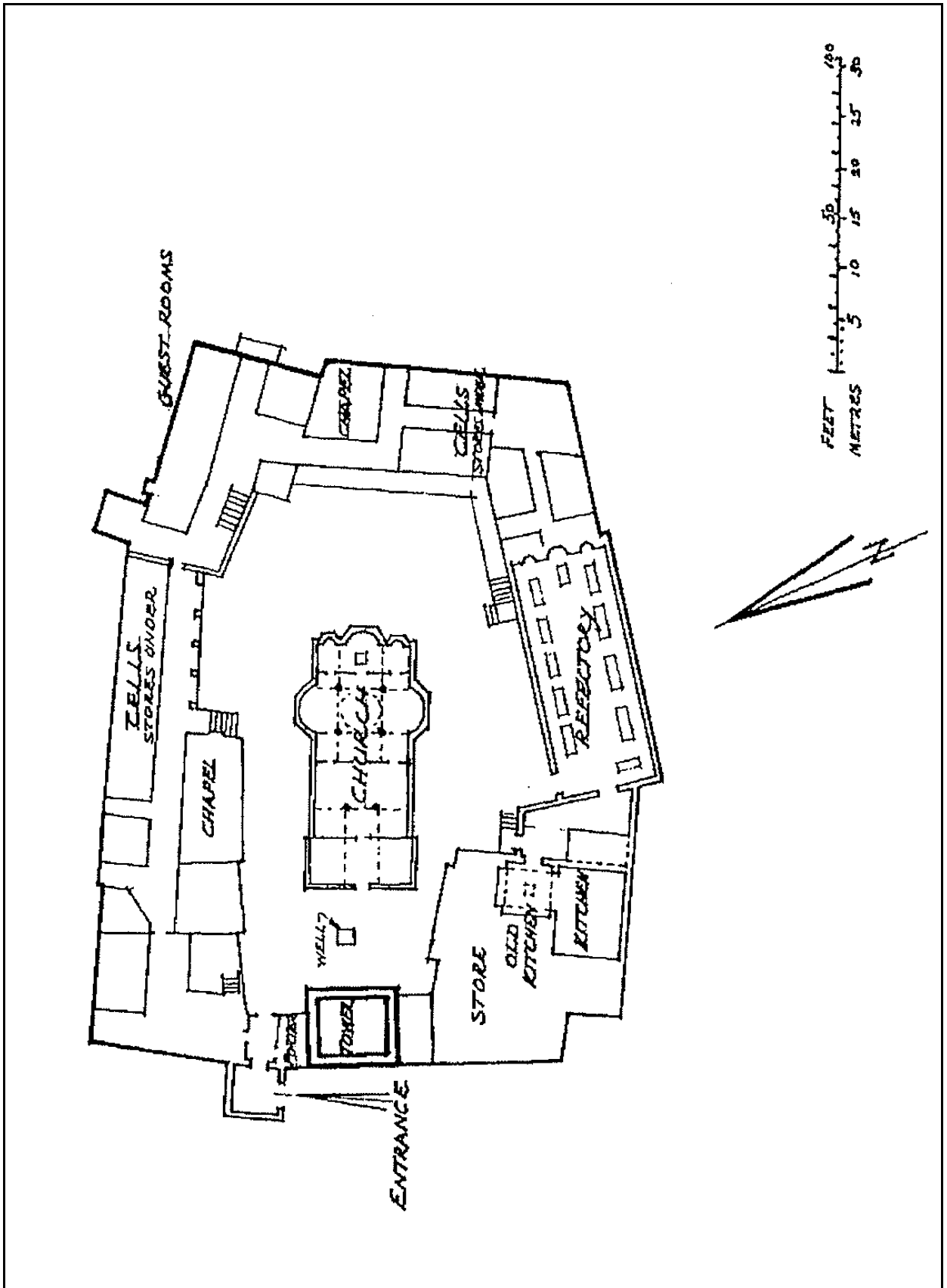
Plan 11 – Kurşunlu Manastır, Mezar Şapeli, Birinci Kat Planı



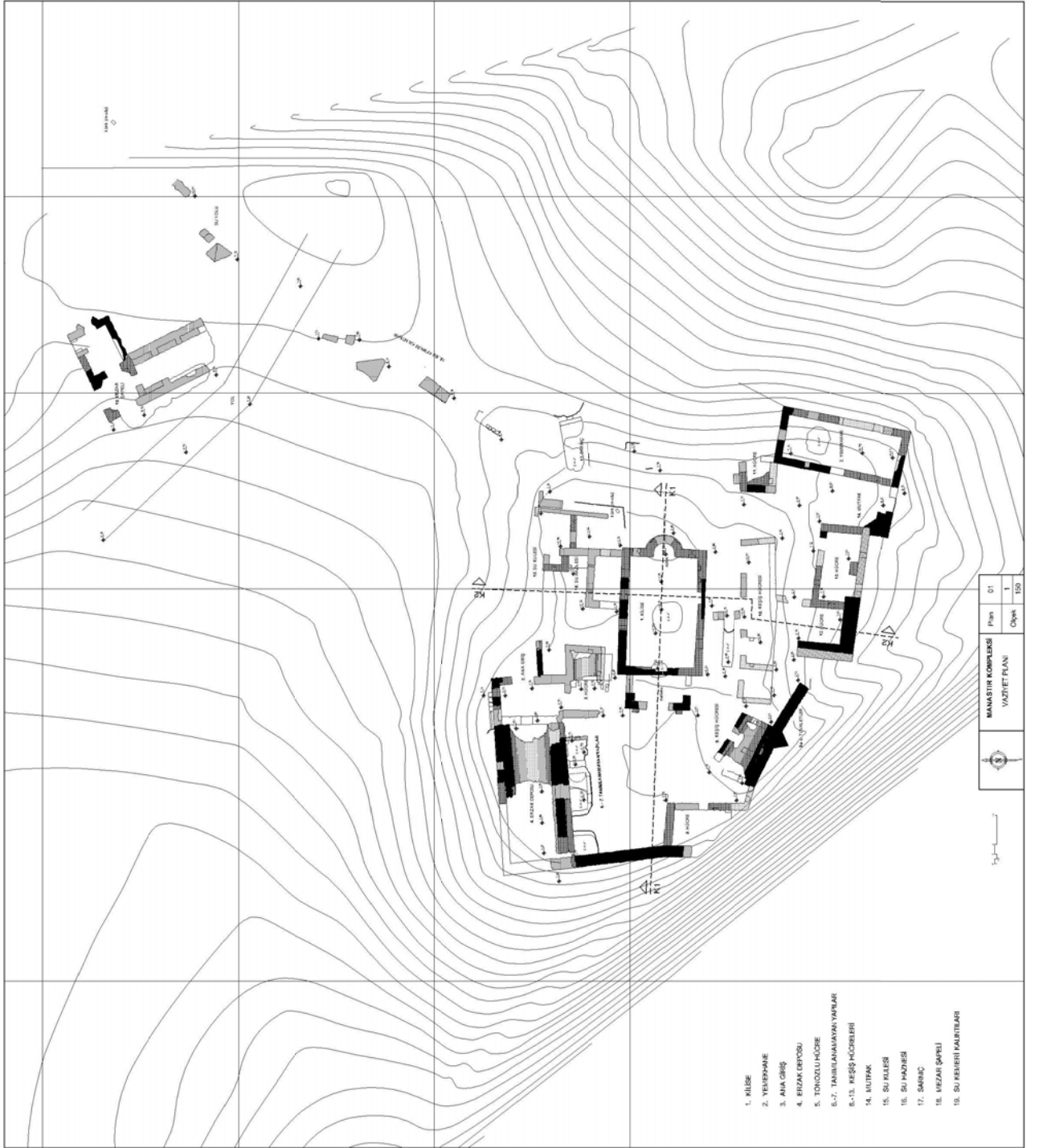
Plan 12 - Stylos Manastırı Vaziyet Planı (Kirby ve Mercangöz, 1997)



Plan 13 - Kellibaron Manastırı Vaziyet Planı (Kirby ve Mercangöz, 1997)



Plan 14 - Karakallou Manastırı Vaziyet Planı (Burridge, 1997)



Plan 15 - Kisleçukuru Manastırı Vaziyet Planı (Tiryaki, 2007)

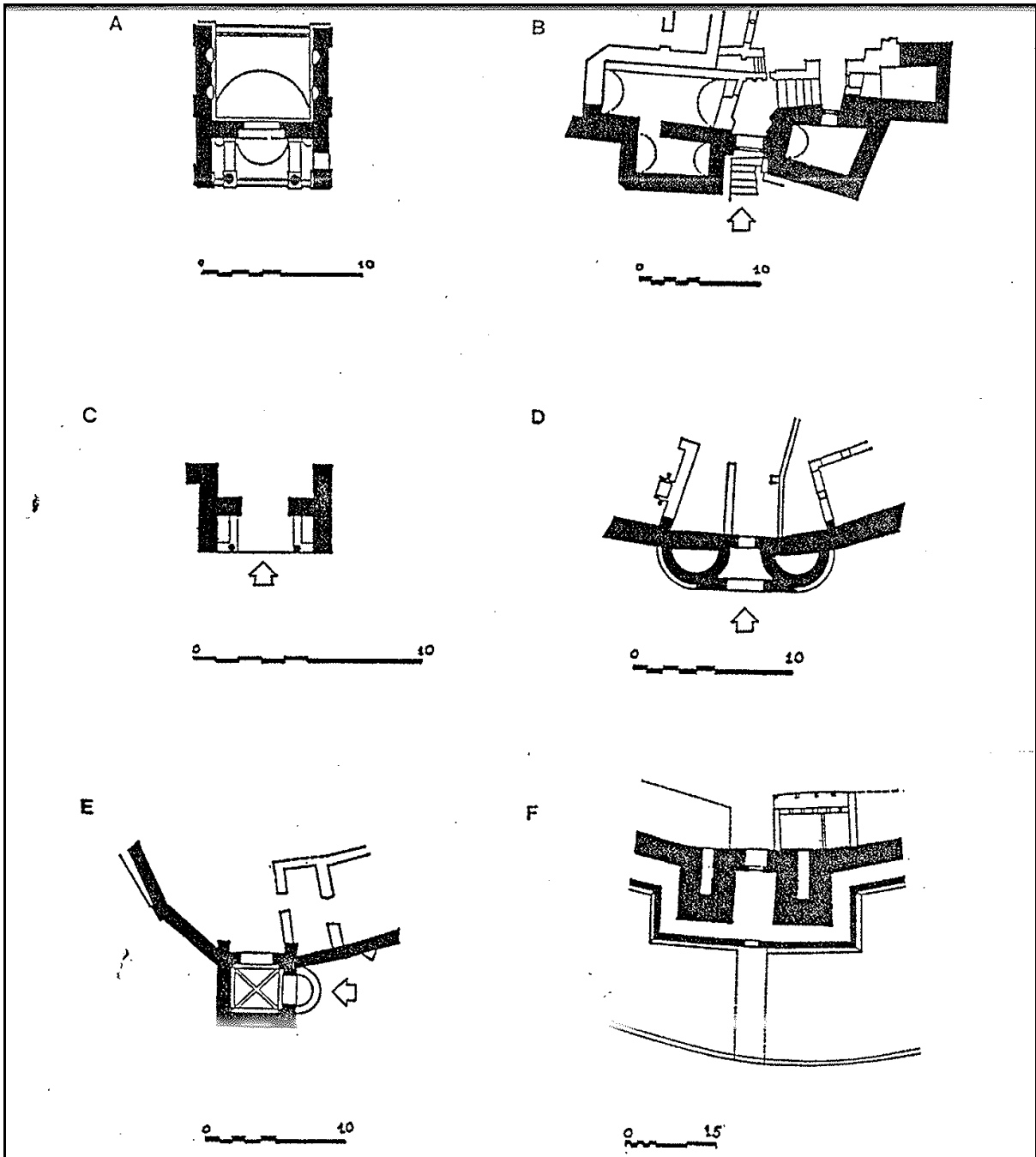
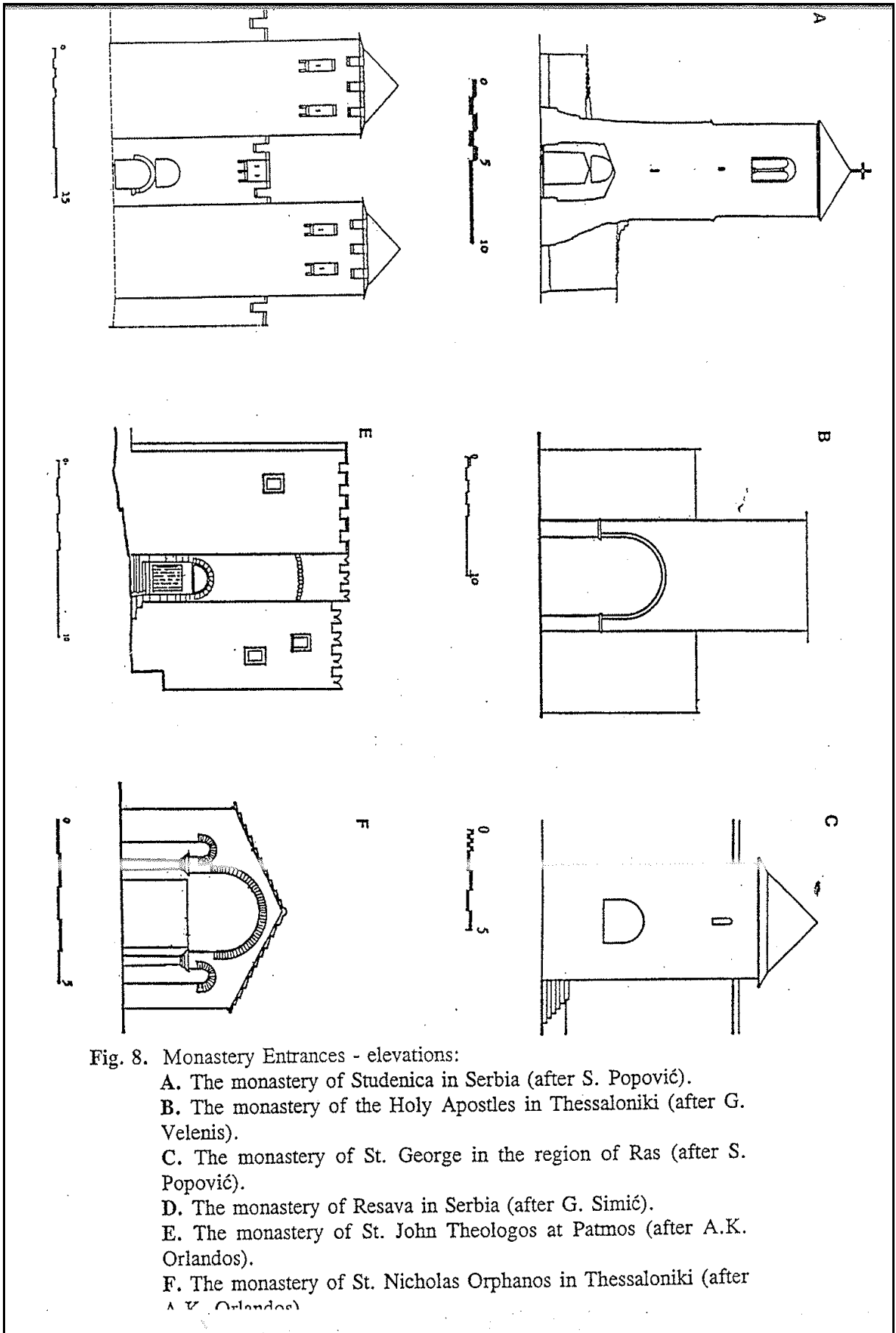
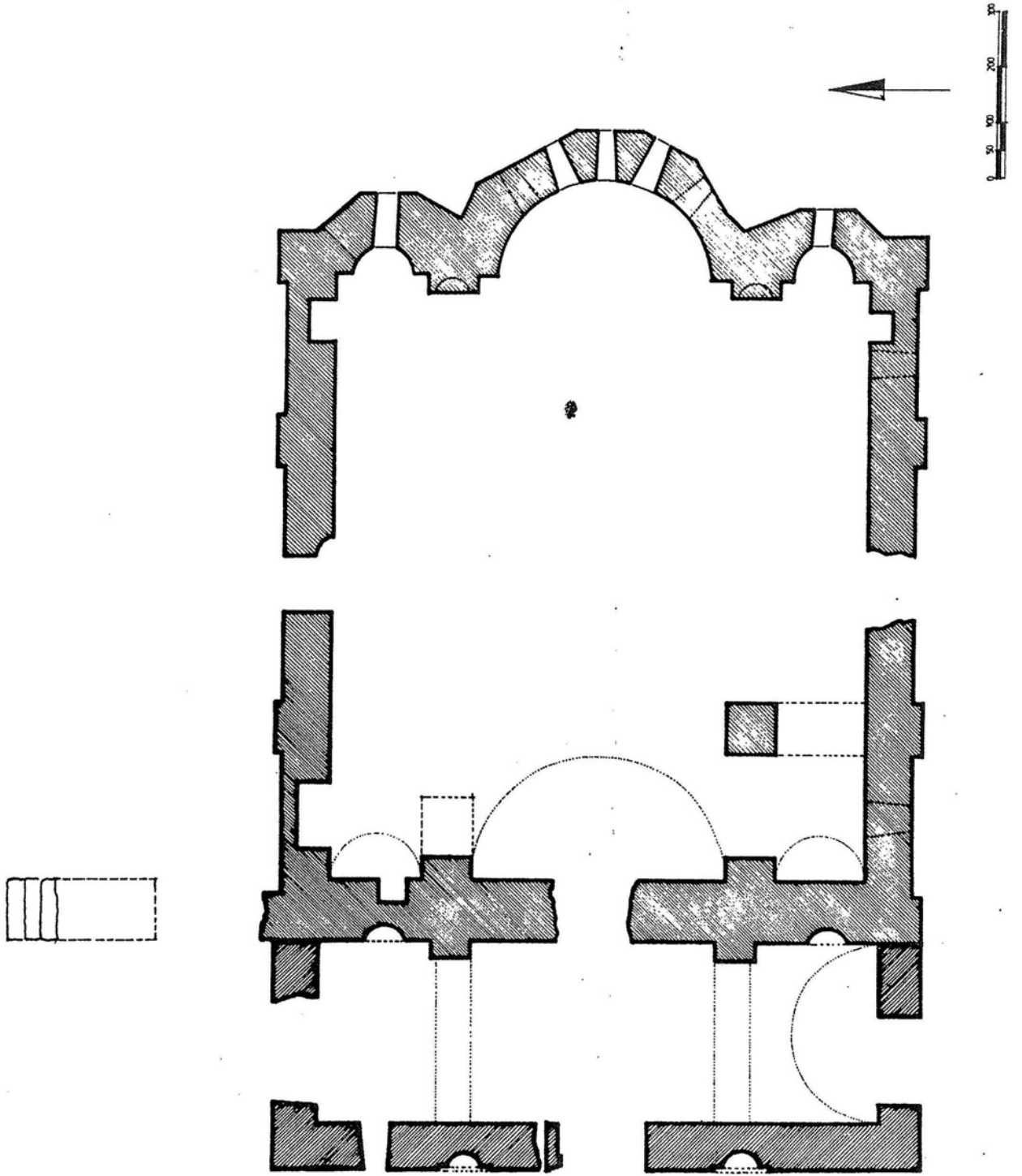


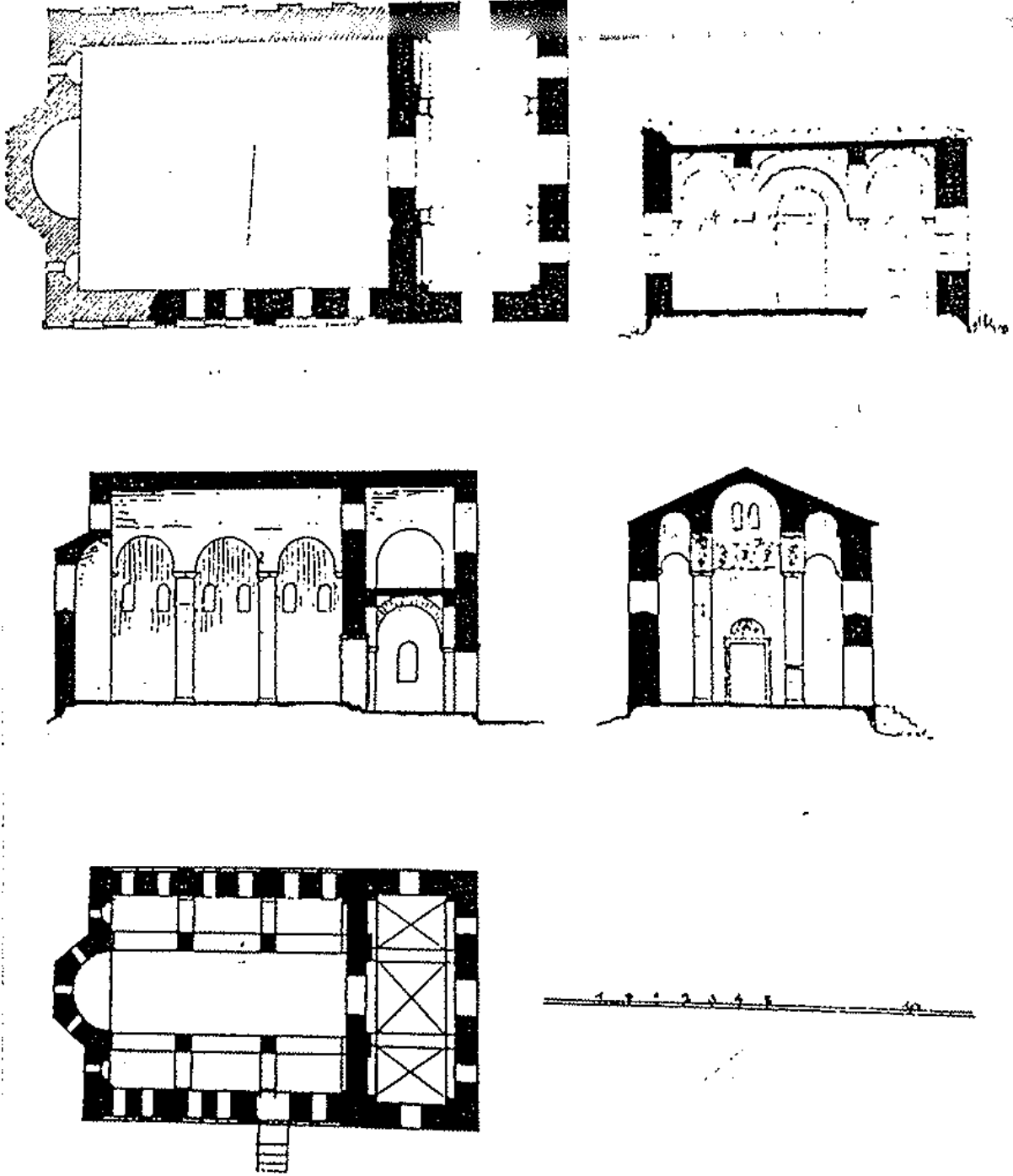
Fig. 7. Monastery Entrances - plans:

- A. The monastery of the Holy Apostles in Thessaloniki (after G. Velenis).
- B. The monastery of St. John Theologos at Patmos (after. A.K. Orlandos).
- C. The monastery of St. Nicholas Orphanos in Thessaloniki (after A.K. Orlandos).
- D. The monastery of Studenica in Serbia (after M.R. Jovin).
- E. The monastery of St. George in the region of Ras (after J. Nešković).
- F. The monastery of Resava in Serbia (after I. Kostić).

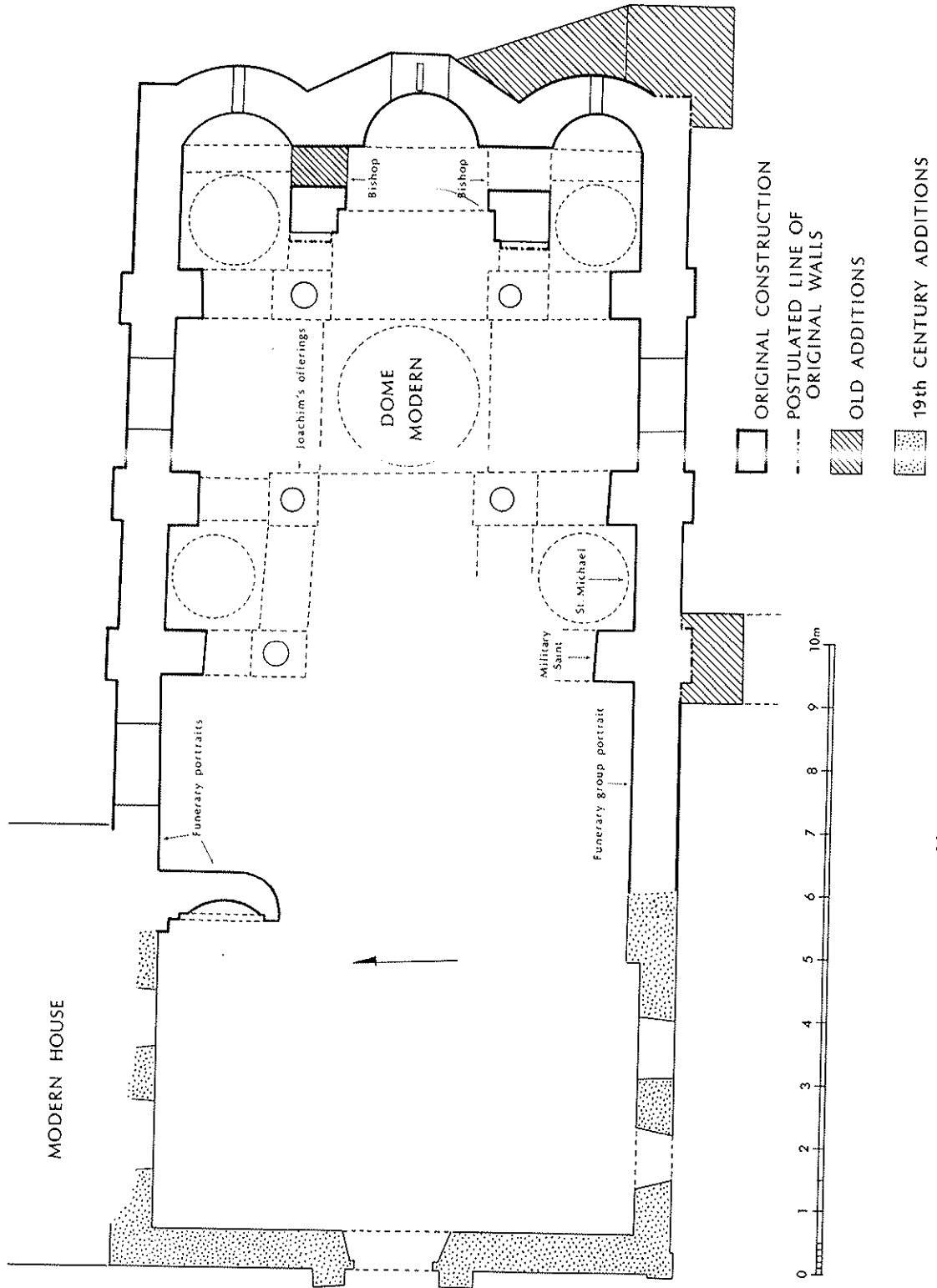




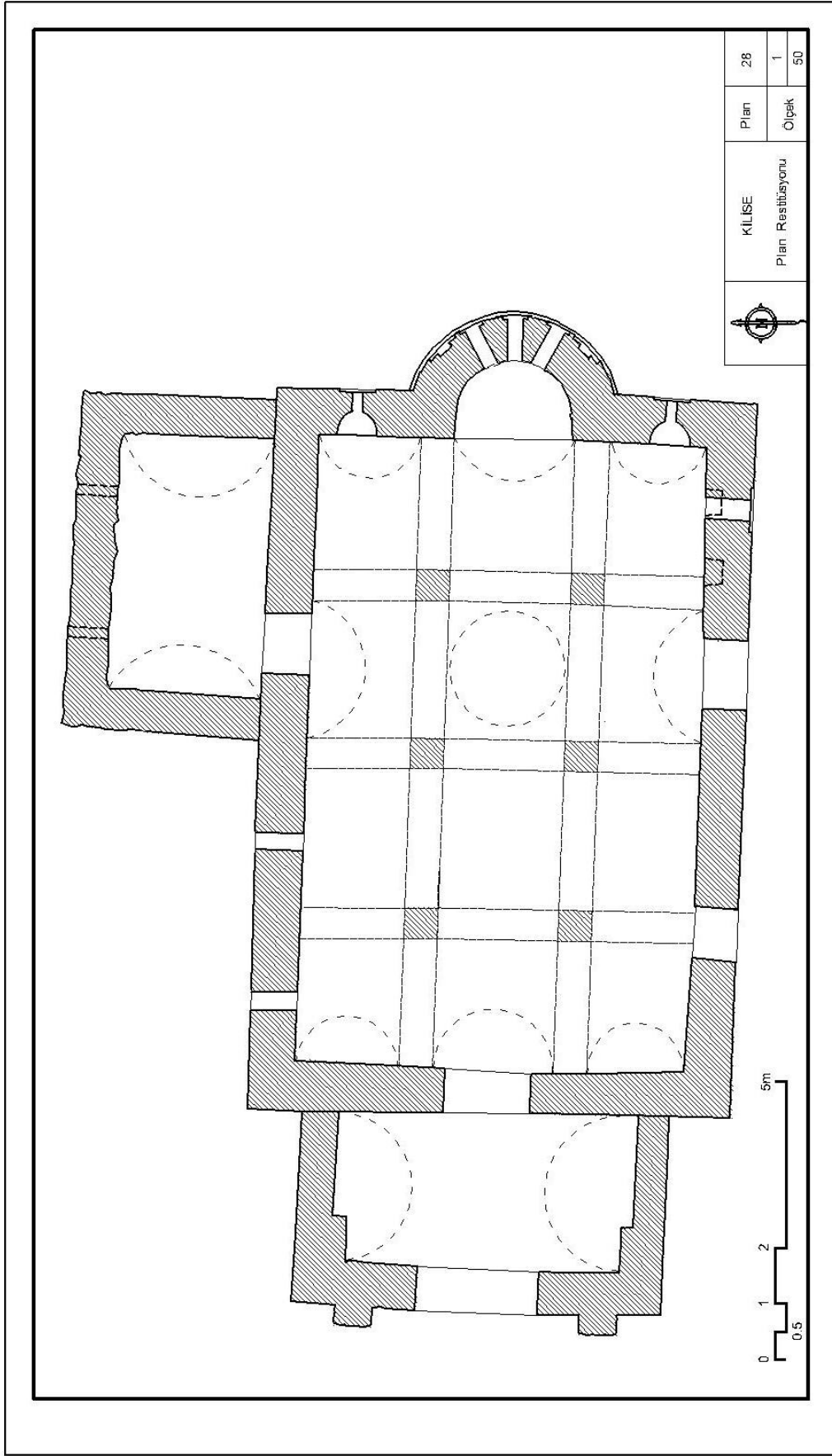
Plan 18 - Kahve Hisar 8 no.lu Kilise Planı



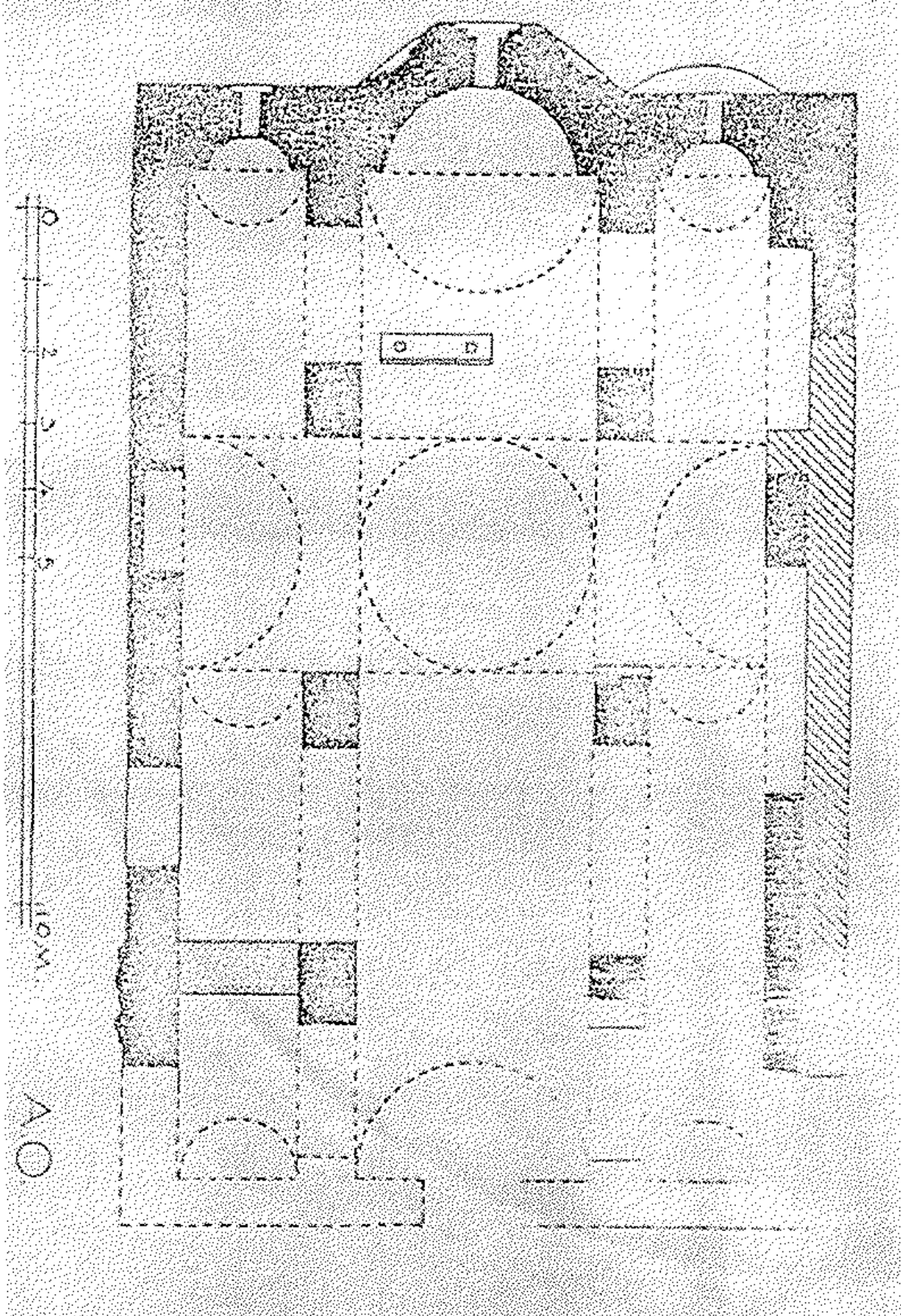
Plan 19 - İki Ada 4 no.lu Kilise, Mevcut Durumun Plan ve Kesiti, Restitüsyon Plan ve Kesiti (Mercangöz, 1985)



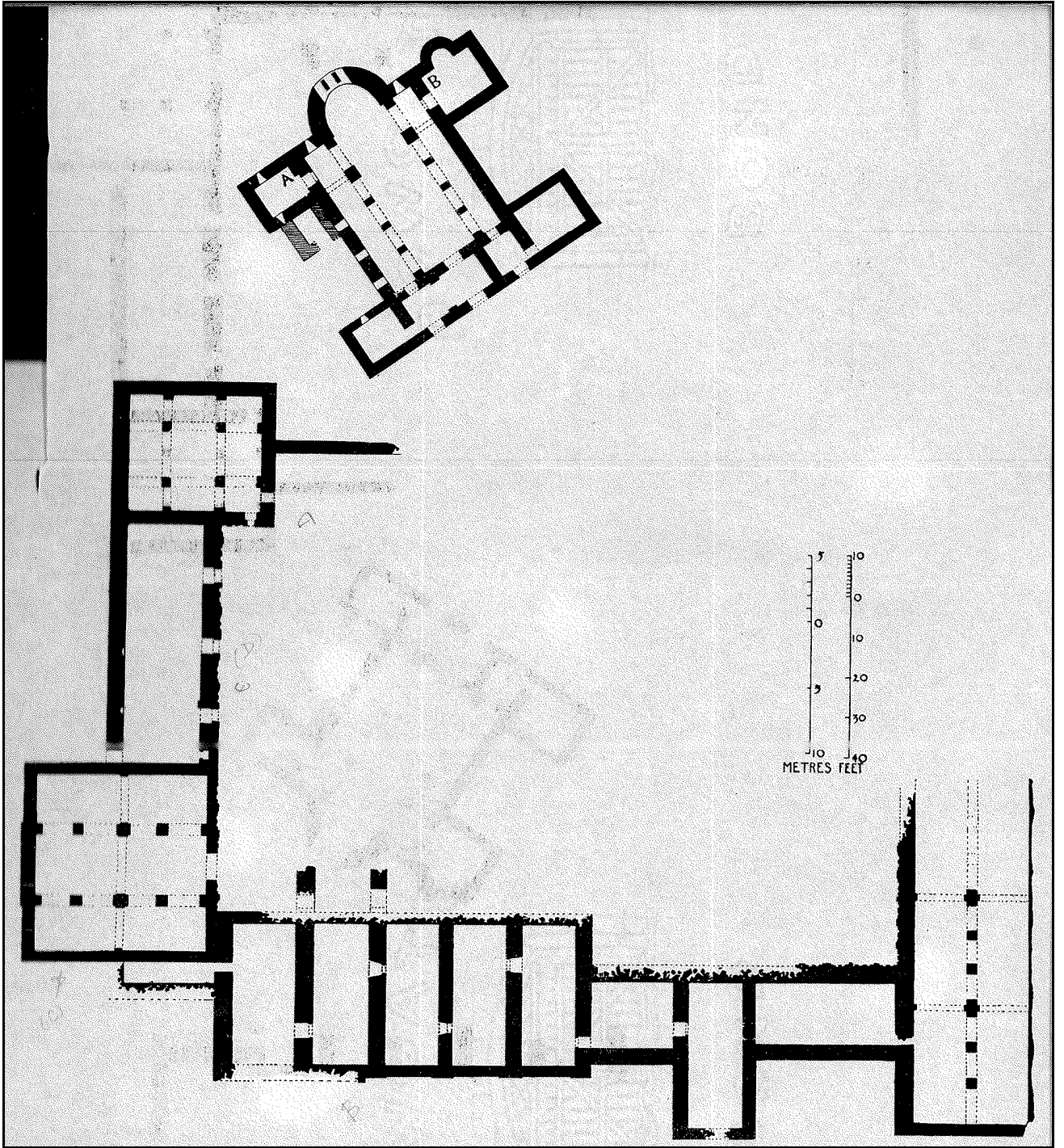
Plan 20 - Tirilye, Kemerli Kilise Planı (Mango ve Sevcenko, 1973)



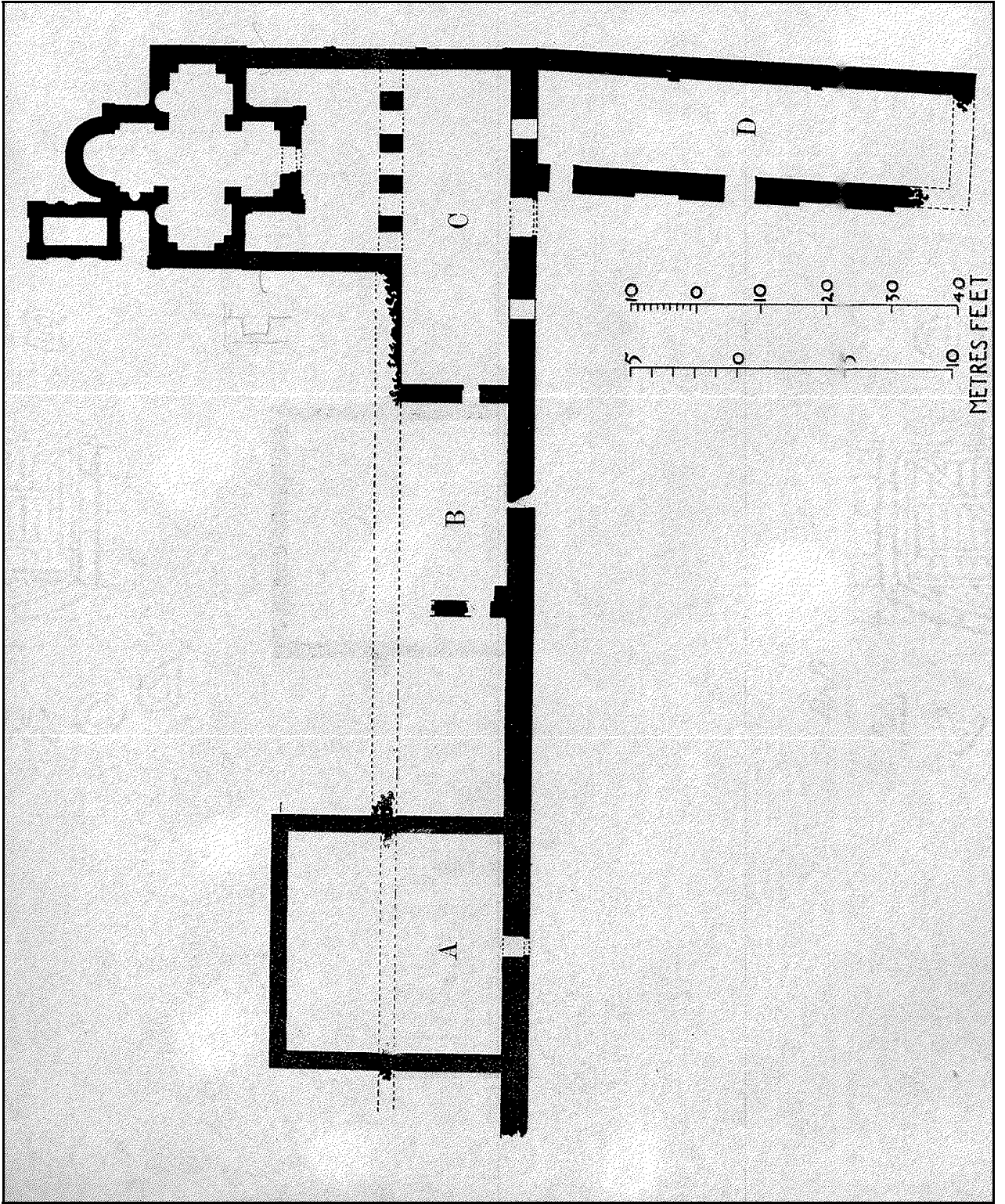
Plan 21 - Kisleçukuru Manastırı, Kilise Planı (Tiryaki, 2007)



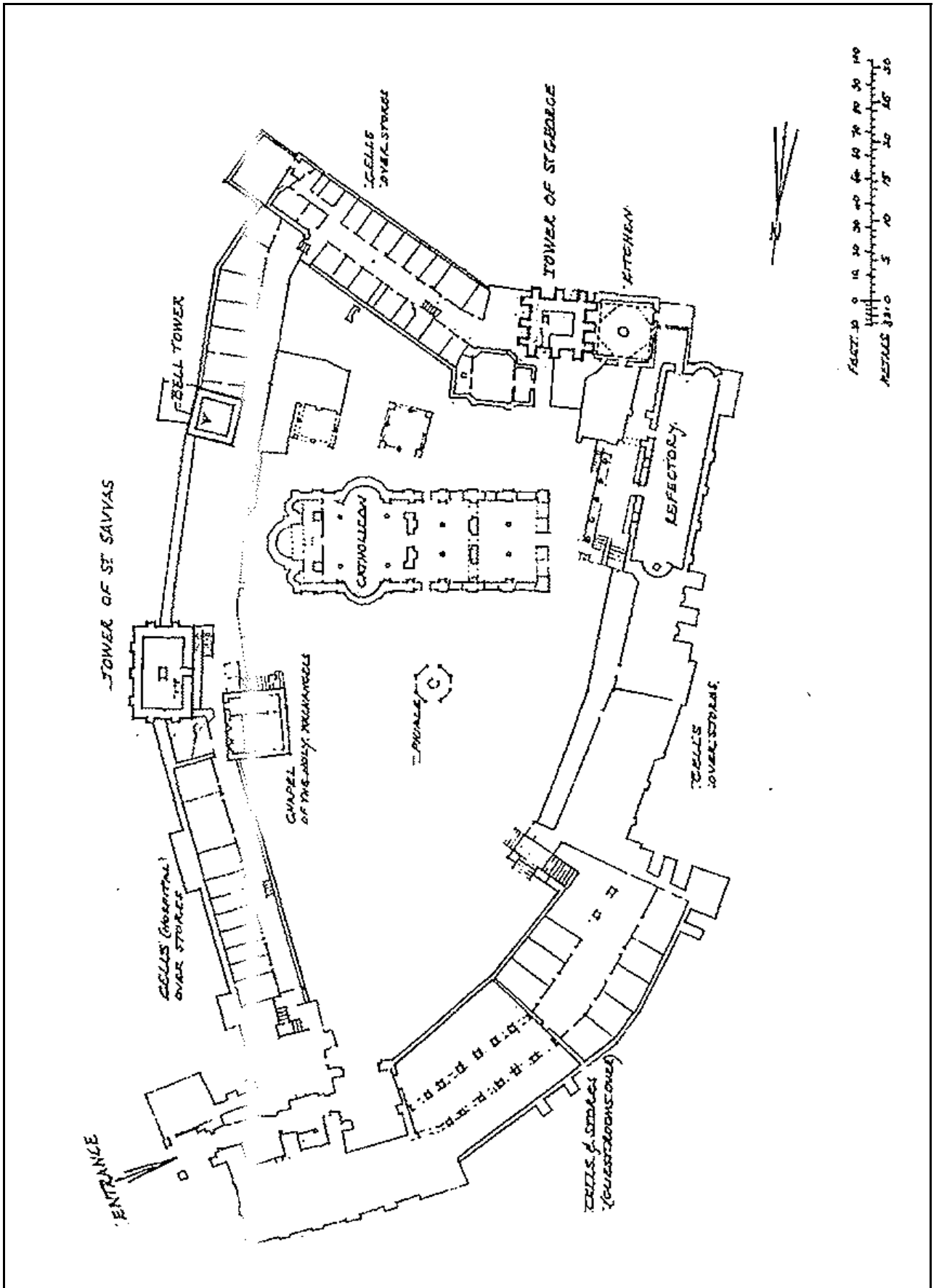
Plan 22 - Hagios Ioannes Kilisesi Planı (Tiryaki, 2007)



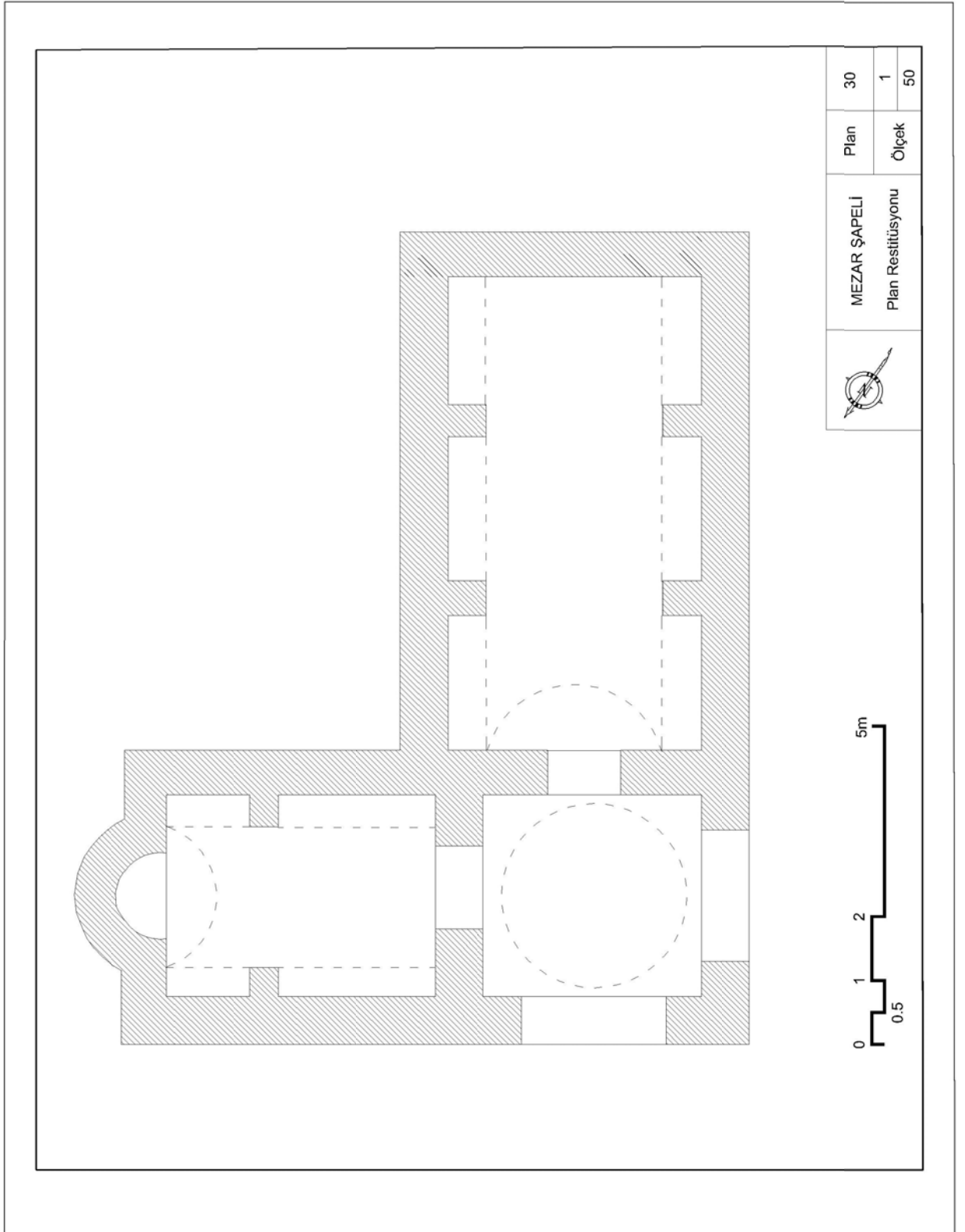
Plan 23 - 32, 39 ve 43 no.lu Manastır Planı (Ramsay ve Bell, 1909)



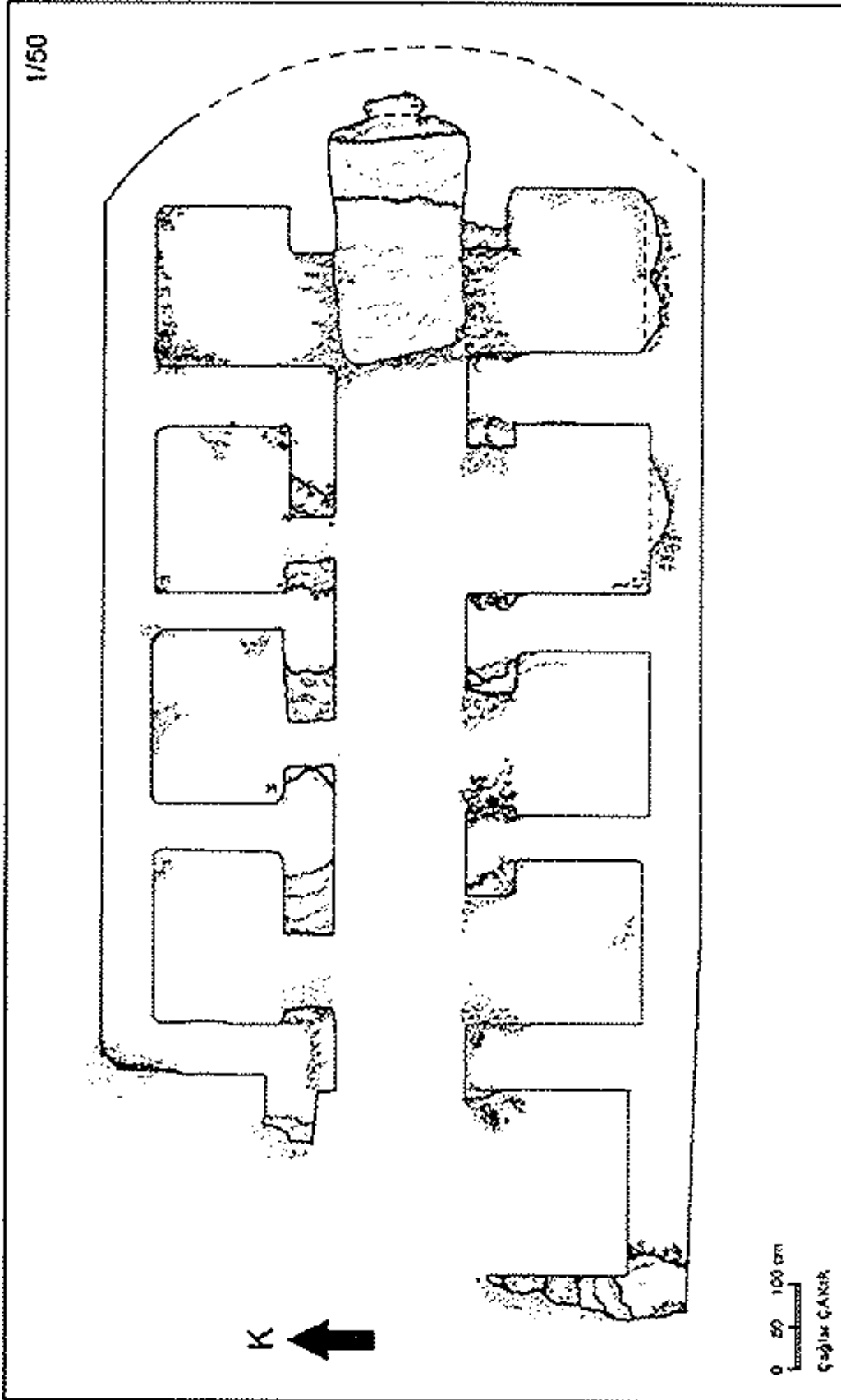
Plan 24 - 44 no.lu Manastır Planı (Ramsay ve Bell, 1909)



Plan 25 - Khilandari Manastırı Vaziyet Planı (Burrige, 1997)



Plan 26 - Kisleçukuru Manastırı, -L- Planlı Mezar Şapeli (Tiryaki, 2007)



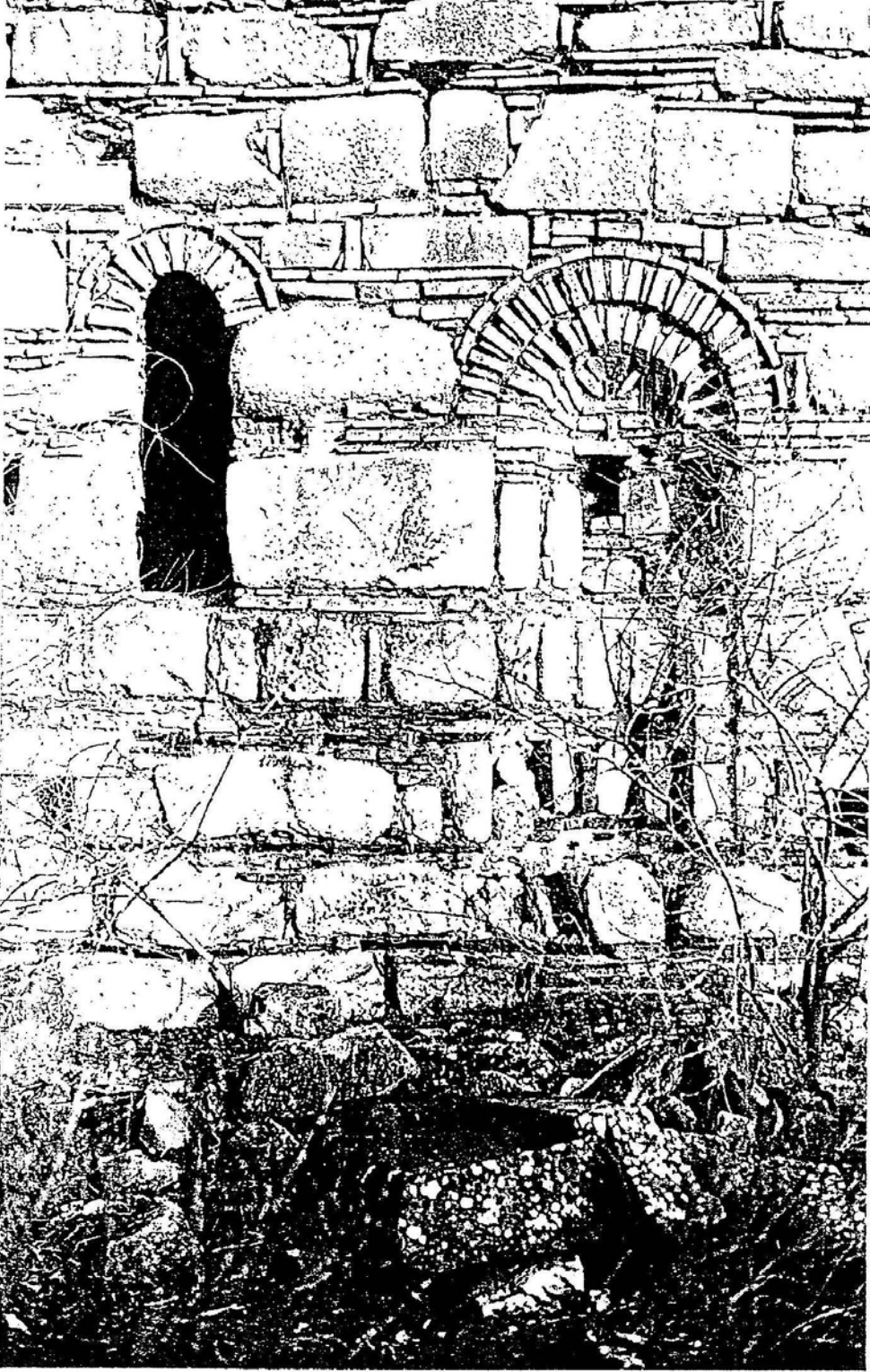
Plan 27 – Kozludere Mevkiindeki Mezar Şapeli, İzmir (Tulunay, 2007)

EKLER

Ek 1 - Kahve Hisar 8 no.lu Kilise, Batı Cephe (Mercangöz, 1985)



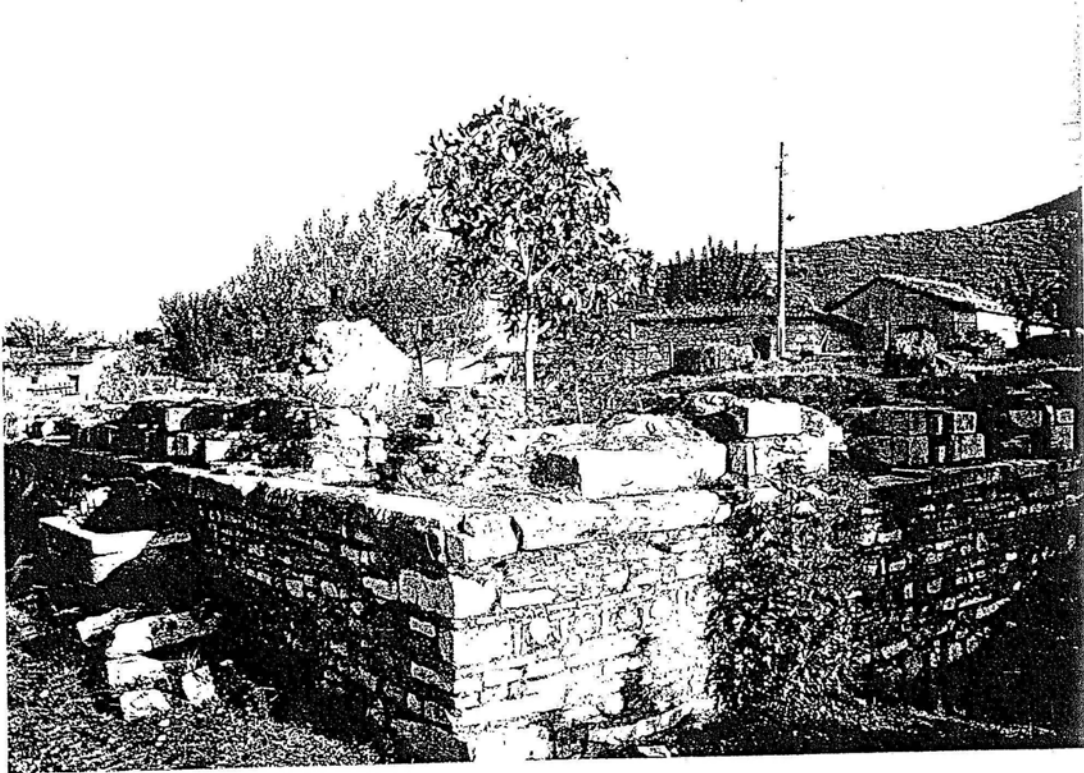
Ek 2 - Kahve Hisar 8 no.lu Kilise, Dıştan, Kuzeybatıdan Görünüm (Mercangöz, 1985)



Ek 3 - Kahve Hisar 8 no.lu Kilise, Batı Cephe (Mercangöz, 1985)



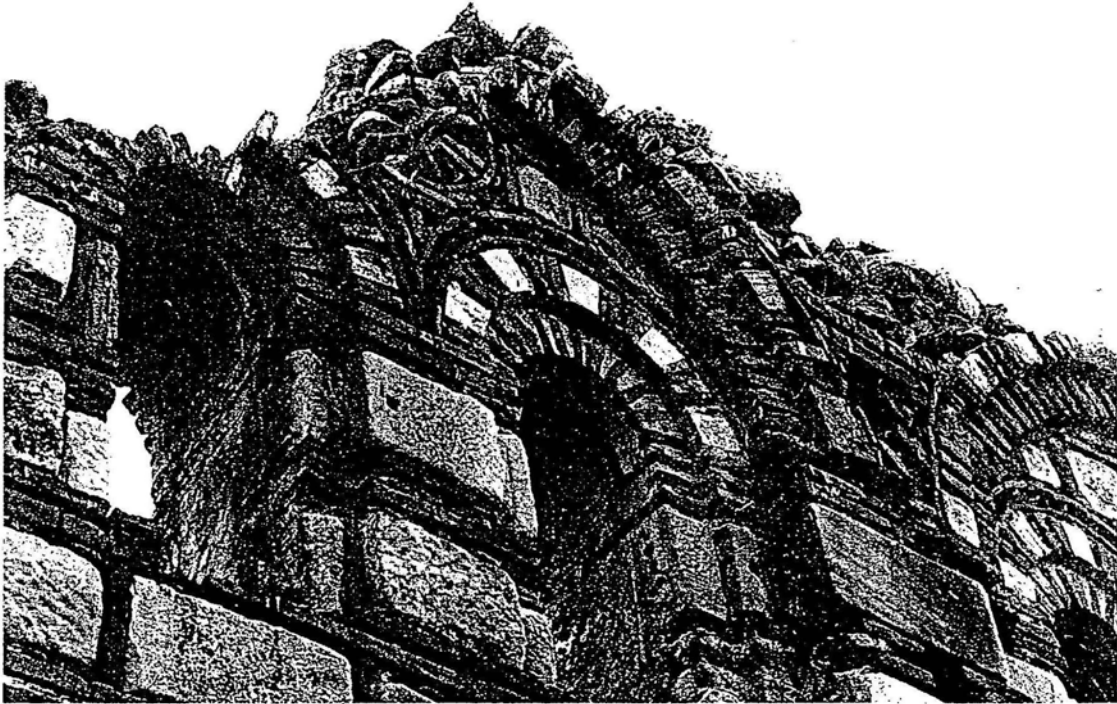
Ek 4 - İkiz Ada, 4 no.lu Kilise, Batı Cephe (Mercangöz, 1985)



Ek 5 - Sart, E Kilisesi, Kuzeybatıdan Görünüm (Mercangöz, 1985)



Ek 6 - Kahve Hisar 8 no.lu Kilise, Doğu Cephe (Mercangöz, 1985)



Ek 7 - İkiz Ada, 4 no.lu Kilise, Naos Kuzey Cephesi (Mercangöz, 1985)

ÖZGEÇMİŞ

Doğum tarihi 26.02.1972

Doğum yeri İstanbul

Lise 1987-1990 Pertevniyal Lisesi

Lisans 2001-2005 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Sanat Tarihi Bölümü
2002-2005 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölümü
(Çift Anadal)

Çalıştığı kurum(lar)

2006-devam ediyor Suna ve İnan Kıraç Vakfı
İstanbul Araştırmaları Enstitüsü
Bizans Araştırmaları Bölümü